

ИСМАЈЫЛ ҺАЧЫЈЕВ

**ЕРМӘНИЛӘРИН
АЗӘРБАЙҖАНА ҒАРШЫ
ӘРАЗИ ИДДИАЛАРЫ ВӘ
ҒАНЛЫ ЧИНАЈӘТЛӘРИ**

Нахчыван – 2012

Редактор

Начыфэхрэдин Сэфэри,

Тарих елмлэри доктору, профессор

Рэйчилэр:

Муса Гулийев,

Тарих елмлэри доктору, профессор

Нэмзэ Чэфэров,

Тарих елмлэри доктору, профессор

Монографийада Азэрбайчан халгына гаршы төрөдилмиш сойгырымы вэ депортасийа сийасэтини ифша едэн сэнэдлэр, Азэрбайчан торпагларына гаршы эсассыз эрази иддиалары, бу торпаглар угрунда кедэн мүбаризэ вэ онларын нэтичэлэри, дүшмэн дөвлэтлэрин мэкэри сийасэти вэ бу сийасэтин һэйата кечирилмэсиндэ ермэнилэрин ойнадыглары мэнфи рол айдын шэкилдэ кэстэрилмишдир.

Мүэллиф архив сэнэдлэри, дөврү мэтбуат материаллары, һабелэ бир чох тэдгигатчыларын эсэрлэриндэн истифада етмэклэ ермэнилэрин Нахчывана гаршы эрази иддиаларынын эсассызлыгыны, ермэни миллэтчилэри вэ һавадарларынын халгымыза гаршы төрэтдиклэри чиркин эмэллэрини вэ вәһши һэрәкэтлэрини ифша етмишдир.

Начыйев Исмайл. Ермэнилэрин Азэрбайчана гаршы эрази иддиалары вэ ганлы чинайэтлэри. Нахчыван-2012, “Әчәми” Нәширийәт-Полиграфийа Бирлийи. 192 с.

4700000000

Бүтүн дүнийайа йорулмаг билмэдэн уйдурма “кеносиди” йайан вə бундан истифадə едэрək сийаси вə малиййə дивидентлəri, компенсасийалары алмаг мəгсəдини күдэн давакар ермəни миллэтчилəриндэн фəргли олараг бизим мəгсəдимиз азербайчанлылара гаршы төрəдилən ермəни сойгырымыны дүнийайа чатдырмагдыр.

Һейдэр ƏЛИЈЕВ,

Азербайчан халгынын үмуммилли лидери

Ики йүз ил давам едэн бизим халга гаршы һәрби, сийаси, идеоложи вә башга васитәләрлә ермәни милләтчиләри тәрәфиндән апарылан сийасәтин мәгсәди азәрбайчанлылары өз доғма очагларындан сыхышдырыб говмаг, онлары физики чәһәтдән мәһв етмәк, йени әразиләри ишғал едәрәк мифик “бөйүк Ермәнистан” гурмаг олуб.

Илһам ӘЛИЈЕВ,
Азәрбайчан Республикасынын Президенти

Истэр XIX эсрдэ, истэрсэ дэ XX эсрин
эввэллэриндэ Нахчывана ермәнилэрин
йерләшдирилмәси просеси давам етдирилсэ дэ,
ермәнилэр тэрәфиндән Нахчыванда гырғынлар
төрәдилсэ дэ, Нахчыван әһалиси һеч вахт азадлыг
эзмини итирмәмиш, һәмишә өз сөзүнү демәйи
бачармыш, дүшмәнин лайигли чавабыны вермиш,
һәтта нахчыванлыларын гәһрәманлығы ермәнилэрин
тарихи сәнәдлэриндэ дэ өз әксини тапмышдыр.

Васиф ТАЛЫБОВ,
Нахчыван Мухтар Республикасы
Али Мәчлисинин сәдри

МҮНДӘРИЧАТ

Кириш

Ы фәсил. Ермәни милләтчиләринин Азәрбайчанга гаршы әрази иддиалары вә сойгырымы сийасәти

1. Азәрбайчан халгына гаршы төрәдилмиш сойгырымы вә депортасийа сийасәтини ифша едән сәнәдләр 10
2. Ермәниләрин мәншәйи һаггында 22
3. Азәрбайчан торпагларында гондарма йолла йарадылан “ермәни вилайәти” 26
4. Ермәнистан дәвләтинин әзәли Азәрбайчан торпагларында йарадылмасы 38
5. Ермәниләрин Азәрбайчана гаршы әрази иддиалары (1918-1920-чи илләр) 47
6. Ермәниләрин азәрбайчанлыларга гаршы сойгырымы сийасәти . 60
7. Ермәни тарихини “ермәни тарихчиләри” уйду-рублар 77

**ЫЫ фәсил. Ермәни дашнакларынын Нахчывана
гаршы әрази иддиалары вә Нахчыван әһалисинин
сойгырыма мәрүз галмасы**

1. Нахчыван бөлкәсинин етник тарихинә даир	93
2. Нахчыванын сийаси тарихи: ермәни уйдурмалары вә тарихи һәгигәтләр	103
3. Ермәниләрин Нахчыван әразисинә көчүрүлмәси	121
4. Ермәниләрин Нахчывана гаршы әрази иддиаларынын әсассызлығы вә тарихи һәгигәтләр	128
5. Нахчыван әһалисинин сойгырыма мәрүз галмасы	144
6. Нахчыванын итирилмиш торпаглары вә Нахчыванла бағлы бир хәритә һаггында	155
7. Азәрбайчанлыларын депортасийасы вә Нахчыван (1948-1953-чү илләр)	163
8. Ермәни йараглыларынын Нахчывана тәчавүзү	170
Нәтичә	180
Истифадә едилмиш әдәбиййат	182

КИРИШ

Азәрбайчан халгы тарих бойу ермәни милләтчиләриндән ағыр зәрбәләр алмыш, лакин һуманистлик көстәрәрәк бу гейри-инсани һәрәкәтләрә бир чох һалларда лазыми чаваб вермәмишдир. Бу мәсәләйә башга амилләр дә тәсир көстәрмишдир. Илк нөвбәдә ермәни мәкрини, һийлә вә хәйанәтини лазыми сәвиййәдә гиймәтләндирмәмиш, унутганлығымыз да буна имкан вермәмишдир. Дүнийанын бир сыра дәвләтләри ермәни амилиндән файдаланмыш, онлары өз марагларына уйғун истигамәтләндирмиш, ермәни милләтчиләрини гызышдырмыш вә онлара дәстәк вермишдир. Ири дәвләтләрин һимайәси алтында фәалийәт көстәрән ермәниләр “бөйүк Ермәнистан” йаратмаг үчүн һәр чүр әмәлләри йеринә йетирмишләр.

Чох гыса бир мүддәтдә мөвчуд олан ермәни дәвләти ромалылар тәрәфиндән ишғал едилмиш вә бу дәвләтин мөвчудлуғуна сон гойулмушдур. Гәдим дөврдә вә еркән орта әсрләрдә мүхтәлиф дәвләтләрин тәркибиндә ермәни кнйазлыглары олса да, онлар мүстәгил олмамыш вә өз дәвләт гурумларыны йарада билмәмишләр. Ермәни дәвләти Гафгаз әразисиндән кәнарда асылы вә йарым асылы вәзиййәтдә олмуш вә XX әсрин әввәлләринәдәк ермәниләрин дәвләтләри олмамышдыр.

XV әсрин орталарындан башлайараг Чәнуби Гафгаза кәлән ермәниләр тәдричән бурада мәскунлашмыш вә дәвләтләрини йаратмаг үчүн һәр чүр васитәйә әл атмышлар. XIX әсрин әввәлләриндә чар Русийасынын Чәнуби Гафгазы ишғал етмәк сийасәтиндә ермәни картындан истифадә едилмиш вә

онлар рус ишғалларынын марагларынын ифадэчисинэ чеврилмишдир.

Ермэни миллэтчилэринин халгымыза гаршы апардығы сойгырымыны вэ тэчавүз сийасэтинин ики йүз илдэн артыг тарихи вардыр. Бу мэнфур сийасэтин мэгсэди Азэрбайчан торпагларынын бөйүк бир гисмини элэ кечирмэк, азэрбайчанлылары гэдим торпагларындан сыхышдырыб чыхармаг, сонра һэмин эразилэрдэ “бөйүк Ермэнистан” дөвлэти йаратмагдыр. Бу мэгсэдлэ халгымыза гаршы террор, сойгырымы сийасэти һэйата кечирилмиш, дһшэтли чинайэтлэрэ эл атылмышдыр.

Мөрһэлэлэрлэ һэйата кечирилэн террор вэ сойгырымы сийасэтинин ганлы фэсадлары Азэрбайчан халгынын ган йаддашында дэрин излэр бурахмышдыр.

1998-чи ил мартын 26-да үмуммилли лидер һейдэр Әлийевин имзаладығы “Азэрбайчанлыларын сойгырымы һаггында” фэрманы ермэни миллэтчилэринин һэрэкэтлэринэ верилэн илк долгун вэ һэртэрэфли һүгуги-сийаси гиймэт олмушдур. Фэрманда дейилир ки, Азэрбайчан Республикасы мүстэгилик газандыгдан сонра халгымызын тарихи кечмишинин обйектив мэнзэрэсини йаратмаг имканы элдэ едилмишдир. Узун иллэр кизли сахланылан, үзэринэ гадаға гойулмуш һэгигэтлэр ачылыр, тәһриф олунмуш һадисэлэр өзүнүн эсл гиймэтини алыр. Азэрбайчан халгына гаршы дэфэлэрлэ төрәдилмиш вэ узун иллэрдән бәри өз сийаси-һүгуги гиймэтини алмамыш

сойгырымы да тарихин ачылмамыш сәһифәләриндән биридир.¹

Чар Русийасынын һавадарлығына архаланан ермәниләр Азәрбайчан торпагларына көчүрүлмүш, Азәрбайчана гаршы әрази иддиалары ирәли сүрмүш вә бу торпагларда ермәни дөвләтини гурмаг мәгсәдини күдмүшдүр. 1918-чи илин май айында гәдим Азәрбайчан торпагларында дөвләтини йарадан ермәни дашнаклары сонракы илләрдә мәрһәләләрлә әразиләрини кенишләндирмиш, азәрбайчанлылара гаршы сойгырымы вә депортасийа сийасәтини һәйата кечирмишдир.

Ермәни милләтчиләри “бөйүк Ермәнистан” әразисиндә Нахчываны да көрүр вә буна көрә дә Нахчыванла бағлы сахта вә гейри-объектив мәлуматлар йайырлар. Ермәни дашнаклары XX әср бойу Нахчыван әһалисинә гаршы вәһшиликләр етмиш, сойгырым төрәтмишдир. Нахчыванлылар чохлу сайда итки версәләр дә ермәни дашнакларынын арзуларынын реаллашмасына имкан вермәмишләр.

Фикримизчә, мөвчуд монографийа ермәниләрлә бағлы бир сыра мәсәләләрә айдынлыг кәтирилмәси, әрази иддиаларынын әсассызлығы вә ермәниләрин азәрбайчанлылара гаршы төрәтдикләри сойгырымы сийасәтинин ич үзүнүн ачылмасы саһәсиндә атылан аддымлардан бири кими гиймәтләндирилә биләр.

¹ Дирчәлиш – ХХЫ әср. Бакы, 1998, №3-4, с.4.

I ФӘСИЛ

ЕРМӘНИ МИЛЛӘТЧИЛӘРИНИН АЗӘРБАЙҖАНА ҒАРШЫ ӘРАЗИ ИДДИАЛАРЫ ВӘ СОЛҒЫРЫМЫ СИЈАСӘТИ

1. АЗӘРБАЙҖАН ХАЛҒЫНА ҒАРШЫ ТӨРӘДИЛМИШ СОЛҒЫРЫМЫ ВӘ ДЕПОРТАСИЈА СИЈАСӘТИНИ ИФША ЕДӘН СӘНӘДЛӘР

Азәрбайҗана рәһбәрлик етдийи бүтүн илләрдә һәмишә халгын дили, әдәбиййаты, мәдәниййәти һаггында олдугча дәйәрли фикир вә төвсиййәләр ирәли сүрән вә чох бөйүк әмәли ишләр көрән

халгымызын үмуммилли лидери Һейдәр Әлийев Азәр-байчан тарихи илә дә даим марагланмыш, онун өйрәнилмәси, тәдгиги вә тәблиғи мәсәләләрини өн плана чәкмишдир. Даһи өндәр гейд етмишдир ки, «Кәрәк биз тарихимизи һеч вахт унутмайаг, онун һәр бир сәһифәсинә һөрмәтлә, еһтирамла йанашаг».¹

Азәрбайчан Республикасы мүстәгиллик газанандан сонра халгымызын тарихи кечмишинин объектив мәнзәрәсини йаратмаг имканы әлдә едилмишдир. Узун илләр кизли сахланылан, үзәринә гадаға гойулмуш һәгигәтләрин ачылмасы тарихимизин тәһриф едилмиш сәһифәләринин йенидән, бу дәфә объектив йазылмасына шәраит йарадыбдыр. 1993-чү илдә республика зийәлылары илә көрүшүндә өлкә Президенти Һейдәр Әлийев тарихин һәр бир дөврүнүн олдуғу кими тәдгиг едилмәсини вачиб бир вәзифә кими ирәли сүрдү.

90-чы илләрин сонларына йахын Һейдәр Әлийев бир-биринин ардынча чох бөйүк тарихи дәйәри олан, сийәси әһәмийәт дашыян вә Азәрбайчан тарихиндә тәһлилини тапмайан мәсәләләрә һәср едилмиш фәрман вә сәрәнчамлар имзаламышдыр. Бу фәрман вә сәрәнчамларын верилмәси дә тәсадүфи дейил. Өлкә Президентинин бу гәрарлары мүәййән тарихи мәсәләләрин арашдырылмасына диггәтин артырылмасына йөнәлдилмишдир. «Китаби-Дәдә Горгуд дастанларынын 1300 иллийи һаггында» (20 апрел 1997), «Азәрбайчан Халг Чүмһурийятинин 80 иллик йубилейинин кечирилмәси һаггында» (30 йанвар

¹ Һейдәр Әлийев. Мүстәгиллик йолу. Сечилмиш фикирләр. Бакы, 1997, с.67.

1998), «Ислам сивилизасийасы Гафгазда» мөвзусунда бейнэлхалг симпозиумун кечирилмәси һаггында» (22 феврал 1998), «Азәрбайчан Республикасынын дөвләт атрибутларынын тәблиғи ишинин күчләндирилмәси һаггында» (13 март 1998), «Нахчыван Мухтар Республикасынын 75 иллийинин кечирилмәси һаггында» (4 феврал 1999) вә башга бу кими гәрарлар тарихимизин өйрәнилмәсинә, милли-тарихи йаддашымызын бәрпа едилмәсинә йөнәлмишдир.

Азәрбайчан Президенти һейдәр Әлийевин «1948-1953-чү илләрдә азәрбайчанлыларын Ермәнистан ССР эразисиндәки тарихи-етник торпагларындан күтләви сурәтдә депортасийасы һаггында» 1997-чи ил 18 декабр вә «Азәрбайчанлыларын сойгырымы һаггында» 1998-чи ил 26 март тарихли фәрманлары чох бөйүк узагкөрән сийасәтә, стратеги мэгсәдләрә, тарихи әдаләтсизлйә гаршы йөнәлтмәклә галмыр, һәм дә тарихи йаддашымыза гайыдыш, сон ики эсрдә Гафгазда азәрбайчанлылара гаршы мэгсәдйөнлү шәкилдә һәйата кечирилән етник тәмизләмә, сойгырымы сийасәти ифша олунмушдур.

Депортасийа илә бағлы Президент фәрманы ермәни шовинистләринин вә онларын һавадарларынын «түрксүз Ермәнистан» сийасәтинин ифшасына вә дүнйа ичтимаийәтинә чатдырылмасына йөнәлдилмиш тарихи әһәмийәти олан гиймәтли бир сәнәддир. Һәлә бу фәрмандан әввәл 1997-чи ил май айынын 27-дә Азәрбайчанын дөвләт мүстәгиллийи илә әлагәдар олараг Президент һейдәр Әлийев өз нитгиндә демишдир: «Азәрбайчан халгына бу дөврдә вурулан ән бөйүк зәрбәләрдән бири дә 1947-1948-чи илләрдә Азәрбайчан халгына гаршы совет һаки-

миййәти тәрәфиндән едилмиш ән бөйүк әдаләтсизликдир. Тәәссүфләр олсун ки, бизим тарихчиләримиз вә һамымыз нәдәнсә бу һадисәйә о вахтлар да вә инди дә, хусусән дөвләт мүстәгиллийимизи әлдә етдикдән сонра да доғру-дүзкүн гиймәт верә билмәмишик».¹ Демәли, 18 декабр тарихли фәрман Президентин һәмин чыхышындан ирәли кәлән тарихи сәнәддир. Фәрманда кәстәрилир: «Сон ики әсрдә Гафгазда азербайчанлылара гаршы мәгсәдйөнлү шәкилдә һәйата кечирилмиш етник-тәмизләмә вә сойгырымы сийасәти нәтичәсиндә халгымыз ағыр мәһрумийәтләрә, милли фәчиә вә мәшәггәтләрә мәрүз галмышдыр. Мәрһәлә-мәрһәлә кәрчәкләшдирилән белә гейри-инсани сийасәт нәтичәсиндә азербайчанлылар инди Ермәнистан адландырылан әразидән-мин илләр бойу йашадыглары өз доғма тарихи-етник торпагларындан дидәркин салынараг күтләви гәтл вә гырғынлара мәрүз галмыш, халгымыза мәхсус минләрлә тарихи-мәдәни абидә вә йашайыш мәскәни дағыдылыб виран едилмишдир».²

Һәмин фәрманла Президент Һейдәр Әлийевин сәдрлийи илә Дөвләт комиссийасы йарадылмыш вә онун гаршысына 1948-1953-чү илләрдә азербайчанлыларын Ермәнистан ССР әразисиндәки тарихи-етник торпагларындан күтләви сурәтдә депортасийасынын һәртәрәфли тәдгиг едилмәси, Азербайчан халгына гаршы дөвләт сәвиййәсиндә һәйата кечирилмиш бу тарихи чинайәтә һүгути-сийаси

¹ «Азербайчан» гәзети, 1997, 28 май.

² Јенә орада, 1997, 19 декабр.

гиймэт верилмәси вә онун бейнәлхалг ичтимаийәтә чатдырылмасы вәзифәси гойулмушду.

Фәрманда көстәрилдийи кими, ССРИ Назирләр Советинин 1947-чи ил 23 декабр вә 1948-чи ил 10 март тарихли гәрарлары Азәрбайчан халгына гаршы нөвбәти тарихи чинайәт акты олмуш, 1948-1953-чү илләрдә 150 миндән чох азәрбайчанлы Гәрби Азәрбайчан әразисиндәки дәдә-баба йурдларындан көнүллүлүк ады алтында, әслиндә күтләви сурәтдә вә зоракылыгла сүркүн олунмушдур.¹ Ади нормалара зидд олан бу гәрарларын ичрасы заманы авторитар-тоталитар режимин мөвчуд репрессийа гайдалары кениш тәтбиг едилмиш, минләрлә инсан, о чүмләдән гочалар вә көрпәләр ағыр көчүрүлмә шәраитинә, кәскин иглим дәйишиклийинә, физики сарсынтылара, мәнәви тәзйигләрә вә тәһгирләрә дөзмәйәрәк һәлак олмушлар.

Гейд етмәлийик ки, ады чәкилән фәрманда әсасән беш чәһәт диггәти чәлб едир: сон ики әсрдә Гафгазда азәрбайчанлылара гаршы мәгсәдйөнлү һәйата кечирилмиш етник тәмизләмә вә сойгырымы сийасәти; азәрбайчанлылар тарихи-етник торпаглардан говулдугдан сонра онлара мәхсус минләрлә тарихи-мәдәни абидәләрин ермәниләр тәрәфиндән мәнимсәнилмәси вә йашайыш мәнтәгәләринин дағыдылмасы; ССРИ Назирләр Советинин 1947-чи ил 23 декабр тарихли 4083 нөмрәли, 1948-чи ил 10 март тарихли 254 нөмрәли гәрарларынын Азәрбайчан халгына гаршы дөвләт сәвиййәсиндә тарихи чинайәт акты елан едилмәси; бу чинайәт актынын һәйата

¹ “Азәрбайчан” гәзети, 1997, 19 декабр.

кечирилмәсиндә Азәрбайчанын о дөвркү рәһбәрлийинин өз халгынын талейинә зидд мөвге тутмасы; 1948-1953-чү илләрдә азәрбайчанлыларын Ермәнистандан депортасийа едилмәси фактынын һәртәрәfli тәдгиг едилмәмәси, она һүгути-сийаси гиймәт верилмәмәси вә бейнәлхалг ичтимаийәтә чатдырылмамасы.

Көрүндүйү кими, бу ади фәрман дейил. О, бизи өз тарихи йаддашымыза дөнмәйә, узун илләр бойу күтләви гәтлләрә вә гырғынлара мәрүз галмыш халгымызын фачиәсиндән ибрәт дәрси көтүрмәйә, һагг ишимизин уғрунда әдаләт мүчадиләсинә галхмаға, дүшмәнә гаршы өлүм-дирим савашына атылмаға чағырмышдыр. Бу әсл вәтәндаш фәрйадыдыр. Бүтүн бейинләри, бүтүн үрәкләри, бүтүн йумруглары ваһид бир мәчрада бирләшдирмәйә чағырышдыр.

Бу фәрман һейдәр Әлийев чәсарәтинин вә принципаллығынын парлаг тәчәссүмүдүр. Азәрбайчан халгынын депортасийа вә сойгырыма мәрүз галмасыны илк дәфә даһи өндәр - һейдәр Әлийев дүня ичтимаийәтинә чатдырмышдыр. Көстәрилән фәрман халгымызын гәдим заманлардан топлум һалында йашайыш очаглары олан Көйчә - Зәнкәзурун, Ирәван-Чухурсәддин, Дәрәләйәз-Ағбабанын, Чәмбәрәйин вә йүзләрлә унудулмуш йурд йерләримизин йенидән тәдгиг олунмасы, бу дийарда йашайан сойдашларымызын башына кәтирилән мәшәггәтләрин әтрафлы шәкилдә өйрәнилмәси, сахталашдырылмыш тарихимизин бәрпасы, тарихи һәгигәтләрин ашкара чыхарылмасы үчүн гиймәтли, әвәзсиз тарихи сәнәддир. Бу тарихи сәнәд имкан верир

ки, мүхтәлиф мәрһәләләрдә (1828-1992) Гәрби Азәр-байчандан зорла говулмуш, депортасийа едилмиш азәрбайчанлыларын вәзиййәтини, гәдим йурд йерләримизин тарихини һәртәрәфли арашдыраг вә буну дүнйа ичтимаиййәтинә чатдыраг.

1948-1953-чү илләрдә азәрбайчанлыларын депортасийасына гануни дон кейдирән ССРИ Назирләр Советинин гәрарында Ермәнистандан азәрбайчанлыларын Күр-Араз овалығына «көнүллү көчүрүлмәси» вурғуланырды. Әслиндә Коммунист Партийасы һеч бир азәрбайчанлынын рәйини сорушмадан онлары ата-баба йурдундан чыхарды.

Азәрбайчан халгынын үмуммилли лидери һейдәр Әлийев һәм ин ағрылы-ачылы күнләри хатырлайараг демишдир: «Совет Иттифагы һөкүмәтинин гәрары илә азәрбайчанлыларын өз йериндән, йурдундан депортасийа олунмасыны нәдәнсә ади бир һал кими гәбул етмишик. Һалбуки һамымыз йахшы билирик ки, о вахт бизим сойдашларымыз - азәрбайчанлылар о йерләрдән - өз доғма Вәтәнләриндән, йурдларындан зорла чыхарыларкән нә гәдәр иткиләр вердиләр, нә гәдәр инсанлар тәләф олдулар».¹

Азәрбайчанлыларын Ермәнистан ССР-дән депортасийасынын мәрһәлә-мәрһәлә һәйата кечирилмәсинин обьектив, тарихи, сийаси вә һүгуги гиймәтини Президент һейдәр Әлийевин имзаладығы фәрман вермишдир.

Милли-тарихи йаддашымызын бәрпасында һейдәр Әлийевин азәрбайчанлыларын сойгырымы илә

¹ Депортасийа. Топлу. «Азәрбайчан Ензиклопедийасы» НПБ, Бақы, 1998, с.11.

бағлы вердийи фәрманын хусусилә бөйүк әһәмиийәти вардыр. Чүнки халгымыза гаршы дәфәләрлә сойгырымлар төрәдилмиш, лакин бу мәсәлә дә узун илләр тәһриф едилмиш вә кизли сахланылмышдыр. «Азәрбайчанлыларын сойгырымы һаггында» Азәрбайчан Республикасынын Президенти Һейдәр Әлийевин 1998-чи ил 26 март тарихли фәрманы бу бошлуғу долдуруп, тарихи һәгигәти ашкар едир. Гәтиййәтлә дейә биләрик ки, «бу фәрман 200 ил әрзиндә Азәрбайчан халгына гаршы төрәдилән һагсызлыгларын индики вә кәләчәк нәсилләримизә, һабелә бүтүн дүняа ичтимаийәтинә чатдырылмасы бахымындан хусуси дөвләт әһәмиийәтли, һәтта бейнәлхалг әһәмиийәт кәсб едән сәнәддир».¹

Азәрбайчанлылара гаршы төрәдилмиш сойгырымы һаггында Өлкә Президенти тәрәфиндән имзаланмыш бу сәнәд, узун илләр бойу Азәрбайчан халгындан, еләчә дә дүняа ичтимаийәтиндән кизли сахланылмыш, ермәни дашнаклары тәрәфиндән халгымыза гаршы чеврилмиш күтләви гырғынларын, инсанын ағлына кәлмәйән чинайәтләрин үстүнү ачды.

«Азәрбайчанлыларын сойгырымы һаггында» фәрманда Президент Һейдәр Әлийев халгымыза гаршы сойгырымы фактларынын дөвләт сийасәтиндә илк дәфә бәйән едилмәси вә она сийаси гиймәт верилмәси илә халгымыз гаршысында даһа бир тарихи хидмәт кәстәрмишдир. Бу халгын тарихи

¹Р.Мехдийев Һәр биримиздән бөйүк вәтәндаш мәсулиййәти тәләб едән тарихи сәнәд//«Депортасийа. Топлу», «Азәрбайчан Енсиклопедийасы» НПБ, Бакы, 1998, с.28.

йаддашыдыр, милли йаддашымызы дирчэлдэн мүһүм бир рәсми сәнәддир.

Бу фәрман сон ики эсрдә Азәрбайчан халгына гаршы чеврилмиш мүсибәтләри дүняа ичтимаийәтинә чатдырыр, бу мүсибәтләрин тарихи көкләрини ачыглайыр. Сойгырымы һаггында фәрман ермәни чәлладларынын мәкрли, һийләкәр сийасәтини, тарих бойу «йазыг, мәзлум» көркәмә дүшән бу азғынларын ич үзүнү дүняйа танытмагда әвәзсиз рол ойнайыр. Халгымызын тарихи кечмишинин обйектив мәнзәрәсини йаратмаг вә ермәниләрин сойдашларымызын башына кәтирдикләри фәчиәләри, сойгырымы актларыны бүтүн дүняйа көстәрмәк бахымындан мүстәсна әһәмийәтә маликдир.

Фәрманда Азәрбайчан әразисинин ишғалчылар тәрәфиндән парчаланмасы, әһалисинин ағыр мүсибәтләрә дүчар едилмәси, сон ики эсрдә әввәлчә Русийанын, сонралар исә тоталитар совет режиминин билаваситә йардымы вә һимайәси илә ермәниләрин азәрбайчанлылара гаршы һәйата кечирдийи дүшүнүлмүш, мәгсәдйөнлү сойгырымы сийасәти мәрһәлә-мәрһәлә вә тәкзибедилмәз бир мәнтиглә ифша олунур.

Бу сәнәд, нәһайәт ки, халгымыза гаршы төрәдилән сойгырымын обйектив мәнзәрәсини йаратмаға вә она сийаси, һүгуги гиймәт вермәйә имкан йаратды. Президент һейдәр Әлийевин имзаладығы бу фәрманын әһәмийәти «онун тарихи һадисәләрә сийаси гиймәт вермәси илә мәһдудлашмыр. Бу фәрман кечмиш тарихимизә вә букүнкү проблемләрә бахышлары көклү сурәтдә дәйишдирмәйи нәзәрдә тутан чох мүһүм дөвләт

сәнәди, концептуал сийаси бахышлара әсасланан методоложи базадыр».¹

Фәрманда азербайжанлы алимләрин узун илләр бойу ахтарышларынын нәтичәси үмумиләшмиш формада өз әксини тапмышдыр. Бурада көстәрилдийи кими, һәгигәтән дә бу сойгырымы сийасәтинин илкин мәрһәләси Күлүстан вә Түркмәнчай мүгавиләләри нәтичәсиндә Азербайжан торпагларынын йаделли гәсбкарлар тәрәфиндән парчаланараг ишғал едилмәси вә һәмин әразиләрә башга өлкәләрдән ермәниләрин көчүрүлмәси илә башланыр. Мәһз һәмин дөврдә ермәниләр тарихи Азербайжан торпаглары олан Ирәван, Нахчыван, Гарабаг ханлыглары әразиләриндә мәскунлашдырылды вә орада йашайан азербайжанлыларла мүгайисәдә сон дәрәчә азлыг тәшкил едилмәсинә бахмайараг «ермәни вилайәти» адлы сүни инзибати әрази бөлкүсү йарадылмасына наил олдулар. Бунунла да азербайжанлыларын өз әзәли торпагларындан говулмасы вә мәһв едилмәси сийасәтинин әсасы гойулду. Фәрманда гейд едилдийи кими, «Сойгырымы Азербайжан торпагларынын ишғалынын айрылмас бир һиссәсинә чеврилди»² вә «азербайжанлыларын өз торпагларындан говулмасы вә мәһв едилмәси сийасәтинин бүнөврәси гойулду».³ Фәрманда дейилирди ки, Азербайжанын XIX-XX әсрләрдә баш верән бүтүн фачиәләри торпагларынын зәбти илә мүшайиәт олунараг, ермәниләрин азербайжанлылара гаршы дүшүнүлмүш, планлы

¹ «Азербайжан» гәзети, 1998, 16 апрел.

² Депортасийа. Топлу. с.19.

³ Јенә орада.

сурәтдә һәйата кечирдийи сойгырымы сийасәтинин айры-айры мәрһәләләрини тәшкил етмишдир. Бу һадисәләрин йалныз биринә-1918-чи ил март гырғынына сийаси гиймәт вермәк сәһди көстәрилмишдир. 1919 вә 1920-чи илин март айынын 31-и ики дәфә Азәрбайчан Чүмһуриййәти тәрәфиндән матәм күнү кими гейд едилмишдир. Лакин чүмһуриййәтин сүгуту о дөврдә йарадылан фөвгәладә истинтаг комиссийасынын ишини баша чатдырмаға имкан вермәмишдир. Мүстәгил Азәрбайчан Республикасы Азәрбайчан Чүмһуриййәтинин вариси кими ермәниләр тәрәфиндән халгымыза гаршы һәйата кечирилән бүтүн сойгырым фачиәләринә һүгугисийаси гиймәт верилмәси миссийасыны өз үзәринә көтүрдү. Мәһз һәммин миссийадан чыхыш едәрәк Президент Һейдәр Әлийев 26 март 1998-чи ил тарихли фәрманы илә 31 март Азәрбайчанлыларын Сойгырымы күнү елан едилмишдир.¹ Һәр ил мартын 31-и Азәрбайчанлыларын Сойгырымы күнү кими Азәрбайчанда вә онун һүдудларындан кәнарда гейд едилир.

Гейд етдийимиз фәрманда ермәниләрин төрәтдикләри сойгырымын мәрһәләләри, үнванлары, йерләри тәкчә көстәрилмәклә галмыр, һәм дә «бөйүк Ермәнистан» йаратмаг хулйасындан руһланан ермәни гәсбкарларынын² истифадә етдийи васитә вә йоллардан бәһс едилир. «Ермәни тәчавүзкарлары тәкчә халгымызы чисмән мәһв етмәклә кифайәтләнмәмиш, ейни заманда милли мәдәниййәт

¹ «Азәрбайчан» гәзети, 1998, 27 март.

² Јенә орада.

абидэлэримизи гәсдән мәһв етмиш, милли мемарлыг инчиләрини, мәктәбләри, хәстәханалары, мәсчидләри вә дикәр абидәләри дағытмыш, Азәрбайчанын бөйүк бир һиссәсини харабазара чевирмишләр».¹ Бундан әлавә, бу гансыз дүшмәнләр Азәрбайчан кәндләринин тарихи адларыны да дәйишмиш, гәдим Азәрбайчан топонимләрини ермәни адлары илә әвәз етмишләр.

Тарихин мұхтәлиф мәрһәләләриндә унутганлығымыз, тарихи шүүрун формалашдырылмасына лазыми диггәт йетирмәмәйимиз, бикәнәлик үзүндән халғымызын дүчар олдуғу фәчиәләрдән нәтичә чыхармамағымыз вә тәрбийә просесиндә бунларын нәзәрә алынмамасы өз тәсирини көстәрмишдир. Бу чәһәтдән өлкә Президентинин фәрманы халғымызын тарихи йаддашынын бәрпасы вә мөһкәмләндирилмәси, милли дәйәрләрә сөйкәнән мәнәви-әхлаги тәрбийә сәһәсиндә дә мұһүм вәзифәләр ирәли сүрүр. Бунунла әлагәдар фәрманда дейилир: «Тарихи йаддашызлыг вә унутганлыг халғымызын талейүклү тарихи проблемләринин һәллиндә кечилмәз манеәләр йарада биләр. Бунларын дәрсләрини мәнимсәмәк, нәтичәләрини арадан галдырмаг, индики вә кәләчәк нәсилләри халғымыза гаршы фәәлийәт көстәрән дүшмән гүввәләрә вә планлара гаршы айыгсайыглыг руһунда дүзкүн тәрбийә етмәк бизим вәзифәмиздир».² «Азәрбайчанлылара гаршы йеридилән ермәни сийасәтинә ән лайигли чаваб

¹ Јенә орада, 1999, 27 март.

² Јенә орада.

тарихи һәгигәтләрин һәр бир азербайчанлыға чатдырылмасы»¹ олмалыдыр.

Фәрмандан ирәли кәлән мүнһүм мәсәлә ондан ибарәтдир ки, ермәни милләтчиләринин халгымызын башына кәтирдийи бүтүн фәчиәләр, фактлар үзә чыхарылсын, Азербайчан тарихиндә өзүнүн обьектив әксини тапсын, азербайчанлы-ермәни мүнәгишәси илә бағлы бүтүн мәнбәләр ишыг үзү көрсүн вә бейнәлхалг ичтимаийәтә чатдырылсын. Фәрман истәр тарихи, истәрсә дә мүасир бахымдан чох бөйүк әһәмийәтә маликдир. Нәһайәт, халг өз тарихи кечмиши илә букүнкү һәйатында бир уйғунлуг дуйачаг ки, бу да мүасир һәйатла кечмишимизи бағлайан әсас хәтт олачагдыр.

Президент фәрманынын тарихи әһәмийәтини йүксәк гиймәтләндирән академик Р.Мөһдийев кәстәрир ки, «фәрманын халгымыза гаршы төрәдилмиш һагсызлыгларын вә чинайәтләрин үстүнү ачмасында, бунлары һәм букүнкү, һәм дә кәләчәк нәсилләрә чатдырмаг зәрурәтини вурғуламасында ифадә олунан тарихи әһәмийәти бу ишә бүтүн чәмийәтин гошулмасыны шәртләндирир».² Һәр бир азербайчанлы билмәлидир ки, торпагларымызын парчаланмасы, зәбт олунмасы, халгымызын сойгырымына мәрүз галмасы вәтәндашлыг дуйғуларыны күчләндирән, милли мәфкурәни өтәри һиссләрдән вә мәгсәдләрдән тәмизләйән тарихи йаддаша чеврилмәлидир.

Өлкә Президенти һейдәр Әлийевин бу фәрманындан сонра азербайчанлылара гаршы

¹ Депортасийа. Топлу, с.26.

² “Азербайчан” гәзети, 1998, 16 апрел.

йеридилэн сийасэт республика сәвиййәсиндә тәдгиг едилмиш, елми конфранслар кечирилмиш, йүзләрлә китаб вә монографийалар йазылмыш, мәгаләләр чап едилмиш вә ичтимаийәтә чатдырылмышдыр. Азәрбайчанлылара гаршы ермәниләрин ән вәһши үсулларла һәйата кечирдикләри сойгырымы сийасәтини ифша етмәк, бүтүн һәгигәтләри дүняа ичтимаийәтинә чатдырмаг үчүн мүәййән ишләр көрүлсә дә, көрүләси ишләр дә һәлә чохдур. Чүнки бизим гаршылашдығымыз дүшмән мәкрли, һийләкәр вә гәддардыр.

Азәрбайчан халгынын үмуммилли лидери һейдәр Әлийевин азәрбайчанлыларын сойгырымы вә депортасийасы илә бағлы йедди ил бундан әввәл имзаладығы фәрманларын мүддәаларыны ермәниләр рәсми Азәрбайчанын Ермәнистана гаршы әрази иддасы кими гәбул едирләр.

Президент һейдәр Әлийевин азәрбайчанлыларын сойгырымы, депортасийасы вә гачгынлыг тарихи илә бағлы имзаладығы фәрманлар йени-йени елми арашдырмаларын вә сәнәдләр топлуларынын да әрсәйә кәлмәси илә нәтичәләнир. Бу минвалла тарихи-мизин гаранлыг сәһифәләри ишыгланыр, Азәрбайчан һәгигәтләри, ермәни вандализми, ермәни вәһшилији там чылпаглығы илә дүняа ичтимаийәтинә чатдырылыр.

Үмуммилли лидер һейдәр Әлийевин сийасәтини уғурла давам етдирән өлкә Президенти чәнаб Илһам Әлийев 30 март 2004-чү ил тарихдә «31 Март-Азәрбайчанлыларын сойгырымы күнү мүнәсибәтилә Азәрбайчан халгына мүрачиәт»индә гейд олундуғу кими, «Бу гәдәр хәйанәт вә зәрбәләрә мәрүз галмасына

бахмайараг, халгымыз сойгырымы вэ депортасийа фактларыны узун заман ичтимаи музакирейэ чыхармамыш, бейнэлхалг алэмдэ ифша етмэмиш, эслиндэ буна онун имканы да олмамышдыр. Јалныз үмуммилли лидеримиз һейдэр Әлийевин Азәрбайҗанда али һакимийәтә гайыдышындан сонра бу мәсәләйә принципиал йанашма нүмайиш етдирилмиш, ермәни милләтчиләринин халгымыза гаршы илләрлә реаллашдырдығы сойгырымы вэ депортасийа сийасәтинин маһийәти ачыгланмыш вэ ифша олунмушдур».¹

2. ЕРМӘНИЛӘРИН МӘНШӘЛИ ҺАГГЫНДА

Ермәниләрин йашадығы әрази вэ онларын мәншәйи мәсәләси һаггында чох долашыг вэ мүхтәлиф мулаһизәләр мөвҷуддур. Бунлары ермәниләрин өзләри биләрәкдән вэ мәгсәдли шәкилдә

¹ «Азәрбайҗан» гәзети, 2004, 31 март.

ирэли сүрүрлөр. Гәдим ермәниләр өзләринә ермәни йох, һай демишләр. Һәмин ермәниләр индики ермәниләр дейил.¹ Бунунла әлагәдар И.Шопен йазырды ки, Иранлыларла фарслар, йунанлыларла еллинләр ейни олмадығы кими, ермәниләрлә һайлар да ейни көклү халг дейил. “Ермәни” этноними ермәниләрин өзүнүадландырмасы олан “һай” этноними илә үст-үстә дүшмүр. Индики ермәниләр нә һай, нә дә әрман дейилләр. Тәдгигатчылара көрә Балканлардан кәлмә олан фриг тайфаларынын бир голу олан индики ермәниләр Арме вә һайаса әйаләтләринә кәлиб мәскунлашмышлар.² Һередота көрә, Балканларда йашайан фригләр скифләрин тәзийги алтында Кичик Асийайа, Һетләр өлкәсинә көчдүләр, бурада Һетләр онлары һайаса адландырдылар. Г.Меликишвили һайас әйаләтиндән бәһс едәркән көстәрир ки, һәләлик анлашылмайан һай тәркиби вә -ас шәкилчиси Түркийәнин Анадолу бөлкәсиндә йашайан һинд-авропа мәншәли Луви дилиндәдир вә арманларла һеч бир әлагәси йохдур. Ермәни тарихчиси Г.Капансйан йазыр ки, арим адланан һинд-авропа тайфасы Балканлардан Кичик Асийанын Һетләр өлкәсинә йерләшдиләр, сонра исә е.ә. ВYIY-BYI әсрләрдә Әрмән йайласына көчәрәк әрмән адландылар. Фригләрин бир голуну куйа “арим” адланмасы вә “ермәни” сөзүнүн һәмин “арим” сөзүндән йаранмасы фикрини И.Дйаконов рәдд едир.³ Демәли, һайлардан хейли әввәл Арман йайласы вар иди. “Һай” әйаләти

¹ Чәфәрсойлу И. һайлар ермәниләр дейил. “Елм” гәзети, 2008, 8 апрел.

² Дьяконов И.М. Предыстория армянского народа. Москва, 1968, с.200.

³ Јенә орада, с.226.

исә ермәниләрин индики эразиләриндән хейли узагда, Гәрби Фэратын йухары ахарында иди.¹

Инди бүтүн дүнья халгларында ишләнән “ермәни” ады мәншәчә йалныз өзүнү “һай” адландыранлара шамил олуна билән етник ад дейил.² Гәдимдә “Армина” вә “Армини” адлары һәм Арме әйаләтинин, һәм дә әйаләтдә йашайанларын адларыны ифадә едирди.

Демәли, арми көкүнүн һайларла һеч бир әлагәси йохдур вә бу идея ермәни тарихчиләринин уйдурмасыдыр.

Арминләрин йашадығы Арминийа өлкәсинин адыны илк дэфә Иран шаһы Ы Даранын китабәләриндә раст кәлинир ки, бунун да букүнкү ермәниләрә аидийаты йохдур. һайларын әчдадлары Балканлардан говулдугдан сонра Месопотамийага кәлиб чыхмыш вә аз сонра о дөврдә тәнәззүлә уграмыш Уарту дөвләтинин эразисиндә пейда олмушлар. Е.ә.ЫЫЫ әсрдән башлайараг йерли халгларын вә бура кәлән йени етник группарын гатышмасы нәтичәсиндә е.ә.ЫЫЫ әсрдә өзүнә “һай” етноними көтүрмүш йени етнос формалашмаға башлады. Лакин йунанлар онлара йерләшдикләри Арминийа чоғрафи эразисинә уйғун ад вердиләр – “ермәниләр”.³

¹ Һачыйев И., Рзайев Ф. Нахчывана ермәни иддиалары вә ермәниләрин мәншәйи һаггында. “Елм” гәзети, 2008, 8 апрел.

² Дьяконов И.М. Көстәрилән әсәри, с.235.

³ Мөһдийев Р. Бу бәйанатларын елмлә һеч бир әлагәси йохдур. (Мүсаһибә). “Олайлар” гәзети, 2011, 23 нойабр.

И.Дйаконов йазыр ки, хайлар неч вахт өзләринә “ермәни” демәмишләр.¹ Она көрә ки, “ермәни” ады “хай”лара бир һиссәси Арминидә, сонра Әрмәнийәдә йашадыгларына көрә кәнардан верилмиш үмүмиләшдиричи аддыр. Демәли, “Армин” ады “Арменийа” формасыны кәсб етмиш вә башга дилләрә дә йайылараг һәмин дилләрә “хай” адлананлар үчүн етник ада чеврилмишдир.²

Ермәни алимләри һәм йашадыглары чоғрафи эразини, һәм дә мәншәләрини сахталашдырырлар. Онлар сүбут етмәйә чалышырлар ки, ермәниләрин мәншәйи Түркийә вә Чәнуби Гафгаздыр, Урарту исә гәдим ермәни дөвләтидир.

Реаллығы гәбул едән тарихчиләр, һәтта ермәни тәдгигатчыларындан бәзиләри бунун дүзкүн олмадығыны көстәрирләр. М.Абекйан йазыр ки, ермәниләрин мәншәйи кимдир, нечә вә һарада, һарадан вә һансы йолла бура кәлибләр, ермәни олана гәдәр ким олублар, кимләрлә әлагә сахлайыблар, онларын әчдадларына вә дилләринә кимләр тәсир едиб, бәлли дейил. Бу күн бизим әлимиздә бүтүн бунлары тәсдиг едән һәгиги вә дәгиг неч бир мәлумат йохдур. Башга бир ермәни тарихчиси олан Г.Керовпйан йазыр ки, XIX әсрдән бу күнә гәдәр бүтүн һинд-Авропа тәдгигатчылары тәсдиг едир ки, һиндавропа мәншәли көчәри ермәниләр бу эразиләрә кәләрәк йерли халгларла гайнайыб гарышмышлар. Б.Ишханйан көстәрир ки, ермәниләрин һәгиги вәтәни

¹ Дьяконов И.М. Көстәрилән әсәри, с.226.

² Будагов Б., Гейбуллайев Г. Ермәнистанда Азәрбайчан мәншәли топонимләрин изаһлы лүғәти. Бакы: “Оғуз ели”, 1998, с.21.

гәдим-тарихи бөйүк Ермәнистан Кичик Асийадыр, йәни Русийа һүдудларындан кәнардадыр вә ермәниләр Загафгазийада (башлыча олагаг Ирәван губернийасында) бәзи халис ермәни әйәләтләриндән башга Гафгаз әразисинин мүхтәлиф һиссәләриндә йалныз сон әсрләрдә мәскунлашмышлар.

Артыг бу мәлумдур ки, ермәниләр киммерләр тәрәфиндән Балканлардан Кичик Асийа әразиләринә, Дәчлә вә Фәрат чайларынын йухарыларына сыхышдырылмыш мушк тайфаларынын дили илә йерли халгларын-аккадларын, һеттләрин, лувийалыларын, урартуларын, айсорларын, мидийалыларын, фарсларын, парфийалыларын, түркләрин вә с. дилләринин бирләшмәсидир. Јәни, ермәниләр-халгларын конгломератыдыр, онларын дили исә комбинасийадыр.¹ Ермәниләрин тәркибиндә ассимилясийага уғрамыш вә мәншәйи илә фәргләнән хейли етник груп мөвчуд олмушдур. Елә буна көрә ермәниләрин 16 антроположи типә бөлүнмәси тәсадүфи дейилдир. Ермәниләрин етник вә антроположи бахымдан там вә инандырычы тәснифи йохдур. Бир сыра мәнбәләрдә раст кәлинән мәлуматлар мәнбә мүхтәлифлийинин шәхси мүшәһидәләринә вә өзләриндән әввәл йазылмыш әсәрләрдән алынан мәлуматлара әсасланыр. Верилән мәлуматларда бир һәгигәт вә бәнзәрлик вар: ермәниләри ейни бөлкәдә йашайан диқәр халглардан айырмаг чәтиндир. Бунун башлыча сәбәби бөлкәнин бир кечид йери олмасы, бир чох халгларын бурадан кәлиб-кетмәси вә онларын бир гисминин бураларда

¹ Мөһдийев Р. Көстәрилән мүсаһибә.

йерлэшиб бир-бирилэ гарышмасыдыр. “Ермәни” сөзү сонрадан ортайа чыхараг мүййән бөлкәйә верилмиш чоғрафи аддыр.¹ Бу, чоғрафи бөлкәдә йашайан вә мүхтәлиф иргдән олан инсанларын һамысына верилмиш бир аддыр. Ермәни дили исә бир чох халгларын, хусусилә айсорларын, иранлыларын, парфийалыларын вә йунанларын дилләринин тәсири алтында йаранмышдыр.

3. АЗӘРБАЈЧАН ТОРПАГЛАРЫНДА ГОНДАРМА ЈОЛЛА ЈАРАДЫЛАН “ЕРМӘНИ ВИЛАЈӘТИ”

Ермәни милләтчиләри узун илләрдир ки, «бөйүк Ермәнистан» дәвләти йаратмаг хулйасы илә дәридән-габыгдан чыхыр, бир сыра ири дәвләтләрә йарыныр вә бунунла да арзуларына чатмаг истәйирләр. Мәлумдур ки, Ермәни дәвләти ЫВ әсрдә тарих сәһнәсиндән силинмиш, 387-чи илдә Ермәнистан Иран вә Бизанс арасында бөлүшдүрүлмүшдүр. 428-чи илдә исә Иран ермәни чарлығынын варлығына сон гойулмушдур². ХЫ-ХЫВ әсрләрдә исә анчаг Түркийә әразисиндә

¹ М.Сәди Кочаш. Тарихдә ермәниләр вә түрк-ермәни мүнәсибәтләри. Бақы: “Азәрбайчан енсиклопедийасы” НПБ, 1998, с.22.

² Көчәрли Т. Нәгши-чаһан Нахчыван. Бақы, 1998, с.262.

Киликийя ермәни чарлығы мөвчуд олмушдур. XX эсрин эввәлләринәдәк фактики ермәни дәвләти олмамышдыр. Онлар мүхтәлиф дәвләтләрин тәркибиндә йашамышлар. Ермәниләр XVIII эсрдән башлайараг Азәрбайчан әразисиндә ермәни дәвләтинин йарадылмасына чәһдләр көстәрмишләр¹. Русийа ермәниләрин бу нийәтләрини дәстәкләмиш вә онлары өз фәәлийәтләринә истигамәтләндирмишдир. Һәлә I Пйотрун дөврүндән башлайараг Русийа рекионда башлыча рәгибләри олан Османлы вә Сәфәви империйаларыны дахилиндән зәифләтмәк үчүн ермәни картындан истифадә етмишдир. II Лекатерина да бу сийасәтин керчәкләшдирилмәсиндә ермәниләрдән бир аләт кими файдаланмаға чалышмышдыр.

XIX эсрин эввәлләриндән башлайараг Чәнуби Гафгазын тутулмасы Русийа империйасынын ишғалчылыг сийасәтиндә мүһүм йер тутурду. 1813-чү илә гәдәр Шимали Азәрбайчанын бир сыра ханлыглары Русийа тәрәфиндән тутулду. Сонракы мүһарибәләр заманы Азәрбайчан дәвләтләри олан Нахчыван (1827, ийун) вә Ирәван (1827, октябр) ханлыгларынын әразиси ишғал олунду.

Нахчыван ханлығы Русийа тәрәфиндән, әсасән динч йолла әлә кечирилди. Лакин чар һөкүмәти бу йолла әлә кечирдийи Гарабағ, Шәки вә Ширван ханлыгларындан фәргли олараг, Нахчыван ханлығы илә мүгавилә имзаламады. Бунунла биркә, Русийа империйасы тәркибиндә Нахчыван ханлығына

¹ Нәчәфли Е. ХВЫЫЫ эсрдә Азәрбайчан әразисиндә ермәни дәвләти йарадылмасы чәһдләри. Бақы, «Нурлан», 2007, 248 с.

мүэйдэн имтиязлар верилди. Нахчыван вэ Ордубадын элэ кечирилмэсиндэ Калбалы ханын оғланлары Еһсан хан вэ Шыхэли бэйин хидмэти нэзэрэ алынараг онлар һәммин торпаглара наиб тэйдэн едилди¹.

Ирэван ханлығы сүгут етдикдэн сонра ханлыг үсули-идарэси дэрһал лэгв олунду. Гейд етмэлийик ки, «Кәнчэ ханлығы истисна олмагла Күлүстан мүгавилэсинэ кими ишғал олунмуш Азэрбайчан ханлыглары эразисиндэ ханлыг үсул-идарэси дэрһал лэгв едилмэмишди»². Ханлығын лэгв едилмэси бир тэрэфдэн ханлыг үсули-идарэсинин сахланмасынын тәһлүкэли нәтичэләр верэ биләчәйи илә, диқэр тэрэфдэн дә Ирэван ханлығынын эразисиндэ етник тәркибин дәйишдирилмэси планлары илә бағлы иди.

Ирэван галасынын ишғалындан чәми бир нечә күн сонра, һәлә мүһарибә баша чатмамыш, Гафгазда һәрби әмэлийат апаран рус гошунларынын баш команданы И.Ф.Паскевич 1827-чи ил октябр айынын 6-да Ирэван Мүвэггәти Идарәтмә Комитәси тәшкил етди. Бу комитә үч үздән ибарәт иди: кенерал-лейтенант Красовски (сәдр), Ирэван галасынын коменданты подполковник Бородин вэ бир дә ермәни йепископу Нерсес Аштаракетси³. Ханлыг эразисиндэ азэрбайчанлы әһали мүтлэг чохлаға малик олмасына бахмайараг, Мүвэггәти Идарәтмә Комитәсинин

¹ Шаһвердийев З. Нахчыван Бөлкәси XIX-XX әсрин әввәлләриндә. Бақы, «Елм», 2008, с.41

² Сүлейманов М. Ермәни милләтчилийи вэ тәчәвүзкарлығы тарихиндән. Бақы, һәрби нәшрийат, 2008, с. 358.

³ Нахчыван энциклопедийасы. 2 чилдә, I чилд, Нахчыван, 2005, с. 144.

тәркибинә азәрбайчанлыларын нүмайәндәси салынмамышды. Мүвәггәти Идарәетмә Комитәси ашағыдакы вәзифәләри йеринә йетирмәли иди:

1. Ханлыг әразисиндә идарәетмә ишләринин һәйата кечирилмәси вә һәмин әразидә Русийанын мәнәфейинә уйгун кәлән гайда-ганунларын бәргәрар едилмәси;
2. Ханлығын сәрһәдләринин, ханлыг дахилиндә олан Ирәван вә Сәрдарабад галаларынын мүһафизәсинин вә бу әразидә йерләшән рус гошунларынын тәминат вә тәһһизат мәсәләләринин һәлл едилмәси;
3. Ханлыг әразисиндә тәһлүкәсизлийин тәмин едилмәси, ханлыг дахилиндә гаровул хидмәтинин тәшкили үчүн ермәни әһалидән пийада вә сүвари дружиналарын тәшkil едилмәси;
4. Күрчүстанла ишлөк әлагәләрин тәмин едилмәси вә һәмин әлагәләрин Диличан вә Апарандан кечмәклә йарадылмасы;
5. Күрчүстанла тичарәт әлагәләринин бәрпа едилмәси, ханлыг әразисиндә памбыгчылығын инкишаф етдирилмәси вә дуз мәдәнләриндә дуз һасилинин артырылмасы;
6. Ирәван ханынын бүтүн әмлакынын сийаһыйа алынмасы вә онун дөвләтин хейринә мүсәдирә олунмасы¹.

Нахчыван вә Ордубадда Еһсан хан вә Шыхәли бәй наиб кими фәәлийәт көстәрир вә онлара рус мәмурларындан приставлар тәйин едилмишди. Бүтүн

¹ Парсамян В.А. История армянского народа. Кн. VI, Ереван, 1972, с.71.

идарәетмә мәсәлэләри онларын гаршылыглы разылыгы әсасында һәлл едилмәли иди¹.

Нахчыван вә Ирәван ханлыгларынын ишғалы вә Русийайа илһаг едилмәси ермәниләрин Азәрбайчан торпаглары һесабына ермәни дөвләти йаратмаг арзусуна йени тәкан верди. Онлар Русийайа бағлы ермәни инзибати-әрази ваһиди йарадылмасыны истәйирдиләр. Һәтта бу барәдә әслән ермәни олан Х.Ј.Лазарев чар Ы Николайа лайиһә дә тәклиф етмишди. Лакин белә бир гурумун йарадылмасы Русийанын марагларына уйғун дейилди. Русийа Ирәван ханлығы әразисиндә елә бир әрази-идарәетмә ваһидинин йарадылмасыны мәгсәдәуйғун һесаб едирди ки, о Русийанын мәнәфәйинә уйғун кәлсин. Русийа әразийә ермәниләри көчүрсә дә, бу әразиләрин идарәсинин ермәниләрә тапшырылмасыны мәгсәдәуйғун һесаб етмирди.

Түркмәнчай мүгавиләси бағландыгдан сонра, Ирәван вә Нахчыван ханлыгларынын идарәчилийи дәйишдирилди. Чар Ы Николайын 1828-чи ил мартын 21-дә вердийи фәрман илә Ирәван вә Нахчыван ханлыглары әсасында «Ермәни вилайәти» йарадылды. Һәмин фәрманда дейилирди: «Иранда бағланан трактата уйғун олагаг Ирандан Русийайа бирләшдирилмиш Ирәван вә Нахчыван ханлыглары бундан сонра бүтүн ишләрдә «Ермәни вилайәти» адландырылсын вә о, бизим титула дахил едилсин. Бу вилайәтин гурулушу вә онун идарә едилмәси

¹ Мильман А. Политический строй Азербайджана в XIX - начале XX веков. Баку, 1966, с.72.

гайдалары һаггында һөкүмәт өз вахтында لازыми көстәришләр алачагдыр»¹.

«Ермәни вилайәти» Ирәван вә Нахчыван ханлыгларынын әразиси әсасында йарадылан мүвәггәти инзибати-идарәетмә ваһиди иди. Бу фәрманын имзаланмасы илә әввәлчә йарадылмыш Ирәван Мүвәггәти Идарәетмә Комитәси ләғв едилди. «Ермәни вилайәти» һеч дә ермәни дөвләти дейилди. Лакин бу тарихи Азәрбайҗан торпагларында - Ирәван вә Нахчыван ханлыгларынын әразисиндә йарадылачаг кәләчәк Ермәнистанын тәмәли иди. Чар һөкүмәти тарихи Азәрбайҗан торпаглары әсасында «Ермәни вилайәти» йаратмасы илә Ы Пйотрдан башлайараг ермәнипәрәст сийасәтин һәйата кечирилдийини тәсдиг едирди.

Әлаһиддә Гафгаз корпусунун командири, кенерал-адйутант Паскевичлә Красовски арасында зиддийәтләр йаранды. Нерсес Аштаракетсинин фырылдаглары вә азәрбайҗанлылара гаршы гәддарлыглары үзә чыхды. Она көрә дә 1828-чи илин апрелиндә Красовски Ирәваны тәрк етди. Архийепископ Нерсес исә Русийанын марагларыны әкс етдирмәйән бир руһани кими гиймәтләндирилди вә тезликлә онун зәрәрли бир адам кими «Ермәни вилайәти»ндән сүркүн едилмәси мәгсәдәуйҗун һесаб едилди. Бунун үчүн бир бәһанә дә тапылды. Паскевич

¹ Собрание актов, относящихся к обозрению истории Армянского народа. ч.1, Москва, 1933, с. 178-179.

ону Бессарабийадакы ермәни йепархийасынын рәһбәри вәзифәсинә көндәрилмәсинә наил олду¹.

«Ермәни вилайәти» инзибати планда ики гәза вә бир даирәдән ибарәт иди. Ирәван вә Нахчыван гәзалары вә Ордубад даирәси. Гәза рәһбәрләри кими Еһсан хан вә Шыхәли бәй өз вәзифәләриндә сахланылмышды. Ермәниләр исә күман едирдиләр ки, Русийа гошунларынын вилайәтә кәлмәси илә һәр шей онларын дедийи кими олачаг, азәрбайчанлы бәйләр вә ханлар гаршысында олан борчларыны даһа йеринә йетирмәйәчәкләр. Гәзалар районлара бөлүнүрдү. Районларын рәһбәрлийиндә мираблар, мәликләр, ағалар сахланылды. Вилайәт идарәсинин рәиси вәзифәсинә А.Чавчавадзе тәйин едилди. Идарәнин үзвлүйүнә ики рус һәрбичиси, ермәни вә азәрбайчанлылардан ибарәт имтиязлы тәбәгәнин нүмайәндәләри дахил иди. Вилайәтин идарәчилийи, полис, мәһкәмә органлары, малийә тәсәррүфаты рус һәрбичиләринин, мүлки мәмурларын әлиндә иди².

1830-чу илдән «Ермәни вилайәтинин идарәси әслән ермәни олан Д.О.Бебутова (Бебутйан) һәвалә едилди. Д.Бебутов фәалийәтинин илк дөврүндән бурада ермәниләрин мөвгеләрини күчләндирмәйә башлады³. Азәрбайчанлы ханлара, бәйләрә, ағалара гаршы күчлү бир тәгиб кампанийасы башлады,

¹ Сүлейманов М. Ермәни милләтчилийи вә тәчәвүзкарлығы тарихиндән. Бақы, Һәрби нәшрийят, 2008, с. 366.

² Рәһимова А. «Ермәни вилайәти»нин тарихшүнаслығына даир/ «Тарих вә онун проблемләри» журналы. Бақы, 2002, №3, с.192.

³ Һачыйев И. Ермәниләрин Нахчывана гаршы әрази иддиаларынын әсассызлығы вә тарихи һәгигәтләр //Нахчыван: тарихи керчәклик, мүасир дурум, инкишаф перспективләри. Бақы, «Тәһсил», 2006, с.41.

идарәетмә методунда дәйишиклик едилди. Д.Бебутовун тәкбашына рәислийи күчләндирилди, әввәлләр мөвчуд олан мәшвәрәтчи органлар ләғв едилди¹.

Ермәниләрин тәкиди илә вилайәтин йени статусунун мөһкәмләндирилмәси наминә онун кәрби дә гәбул олунду. Ермәниләрин тәкиди илә гәбул олунмуш бу кәрбдә һәммин әразиләрин түркләрлә бағлылығыны хатырладан бир әламәт йох иди. Кәрбин ашағы һиссәсиндә Агры дағынын шәкли чәкилмишди. Онун фонунда тач вә Ечмиәдзин (Үчмүәззин) монастыры, кәрбин йухары һиссәсиндә исә Русийа тахт-тачынын емблеми олан икибашлы гартал тәсвир едилмишди. Кәрб Русийа чары тәрәфиндән 1833-чү ил феврал айынын 27-дә тәсдиг олунду².

Чар һөкүмәти 1833-чү ил ийунун 23-дә «Ермәни вилайәти»нин идарәсинин гурулушу һаггында Әсаснамә гәбул етди. Ирәван вилайәтинин инзибати-әрази бөлкүсүндә дәйишиклик едилди. Әйаләт дөрд даирәйә – Ирәван, Шәрур, Сүрмәли вә Сәрдарабәдә бөлүндү. Даирәләр дә маһаллардан ибарәт иди. Нахчыван әйаләти вә Ордубад даирәси әввәлки инзибати-әрази бөлкүсүндә галырды³. Бу Әсаснамә Нахчыван әйаләти вә Ордубад даирәсиндә полис идарә системини олдуғу кими сахлады. Полисмейстер тәйин олунан Еһсан хан вә Шыхәли бәй билаваситә

¹ Сүлейманов М. Ермәни милләтчилийи вә тәчәвүзкарлығы тарихиндән. Бакы, Һәрби нәшрийят, 2008, с. 367.

² Парсамян В.А. История армянского народа. Кн. Ы, Ереван, 1972, с.298.

³ Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852, с.448.

«Ермәни вилайәти» рәисинә табе иди¹. Мәһкәмә системиндә дәйишиклик едилди. Нахчыван әйәләт мәһкәмәси йарадылды.

1836-чы илдә «Русийанын ермәни килсәсинин идарәдилмәси һаггында Әсаснамә» гәбул едилди. Әсаснамә ермәни руһаниләринин сийәси һүгүгләрыны конкрет чәрчивәйә салырды вә онлара дөвләт ишләринә җарышмағы гадаған едирди². Русийа әразисиндә йашайан ермәниләр йепархийада бирләшмәли идиләр. Әсаснамәйә әсасән, Гарабағдакы католикослуг ләғв олунур вә Ечмиәдзинин бир йепархийасына чеврилди. Ермәниләр Гарабағ католикослуғунун мүстәгиллийинә сон гойдулар. Гарабағ йепархийасы Русийа әразисиндә йарадылан 7 ермәни йепархийасындан биринә чеврилди вә тамамилә ермәни килсәсиндән асылы вәзийәтә дүшдү³.

Чар Русийасынын вә онун ишғалчылыг сийәсәтинә хидмәт едән ермәниләрин Азәрбайчан торпагләры олан Ирәван вә Нахчыван әйәләтләрини «Ермәни вилайәти» кими гәләмә вермәсини тәкзибедилмәз тарихи фактлар рәдд едир. Чунки чар Русийасынын ермәниләри Иран вә Түркийәдән һәммин әразиләрә күтләви сурәтдә көчүрмәсиндән әввәл, сонрадан «ермәни вилайәти» адландырылан әразинин әһалиси 107224 нәфәр иди. Әһалинин 76,5 фаизини азәрбайчанлылар, 24,5 фаизини ермәниләр тәшкил

¹ Мильман А. Политический строй Азербайджана в XIX - начале XX веков. Баку, 1966, с.72.

²Süleymanov M. Erməni millətçiliyi və təcavüzkarlığı tarixindən. Bakı, Nərbə nəşriyyat, 2008, s. 368.

³ Парсамян В.А. История армянского народа. Кн. I, Ереван, 1972, с.81-82.

едирди¹. Азәрбайчанлыларын әһалинин етник тәркибиндә бу чүр үстүнлүйү тәшкил етмәси һәммин торпагларын тарихи Азәрбайчан әразиси олдуғуну тәсдиг едир.

Русийа – Иран (1826-28) вә Русийа – Түркийә (1828-29) мүһарибәләри дөврүндә вә мүһарибәдән сонра Иран вә Түркийәдән ермәниләрин күтләви сурәтдә бу йерләрә көчүрүлүб кәтирилмәсинә бахмайараг, чар һакимийәт органлары «ермәни вилайәти» әразисиндә демографик вәзиййәти бирдән-бирә дәйишдирә билмәди. Ирәван вә Нахчыван ханлыгларынын ишғалыны һәйата кечирмиш рус кенералы Паскевич, һәтта ермәниләрин көчүрүлүб кәтирилмәсиндән сонра белә, Ирәван белкәси әһалисинин дөрддә үч һиссәсинин Азәрбайчан түркләри олдуғуну етираф едирди². Франсыз мәншәли рус тәдгигатчысы У.Шопен Паскевичин тапшырығы илә 1829-32-чи илләрдә «ермәни вилайәти»ндә камерал сийаһыйаалма кечирмишдир. Бурада кәндләрин вә әһалинин сайы кәстәрилмишдир. «Ермәни вилайәти»ндә олан 1125 кәндин 1111-дә анчаг Азәрбайчан түркләри йашайырды³. Мүһарибә нәтичәсиндә вилайәтин әразисиндә 359 кәнд, о чүмләдән 310 кәнд Ирәван әйаләтиндә, 42 кәнд Нахчыван әйаләтиндә, 6

¹ Нахчыван енсиклопедийасы. 2 чилддә, I чилд, Нахчыван, 2005, с.144.

² Акты, собранные Кавказской Археологической Комиссией (АКАК), Тиблис, 1874, т. VII, сянәд 888.

³ Ирәван ханлығы. Русийа ишғалы вә ермәниләрин Шимали Азәрбайчан торпагларына көчүрүлмәси (АМЕА-нын мүхбир үзвү Ј.Маһмудовун елми редакторлуғу илә). Бақы, Чашыоғлу, 2009, с.26.

кэнд Ордубад даирәсиндә хараба галмыш, әһалиси дидәркин дүшмүшдү¹.

У.Шопенин камерал тәсвиринин нәтичәсинә көрә, бурада 164450 нәфәр әһали гейдә алынмышды. Онлардан 81749 нәфәр азәрбайчанлылар, 25151 нәфәр көчүрүлмәйәдәк бурада йашайан ермәниләрдир. Мүһарибәдән сонра бурайа Ирандан 35560 нәфәр, Түркийәдән исә 21666 нәфәр ермәни көчүрүлмүшдү².

Танынмыш рус тәдгигатчысы Н.Шавров ермәниләрин Чәнуби Гафгаза көчүрүлмәси просесини вә көчүрүлүб кәтирилмиш ермәниләрин сайыны арашдырдыгдан сонра 1911-чи илдә йазырды: «Һазырда Чәнуби Гафгазда йашайан 1 миллион 300 мин ермәнинин 1 миллиондан чоху бу дийарын йерли әһалиси дейил. Онлары бура биз көчүрүб кәтирмишик³.

«Ермәни вилайәти»нин әйаләт вә даирәләриндә кәлмә ермәниләрин артымы вә йерли азәрбайчанлыларын чар тәзйигинә давам кәтирмәйәрәк Иран вә Түркийә әразиләринә көчмәси нәтичәсиндә әһалинин етник тәркибиндәки фәрг ермәниләрин хейринә дәйиширди. Мәсәлән, «Ермәни вилайәти»ндә Түркмәнчай мүгавиләсинә гәдәр 22,5 мин ермәни йашайырдыса, сонракы ики ил әрзиндә онларын сайы аз гала үч дәфә артды вә 64, 5 мин нәфәрә чатдырылды. Нахчыван әйаләтиндә ермәниләрин сайы 2,1 мин нәфәрдән 1,7 мин нәфәрә, Ордубад

¹ Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852, с.510.

² Naхçıvan ensiklopediyası. 2 cild, I cild, Naхçıvan, 2005, s.144-145.

³ Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье. СПб., 1911, с.63.

даирәсиндә исә 1,8 мин нәфәрдән 3,3 мин нәфәрә чатдырылды¹. Ирәван әйаләтинин 119 кәндинә, Нахчыван әйаләтинин 61 кәндинә, Ордубад даирәсинин 11 кәндинә ермәниләр көчүрүлдү². Нә гәдәр ермәни көчүрүлсә дә азәрбайчанлылар әһалинин бөйүк әксәрийәтини тәшкил едирди.

Чар һөкүмәти Шимали Азәрбайчанын ишғалы заманы ермәни амилиндән бир аләт кими истифадә етди. Ермәниләрин чар ордусуна көстәрдийи «хидмәт» мүгабилиндә онлара ишғал олунмуш Азәрбайчан торпагларында – Ирәван вә Нахчыван ханлыгларынын әразиләриндә «Ермәни вилайәти» адландырылан әразини «бәхшиш» верди. Бунунла ермәниләр чап Русийасынын һимайәси вә көмәйи илә Чәнуби Гафгазда өзләринә әрази базасы йаратдылар.

Чаризмин бу әйаләтләриндә, бүтөвлүкдә Шимали Азәрбайчанда йаратдығы инзибати-идарә системи әһали арасында чидди наразылыг йарадырды. Буна көрә дә чар һөкүмәти вәзийәти стабилләшдирмәк мәгсәдилә инзибати-идарә саһәсиндә ислаһатлар һазырламаға башлады.

1837-чи илдә сенатор Ганын сәдрлийи алтында комиссийа көндәрилди. Она йерләрдә мүвафиг мәлуматлар топламаг вә идарәләр йаратмаг үчүн лаһийә һазырламаг көстәриши верилмишди. Лакин комиссийа дийары өйрәнмәдән мүәййән тәклифләр әсасында ислаһат лаһийәсини һазырлады. Чар I

¹ Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (XIX-начале XX в). Баку, 1999, с.230.

² İsmayilov İ. Yaddaşımızın yaralı səhifələri. Bakı, Şirvan nəşr, 2000, s.8.

Николай 1840-чи ил апрелин 10-да Загафгазийа дийарынын идарәси үчүн тәсисатлар адлы сәнәди имзалады. Чар һөкумәти Чәнуби Гафгазын ишғалыны вә бурада мөһкәмләnmәклә бағлы сийасәтини һәйата кечирдикдән сонра 1840-чы ил 10 апрел гануну илә «Ермәни вилайәти»ни ләғв етди¹. Чәнуби Гафгазын эразиси мүййәнләшдирилди вә онун идарә едилмәси үчүн Күрчүстан-Имеретийа губернийасы вә Хәзәр вилайәти йарадылды. Губернийа вә вилайәт гәзалара, гәзалар саһәләрә бөлүнүрдү. Ирәван вә Нахчыван эразиси чар Русийасынын инзибати бөлкүсүнә әсасән «гәза» статусу илә 1841-чи ил йанварын 1-дә Күрчүстан-Имеретийа губернийасынын тәркибинә гатылды². Ордубад вилайәти Нахчыванла бирликдә Нахчыван гәзасыны әмәлә кәтирирди³. Нахчыван гәзасы Нахчыван, Ордубад вә Дәрәләйәз саһәсинә (наһийәсинә) айрылырды.

1840-чы ил 10 апрел гануну йени идарә системи йаратды, йерли мәмурлар вәзифәләриндән кәнарлашдырылды. Бу дәйишикликләр Нахчыванда да тәтбиг едилди, Еһсан хан вә Шыхәли бәй вәзифәсиндән чыхарылды. Еһсан хан сүвари дәстәсинин командири тәйин олунду.

Чаризмин Чәнуби Гафгазын идарә едилмәси илә бағлы һәйата кечирдийи ислаһат өзүнү доғрултмады. Әһали бу идарәетмә формасындан чидди наразы иди.

¹ Нахчыван енсиклопедийасы. 2 чилддә, I чилд, Нахчыван, 2005, с.145.

² Пирийев В. Азәрбайчанын тарихи-сийаси чоғрафийасы. Бакы, «Мүәллим», 2006, с.101.

³ Шаһвердийев З. Нахчыван Бөлкәси XIX-XX әсрин әввәлләриндә. Бакы, «Елм», 2008, с.44.

Она көрө дө чар Ы Николайын көстөриши илө Гафгазда чанишинлик йарадылды. 1846-чы ил 14 декабр фәрманы верилди. Бу фәрманла Чәнуби Гафгазын инзибати-идарэ системиндө дэишиклик едилди. Дөрд губернийя – Тифлис, Кутаис, Шамахи вө Дәрбөнд – йарадылды. Ирөван вө Нахчыван гөзаларынын тәркибинө дахил олан Нахчыван бөлкөси дө Тифлис губернийясына верилди. 1849-чу ил ийунун 9-да исө Ирөван губернийясы йарадылды. Губернийянын тәшкилиндө 5 гөза мүййөн едилди: Ирөван, Александропол, Новобайазит, Нахчыван вө Ордубад. Нахчыван гөзасы Нахчыван вө Дәрөлэйөз сәһәләринө (мөнтөгәләринө) бөлүнмүшдү. Ордубад гөзасы 1870-чи илдө исө Шөрур сәһәси Нахчыван гөзасы илө бирләшдирилди. 1874-чү илдө Шөрур-Дәрөлэйөз вө Сүрмәли гөзалары йарадылды. Беләликлө, 1840-чы илдөн йарадылан 1841-чи илдөн тәтбиг едилөн губернийя вө гөза инзибати-әрази бөлкүсү мөхтәлиф дэишикликләрө мөруз галса да 1917-чи илө гөдәр галмышдыр.

Чар Русийасы Гафгазы, еләчө дө Чәнуби Гафгазы ишғал етмәк үчүн мүййөн йол вө васитәләрдөн истифадө етди. Белә васитәләрдөн бири дө ермәниләр иди. Чаризм ермәниләрин «хидмәтләри»ни гиймәтләндирди, онлара күзәштләр едилди, дөвләтләрини йаратмаг үчүн шәраит йаратды, лакин XIX әсрдө буну реаллашдыра билмәди. «Ермәни вилайәти»ни йаратмагла гондарма инзибати-әрази ваһиди формалашдырды. Бу исө кәләчөкдө ермәни дөвләтинин йарадылмасына һесаблинмыш бир аддым иди.

4. ЕРМӘНИСТАН ДӨВЛӘТИНИН ӘЗӘЛИ АЗӘРБАЙҖАН ТОРПАГЛАРЫНДА ЈАРАДЫЛМАСЫ

Тарихи фактлар сүбүт едир ки, һазыркы Ермәнистан дейилән дөвләтин әразиси әзәли Азәрбайҗан торпагларыдыр. Һеч бир тарихчи, обйектив тәдгигатчы буну инкар едә билмәз. Ермәниләрин Азәрбайҗан әразиләринә вә бүтөвлүкдә Чәнуби Гафгаза кәлмә олдуғуну, чар Русийасынын Гафгазда истилачылыг сийасәтинин кенишләндийи вахтларда бу әразидә ермәниләрин дөвләт гурумунун олмамасы тарихчиләр тәрәфиндән дәфәләрлә сүбүта

йетирилмишдир. Азәрбайчан тарихчиләринин ортайа чыхардығы дәлилләр дә индики Ермәнистан эразисинин тарихи Азәрбайчан торпаглары олдуғуну сүбүт едир.

Јухарыда гейд етмишик ки, ермәниләр Балкан йарымадасындан, Кичик Асийайа, орадан исә Шәрги Анадолуйа миграсийа етмишләр. Сон миграсийа е.э.VI вә IV әсрләрдә баш вермишдир.¹ Ермәниләр тарих бойу һеч бир вахт давамлы вә мүстәгил дәвләтә малик олмамышлар. “Ермәни краллыглары” вә бәйликләри эразидәки бөйүк дәвләтләрдән асылы вә йа йарымасылы һалында йашамышдыр. 15 вилайәтдән ибарәт бөлкәләр “Бөйүк Ермәнистан”, 3 вилайәтдән ибарәт бөлкәләр исә “Кичик Ермәнистан” ады илә танынмышды. Бунлар сийаси эрази йох, чоғрафи эрази кими мәлум иди.²

Ермәни тарихи һаггында мүхтәлиф рәвайәтләр уйдурулмуш вә бурада һайк сүләләсинин (е.э.2350-е.э.328), Партияа дөврүнүн, Иран идарәчилик дөврүнүн олдуғуну әсасландырмаға чалышмышлар. Гейд етмәк лазымдыр ки, Ермәнистан мүстәгил дәвләт кими чох ғыса мүддәтдә мөвчуд олмушдур. Тарихдән мәлумдур ки, ермәниләрин әчдадлары һесаб едилән гәбиләнин йерләшдийи эрази сонралар Урарту дәвләтинин, Мидийа вә Иран Әһәмәни империйасынын сүгутундан сонра онларын Јухары Фәрат вадисиндә кичик бир кнйазлығы йаранмыш вә тәдричлә күчләнән бу кнйазлыг мәншәчә парфийалы

¹ Маммадов И., Мусаев Г. Армяно-азербайджанский конфликт: история, право, посредничество. 2-е изд., Баку, 2008, с.11.

² М.Сәди Кочаш. Тарихдә ермәниләр вә түрк-ермәни мүнәсибәтләри. Бақы: “Азәрбайчан енсиклопедийасы” НПБ, 1998, с.8.

олан II Тигранын (е.э. 95-55) һакимийәтинин әввәл-ләриндә гоншу өлкәләрә ишғалчы йүрүшләр тәшкил едәрәк, ғыса бир мүддәтдә өз әразисини кенишләндирә билмишдир. Лакин е.э. 66-чы илдә Рома сәркәрдәси Помпей II Тигранын һәрби гүв-вәләрини дармадағын етдикдән сонра, Кичик Асийанын шәргиндә мөвчуд олмуш ермәни кнйазлығы мүстәгил дәвләт кими тарих сәһнәсиндән силинмишдир.

Бу әразидә инди ермәниләр кими танынан әһалинин йашамасыны бәйан етмәк чох чәтиндир. Бу чарлығын әразисиндә мүхтәлиф гейри-ермәни этнослары йашамышлар. Бу чарлығын 30 иллик мөвчудлуғу индики ермәниләрдә белә бир хуляа йарадыб ки, онлар Тигран тәрәфиндән ғыса мүддәтә ишғал олунмуш һәмин әразиләрин варисләридир. С.Вимс һесаб едир ки, әслиндә һеч вахт мүстәгил Ермәнистан дәвләти олмайыб. Тарихдә “бөйүк Ермәнистан” адлы дәвләр мөвчуд олмайыб. Ермәнистан ерамызын IV әсринә кими Рома тәрәфиндән идарә олунуб. I-VI әсрләрдә дәфәләрлә Рома, Иран вә Бизанс арасында бөлүнүб вә ермәни шаһлары тәрәфиндән дейил, онлар тәрәфиндән идарә олунуб.

Бүтүн сонракы әсрләрдә, та 1918-чи илә гәдәр о, диқәр дәвләтләрдән – Иран, Рома, Османлы, Русийа империйаларындан йа вассал кими, йа да там асылы олмушдур.¹

Ермәниләрин йенидән сийаси сәһнәйә кәлмәси христиан дининин мейдана кәлмәси вә йайылмасы

¹ Мехдийев Р. Корус – 2010: абсурд театры мөвсүмү. Бақы: “Шәрг-Гәрб”, 2010, с.27.

дөврүнэ тэсадүф едир. Христианлығы гәбул етдикдән сонра ваһид христиан килсәсиндән үз дөндәрән ермәниләр тәригәтчи монофизитләрин тәрәфинә кечдиләр. Онлар өзләринин әлаһиддә григорийан килсәсини йаратдылар. Григорийан килсәси дәвләтин олмадығы шәраитдә ермәни ичмаларынын тәкчә дини дейил, ейни заманда сийаси һимайәчиси функцийасыны да өз үзәринә кәтүрдү. Ермәниләр григорийан килсәсинин рәһбәрлийи илә күчлү харичи гүввәйә сығынмаг йолуну тутдулар. Онлар Бизанса гаршы Әрәб хәлифәләри илә сөвдәләшмәйә кирдиләр. Григорийан килсәси “бөйүк Ермәнистан”ы дирчәлтмәк үчүн илк дәфә әрәб ишғаллары дөврүндә фәаллашды. Григорийан килсәси Гафгаз Албанийасынын гәрб әразисиндә йашайан албан-христиан әһали арасында григорийанлығы йаймаға башлады. Заман кечдикчә григорийанлығы гәбул етмиш албан-Азәрбайчан тайфаларынын ермәниләшдирилмәсинә башланды. Нәтичәдә григорийан килсәсинин тәсир даирәси Чәнуби Гафгаза доғру кенишләнмәйә башлады.

Ермәниләр IX әсрдә Гарс вә Әрзурум әразисиндә бизанслыларла онлар арасында буфер ролуну ойнайачаг, пайтахты Ани шәһәри олан йарыммүстәгил Ермәнистан кнйазлығы йарадырлар. IX әсрдән башлайараг Ермәнистан тәдричән Бизанс тәрәфиндән тутулур вә 1045-чи илдә Ермәни кнйазлығы ләғв едилир. Бизанс дөврүндән бағлайараг ермәниләрин сәпәләнмәси башлайыр. Чәнуб-гәрби Гафгазда аз сайда ермәнинин пейда олмасыны исә IX әсрдән башлайараг ермәниләрин мүхтәлиф өлкәләрдә йерләшдирилмәси илә изаһ етмәк олар.

1080-чи илдә Бизанс дәвләтинин зәифләмәси Аралыг дәнизинин Шимал-шәрг саһилиндә Киликийя ермәни кнйазлыгынын йаранмасына сәбәб олду. 1375-чи илдә мәмлүкләр Киликийяны өз империйаларына бирләшдирдиләр. Бу вахтдан XX әсрәдәк ермәниләрин өз дәвләтләри олмайыб вә онлар мүхтәлиф дәвләтләрин тәркибиндә йашайыблар.

Беләликлә, Ермәни дәвләти гәдим дөврдә вә еркән орта әсрләрдә Чәнуб Гафгазын әразисиндә дейил, Ван көлүнүн әтрафында, Фәрат чайынын шәргиндә, сонрадан исә Аралыг дәнизинин шимал-шәрг саһилиндә мөвчуд олмушдур.

Сонракы дөврләрдә григорйан килсәси Азәрбайчан дәвләтләринә вә Османлы империйасына сығынды. Заман кечдикчә ермәниләр Османлы империйасындан, Ағгойунлу вә Сәфәви һөкмдарларындан кениш имтиязлар газандылар вә мөвгеләр әлә кечирдиләр. Ермәниләр XV әсрин орталарынадәк Чәнуби Гафгазда, демәк олар ки, йашамырдылар. 1441-чи илдә Гарагойунлу түрк-Азәрбайчан дәвләтинин һөкмдары Чаһан шаһ ермәни католикослуғунун мәркәзини әһалиси тамамилә түркләр олан Ирәван йахынлыгындакы гәдим албан монастыры олмуш Үчмүәззинә көчүрдү.¹ XVI-XVII әсрләрдә Сәфәвиләрлә Османлы Түркийәси арасында узун сүрән мүһарибәләр ермәниләрин өз мүстәгил дәвләтләрини йаратмаг арзусуна тәкан верди. 1605-чи илдә I Шаһ Аббасын фәрманы илә Сәфәви дәвләтинин

¹ Ирәван ханлыгы. Русийа ишғалы вә ермәниләрин Шимали Азәрбайчан торпагларына көчүрүлмәси. Бакы: Азәрбайчан, 2009, с.18-19.

эразисиндэ ермәниләр үчүн эразиләр айрылды. Ермәниләр варландыҗча онларын дәвләт йаратмаг иштаһлары күчләнирди. Бунун үчүн онлар өзләринә һимайәчи ахтарырды. Ермәниләрин бир сыра Авропа өлкәләринә етдикләри мүрачиәтләр нәтичәсиз галмышды. XVII эсрин орталарында рус дәвләтинин өз мөвгеләрини мөһкәмләндирмәси ермәни килсәсинин диггәтини чәлб етмәйә башлады.¹ Ермәниләр кәлчәкдә Русийанын һәртәрәfli һимайәсини газанмагдан өтрү 1659-чу илдә чар Алексей Михайловичә гызылдан ишләнмиш тахт һәдийә етдиләр. Ермәниләрин Русийа илә йахынлашмасы I Пйотрун дәврүндә даһа да системли шәкил алды. Русийа рекионда башлыча рәгибләри олан Османлы вә Сәфәви имперйаларыны дахилиндән зәифләтмәк үчүн ермәни картындан истифадә етди. Илк нөвбәдә ермәниләри Азәрбайчан эразиләриндә йерләшдирмәк үчүн көстәриш верди. I Јекатерина ермәниләрин йүксәк мәрһәмәтә вә һимайәйә лайиг көрүлмәләри һаггында 1726-чы ил февралын 22-дә фәрман верди.² II Јекатерина Ечмиәдзин католукосу Ы.Аркутинскинин һазырладығы “Арарат краллығы” идея-лайиһәсини дәстәкләди.³ Рус мәмурлары вә Дунайдакы рус гошунларынын команданы Г.Потйомкин илә көрүшән И.Аргутински тәклифләринин реаллашдырылмасы истигамәтиндә

¹ Арзуманлы В., Мустафа Н. Тарихин гара сәһифәләри. Депортасийа. Сойгырым. Гачгынлыг. Бакы: “Гаргал”, 1998, с.11.

² Собрание актов, относящихся к обозрению истории Армянского народа. ЫI hissә, Москва, 1833, с.43.

³ Муса И. Чар Русийасынын “ермәни сийасәти”: фәргли йанашмалар вә мөвгеләр. “Олайлар”, 2011, 14 октябр.

фəалиййэтə кечди, “ермəни дөвлəти” йаратмаг үчүн əмəли аддымлар атды.¹ Лакин мұхтəлиф сəбəблəрдən Азəрбайчан əразисиндə “ермəни дөвлəти” йаратмаг мұмкүн олмады.

Ермəнилəр өз мəкрли ниййəтлəриндən əл чəкмəмиш вə XIX əср бойу өз хидмəтлəрини чар Русийасына тəгдим етмишлəр. Онлар Азəрбайчан ханлыгларынын Русийа тəрəфиндən ишғал едилмəсиндə фəал рол ойнамышлар. Ермəнилəрин бу хидмəтлəри мұгабилиндə Русийа императору I Николай Ирəван вə Нахчыван ханлыгларынын əразилəриндə “ермəни вилайəти” йаратды. Бу мұстəгил дөвлəт гуруму олмаса да, ермəнилəрин кəлəчəкдə сəфəрбəр олмаларына, тəшкилатланмаларына, игтисади-мəдəни тəрəггийə йетишмəлəринə чидди тəсир етди.² Икинчи бир тəрəфдən, чар Русийасы ишғал етдийи Шимали Азəрбайчанын стратежи бөлкəлəриндə (Гарабаг, Ирəван, Нахчыван, Зəнкəзур) ермəнилəри йерлəшдирди. Бунунла Русийа Гачарлар Ираны вə Османлы дөвлəтинин сəрһəдлəри бойунда “Христиан кəмəри” йаратды. Нəтичəдə Чəнуби Гафгазын иримигйаслы ермəнилəшдирилмəсинə тəкан верилди. Н.Шавровун мəлуматына кəрə XX əсрин əввəлиндə Чəнуби Гафгазда йашайан 1,3 миллион ермəнинин 1 миллиондан чоху Русийа тəрəфиндən бурайа кəчүрүлүб.

Бурада бир чəһəти дə гейд етмəйə билмəрик. Чар Русийасы Чəнуби Гафгазын ишғалынадəк бу рекионда

¹ Нəчəфли К. XVIII əсрдə Азəрбайчан əразисиндə ермəни дөвлəти йарадылмасы чəһдлəри. Бақы: “Нурлан”, 2007, с.188-201.

² Муса И. Кəстəрилən мəгалəси.

Русийанын һимайәсиндә олан “ермәни дәвләти”нин йарадылмасында мараглы иди. Лакин Күней Гафгазын ишғалындан сонра бу әразиләрдә ермәниләрә айрыча дәвләт гурулмасына чар Русийасы мараглы дейилди. Чүнки бу һал Русийанын империйа вә бөйүк дәвләтчилик сийасәтинә зидд иди.

Османлы империйасыны бөлүшдүрмәйә чалышан Русийа онун әразисиндә “ермәни дәвләти” йаратмагда мараглы иди.

Чар II Николай Франсанын Русийадакы сәфири П.Палеологла 1914-чү ил ноябрын 21-дәки сөһбәтиндә гейд етмишди ки, Анадолуда, тәбии, ермәниләрлә мәшғул олачағам. Онлары тәқрар түрк бойундуруғу алтында гойа билмәрәм... онлара мүстәгил бир режим гурачағам. Русийа һаким даирәләри Балканларда вә Шәргдә үстүнлүйү әлә алмаг үчүн ермәни картындан истифадә едир вә Османлы империйасы әразисиндә “Түркийә Ермәнистаны” йаратмағы рәдд едирди.

Чар Русийасынын сийасәтини болшевик Русийасы давам етдирди. Чәнуби Гафгазын болшевикләшдирилмәси үчүн В.И.Ленин С.Шаумйаны Гафгазын мүвәггәти фөвгәладә комиссары тәйин етди. 1917-чи илин 29 декабрында В.И.Ленин 20 сайлы декрет имзалады. Пролетар рәһбәри “Түркийә Ермәнистанында” ермәни дәвләтинин йаранмасы үчүн һәр чүр тәдбир вә йардым барәдә көстәриш верди. Бу иши көрмәйи ермәни болшевик С.Шаумйана һәвалә етди. Бу о заман иди ки, ермәниләр Түркийәдә чох дәһшәтли гырғынлар төрәтмишдиләр вә бу давам едирди. һәммин ил мартын 31-дә исә С.Шаумйанын көстәриши илә Бақыда вә

Азәрбайчанын бир чох бөлкәләриндә болшевик ермәниләр Бакы Коммунасынын ордусу илә биркә мүсәлман әһалисинин сойгырымыны төрәтмишдиләр.

Русийа империйасынын дағылмасындан сонра Чәнуби Гафгазда үч республика өз мүстәгиллийини елан етди. Бу дәвләтләр арасында Арарат Республикасы нә әразиси, нәдә ки, пайтахты олан йеканә республика иди. Өз республикаларыны “Арарат” адландыран ермәниләр вахтилә чар Русийасы тәрәфиндән көчүрүлдүкләри түрк торпагларына иддиаларыны ортайа гоймушдулар. 1918-чи ил майын 28-дә ермәниләр мүстәгил дәвләтин гурулмасыны сийаси мәркәزلәри олмадан бәйан етмишдиләр. Азәрбайчан Халг Чүмһуриййәти бөйүк дәвләтләрин тәзйиги алтында гәдин Азәрбайчан шәһәри Ирәваны вә она битишик тәхминән 9,5 мин кв. км. әразини ермәниләрә күзәштә кетмәйә мәчбур олду. АХЧ Назирләр Шурасынын сәдри Фәтәли хан Хойски күман едирди ки, бунунла ермәниләрин бүтүн әрази иддиалары битәчәкдир.

1920-чи илин орталарында Арарат Республикасынын адыны Ермәни Республикасына дәйишән дашнаклар бунунла да Кичик Асийада “вәтәнләрини” итирмәләри илә фактики олараг барышараг Гафгазда – Азәрбайчан ханлыгларынын әразисиндә уйдурма “гәдим ермәни тарихини” йазмаға башладылар. Мәһз бу дөврдә ермәниләрин “Гафгазын гәдим йерли әһалиси” олмасы барәдә тарихи концепсийа уйдурулмуш вә бунун ардынча Ермәнистандакы Азәрбайчан вә бир чох дикәр мүсәлман тарихи абидәләринин күтләви шәкилдә мәһвинә башланылды.

Беләликлә, 1918-чи илин май айында гәдим Азәр-байчан әразисиндә Ермәни дашнак дөвләти, 1920-чи ил нойабрын 29-да исә болшевикләрин зор-күчү илә “Ермәнистан ССР” йарадлды. Америка алими Сәмйуел Вимзин көстәрдийи кими, “үч мин илдән артыг бир мүддәтдә дөвләтчилийи олмайан, инди исә ермәни реаллыгларына дейил, йалныз ермәни иддиаларына әсасланараг ермәниләрин дөвләт йаратмаға чалышмасы нәтичәсиндә мүттәфигләрин мүстәгил Ермәнистан йаратмаг гәрары гәрибә көрүнүрдү”.¹

Јарадылдығы күндән Азәрбайчана гаршы әрази иддиалары илә чыхыш едән Ермәнистан һавадарларынын көмәйи илә әразиләрини хейли кенишләндирди. Ермәни дашнаклары Азәрбайчан торпагларынын һесабына әразиләрини 1920-чи илдә 29,8 мин кв. км-ә чатдырды. Торпаг иштәһасы, ону мүнтәзәм гамарлама һәрислийи ермәниләрин көзләрини елә өртмүшдүр ки, дашнаклар тарихин һәр бир анындан бу мәкрли сийасәти һәйата кечирмәк үчүн чох һийләкәрликлә истифадә едирдиләр. Белә ки, 1920-чи илдә Јени Бәйазид гәзасынын Басаркечәр маһалы, Ирәван гәзасынын Ведибасар маһалы вә Кәнчә губернийасынын Зәнкәзур гәзасы Ермәнистана верилди. Бунунла йанашы, 1920-чи илин әввәлиндә Газах гәзасынын чәнуб һиссәси дә Ермәнистана бағышланды вә бурада Диличан гәзасы йарадылды. 1920-чи илин декабрында Зәнкәзур Ермәнистана

¹ Сәмйуел А. Вимз. Ермәнистан-террорчу “христиан өлкәнин кизлиндәри (ермәниләрин бөйүк фырылдаг серийалары). Ы ч., Багы: “ОКА”, 2004, с.252.

верилди. 1920-1923-чү илләрдә Газах гәзасындан 379.984 десйатин, Зәнкәзур гәзасындан 405 мин десйатин,¹ Зәнкәзур, Чаваншир вә Газах гәзаларынын сәрһәдләриндә олан 150 мин десйатин торпаг вә отлаг саһәләри Ермәнистана верилди.² 1929-чу илдә Нахчыван МССР-ин он йашайыш мәнтәгәсини әһатә едән 657 кв. км әрази Ермәнистан ССР-ә верилди. Јенә һәмин илдә Зәнкилан районунун үч кәнди Ермәнистана верилди вә бурада Мәһри району тәшкил олунду, нәтичәдә Нахчываны Азәрбайчандан айыран дәһлиз йаранды. 1929-чу илдә Газахын 5 мин һектар торпаг саһәси, Чәбрайыл гәзасынын Нүвәди, Ернәзир вә Туғуд кәндләри Ермәнистана верилди. Әрази мәсәләләринин биртәрәфли, дашнак-болшевик “һәлли” нәтичәсиндә “мүбәһисәли” әразиләр ермәниләрә верилди вә бундан әлавә 11 мин кв. км. әразимиз Ермәнистана бағышланды. Бурайа әсасән Зәнкәзур гәзасы, Шәрур-Дәрәләйәз гәзасы вә Көйчә даирәсинин торпаглары дахыл иди. Беләиклә, һәмин илләрдә Азәрбайчанын 27,6 мин кв. км. әразиси итирилди.

Сонракы илләрдә дә, ермәниләрин торпаг иддиалары давам етмиш, Азәрбайчан әразисинә һәрби мүдахилә етмиш вә торпагларымызын 20 фаизи итирилмишдир. Ермәни милләтчиләри бу күн дә белә йени әрази иддиалары хүйясы илә йашайырлар.

Гәдим Азәрбайчан торпагларында дөвләтләрини йарадан ермәниләр бу әразиләрин көклү сакинләрини-азәрбайчанлылары өз тарихи әразиләриндән

¹ Азәрбайчан Республикасы Дөвләт Архиви (АРДА), ф. 28, сий. 1, иш 155, с.19-20.

² АРДА, ф. 2502, сий. 1, иш 20, в. 56-57.

чыхармыш, онлары 1918-1920, 1948-1953 вэ 1988-1992-чи иллэрдэ депортасийа етмишлэр.

5. ЕРМЭНИЛӘРИН АЗӘРБАЈЧАНА ГАРШЫ ӘРАЗИ ИДДИАЛАРЫ (1918-1920-чи иллэр)

Азәрбайчанын шимал торпагларында мүстәгил Азәрбайчан дөвләтинин йарандығыны елан едән Истиглал бәйаннамәсиндә¹ Чәнуб-Шәрги Загафгазийанын Азәрбайчан торпаглары олдуғу, Азәрбайчан Халг Чүмһуриййәтинин гоншу халглар вә дөвләтләрлә мөһрибан гоншулуг мүнәсибәтләри йаратмаг әзми ифадә олунурду. Азәрбайчан Халг Чүмһуриййәти Шимали Азәрбайчанда гурулса да, о Шимали Азәрбайчан әразисинин һамысыны әһатә

¹ Азәрбайчан Халг Чүмһуриййәти енсиклопедийасы. Ики чилддә. I чилд. Бакы: “Лидер” нәшриййаты, 2004, с.27-28.

етмирди. Сонралар Парис сүлһ конфрансына Азербайчан нүмайәндә һейәтинин тәгдим етдийи Меморандумда¹ Чүмһуриййәтин әразиси ашағыдакы кими көстәрилерди: 1. Бакы губернийасы (Бакы даирәси илә бирликдә Бакы гәзасы, Чавад гәзасы, Көйчай гәзасы, Шамаһы гәзасы, Губа гәзасы, Ләнкәран гәзасы; 2.Јелизаветпол (Кәнчә) губернийасы (Јелизаветпол (Кәнчә) гәзасы, Чаваншир гәзасы, Нуха гәзасы, Әрәш гәзасы, Шуша гәзасы, Гарйакин (Чәб-райыл) гәзасы, Зәнкәзур гәзасы, Газах гәзасы (бу әразинин үчдә бирини тәшкил едән дағлыг һиссәси Ермәнистанла Азербайчан арасында мүбаһисәли иди); 3.Ирәван губернийасы (Нахчыван гәзасы, Шәрур-Дәрәләйәз гәзасы, Сүрмәли гәзасы, Јени Бәйазид гәзасы, Ечмиәдзин вә Александропол гәзаларынын бир һиссәси); 4. Тифлис губернийасы (Борчалы гәзасы, Тифлис вә Сыгнах гәзаларынын бир һиссәси); 5.Загатала маһалы; 6. Дағыстан вилайәти (Күрә вә Самур наһийәләрини әһатә едән әразинин бир һиссәси, һабелә Дәрбәнд шәһәри вә онун әтрафы да дахил олмагла Гайтаг-Табасаран гәзасынын бир һиссәси).

Ейни заманда Азербайчан Халг Чүмһуриййәти Тифлис губернийасындакы Ахалсых гәзасынын Батум, хүсусән Гарс әйаләтләрини дә өз әразисинә дахил едилмәсинә хүсуси өнәм верирди. Чүмһуриййәтин әразиси 113,9 мин кв км иди. Бунун 97,3 мин кв. км.-и мүбаһисәсиз, 16,6 мин кв км-и исә мүбаһисәли иди².

¹ Топчибашев А.М. Меморандум.... (ноябрь 1918 г.). – Перевод Э.Керимова. Баку: «Азербайджан», 1993, с. 20-21.

² Азербайчан тарихи. Једди чилддә. В чилд (1900-1920-чи илләр). Ба-кы: «Елм», 2008, с.461.

АХЧ гоншу дөвләтләрлә – Османлы империясы, Иран вә Дағыстанла йахын мүнәсибәтләр гура билди. Әрази-торпаг мәсәләси үзрә бәзи ихтилафларын олмасына, 8,7 мин кв. км.-лик әрази мүнәһисәли зона сайылмасына бахмайараг Күрчүстанла нормал мүнәсибәтләр йарадылды. Азәрбайчанла Күрчүстан арасында мүнәһисәли әразиләрә Борчалы гәзасынын Кәнчә губернийасына битишик олан орта зонасы, Тифлис гәзасынын Гарайазы адлы шәрг һиссәси вә Сыгнах гәзасынын чәнуб-шәрг һиссәси дахил иди¹. Бу йерләрин әразиси азәрбайчанлылардан ибарәт иди. Күрчүстанла әрази-сәрһәд мәсәләләриндә мүййән разылыға кәлинсә дә, Ермәнистан һәр һансы тәклифи рәдд едир вә һәр ики республиканын әразисинин бөйүк һиссәләринин дә «ермәни торпаглары» олмасыны исрар едирди.

Азәрбайчан Милли Шурасынын Ирәван шәһәринин Ермәнистан (Арарат) Республикасынын пайтахты олмасы үчүн ермәниләрә күзәшт едилмәси һагда гәрарындан ширникләнән ермәниләр, Истанбул конфрансына тәгдим етдикләри лайиһәдә Сүрмәли, Нахчыван, Ахылкәләк, Ечмиәдзин, Ирәван, Зәнкәзур, Шуша, Чаваншир, Чәбрайыл вә Борчалы гәзаларына әрази иддиалары ирәли сүрмүшдүләр².

Әразийә малик олмайан ермәниләр әзәли Азәрбайчан торпагларына әсассыз олараг иддиалар ирәли сүрүрдүләр. Ирәван губернийасынын Ирәван,

¹ Әзизов Т. Азәрбайчан XX әсрин әввәлләриндә. Бакы: “Заман”, 1997, с.189.

² Мустафа Н. Азәрбайчан Халг Чүмһуриййәти дөврүндә милли-әрази мүнәгишәләри вә гачгынлыг проблеми// Азәрбайчан Халг Чүмһуриййәтинин Милли сийасәти. Бакы: “Гартал” 1998, с. 152-156.

Сүрмәли, Јени Бәйазид вә Ечмиәдзин гәзаларында әсасән азербайчанлылар сакин иди. Бу губернийада о заман тәхминән 423 мин нәфәрдән чох азербайчанлы йашайырды. Бу да губернийа әһалисинин 37,7 фаизини тәшкил едирди. Әсрин әввәлиндә исә 41 фаиз иди. Азербайчан түркләри Ирәван вә Сүрмәли гәзаларынын йарыдан чохуну, Ечмиәдзин вә Јени Бәйазид гәзалары әһалисинин исә тәгрибән үчдә бир һиссәсини тәшкил едирди.¹

Османлы һөкүмәтинин тәшәббүсү илә Истанбулда Чәнуби Гафгаз республикалары арасында әрази проблемләрини һәлл етмәк үчүн конфранс кечирмәк гәрара алынмышды. 1918-чи илин ийун айында Истанбул конфрансында иштирак етмәк үчүн М.Ә.Рәсулзадәнин башчылыға илә 7 нәфәрлик нүмайәндә һейәти мүййән едилмишди. Лакин иштиракчы дөвләтләрин өз араларында мүййән разылыға кәлмәдикләри сәбәбиндән конфранс өз ишини нәзәрдә тутулдуғу вахтда башламады.

Азербайчанын Истанбулда фөвгәладә вә сәләһийәтли назир-нүмайәндәси Ә.М.Топчубашовун Истанбул конфрансына тәгдим етдийи меморандумда Азербайчанын әразиси 96,5 мин квадрат километр көстәрилмишди.

Биринчи Дүняа муһарибәсинин Түркийә үчүн ағыр шәртләрлә баша чатмасы Истанбул

¹ Дәмирли М., Мәммәдли М. Азербайчан Демократик Республикасы дөврүндә ермәниләрин әрази иддиалары вә Чәнуби Гафгазда Совет һакимийәтинин гәләбәсиндән сонра онун дашнак-болшевик сайағы һәлли (1918-1991)// Азербайчан ХХІ әсрин астанасында. Икинчи республика елми-практики конфрансын материаллары. Бақы, 1998, с.589.

конфрансында ермәни нүмайәндә һейәтинин йени әрази иддиалары илә чыхыш етмәсинә сәбәб олду. Ермәни дашнакларынын ән бөйүк иддиасы Гарабағ вә Зәнкәзуру өзүнә бирләшдирмәк иди. Мәһз бу иддиа сон илләрдә олдуғу кими, әсрин әввәлләриндә дә «Гарабағ мұһарибәси»нә сәбәб олду. Гарабағ мәсәләсинин исә нәдән ибарәт олдуғуну Ә.М.Топчубашов Түркийәнин харичи ишләр назири-нин мұавини Рәшад һикмәт бәйә вердийи чавабда белә сәчийәләндирирди: «Ермәниләрин ортайа атдыглары Гарабағ мәсәләси 5 йа 10 кәнд мәсәләси дейил, бүтөв – 4 санчаг – Шуша, Чаваншир, Чәбрайыл вә Зәнкәзур үстүндәдир».

Гарабағ проблемини һәлл етмәк үчүн Азәрбайчан һөкүмәти дәфәләрлә тәклифлә чыхыш етсә дә, ермәни дашнакларынын тутдуғу мөвгә бу тәклифләрин һәйата кечмәсинә манечилик төрәдирди.

Истанбул конфрансында иштирак етмәк үчүн Түркийәдә олан Азәрбайчан нүмайәндә һейәти Мудрос сазиши әрәфәсиндә сүлһ конфрансынын баш тутмайачағына әмин олмушду. Истанбул конфрансынын баш тутмамасы Чәнуби Гафгазда мөвчуд дөвләтләр арасында сүлһ конфрансыны кечирмәйи зәрури едирди. Октябрын 27-дә Күрчүстан һөкүмәти Азәрбайчан, Ермәнистан вә Дағлылар Республикасынын нүмайәндәләрини Тифлисә конфранса дөвәт едир. Ермәнистанын тәгсири үзүндән конфранс бир нечә дәфә тәхирә салыныр вә нәтичәдә баш тутмур.

Күрчүстанын харичи ишләр назири Е.Кекечкоринин тәклифи илә конфранс 1919-чу ил апрелин 25-дә Тифлисдә ишә башлады. Азәрбайчан

нүмайэндә һейәтинә хари́чи ишләр назири Мәммәд Јусиф Чәфәров, парламент үзвләри Фәтәли хан Хойски илә Хәлил бәй Хасмәммәдов дахил идиләр. Азәрбайчан нүмайэндә һейәти әрази мәсәләләринә аид ашағыдакы принципләри әсас тутмағы тәклиф едир: 1. Әрази иддиалары йалныз республикаларарасы сәрһәдйаны әразийә мүнәсибәтдә елан едилә биләр; 2. Әрази мәсәләләринин һәллиндә әһалинин ирадәси – тәйини-мүгәддәрәт һүгугу әсас тутулмалыдыр; 3.Тәсәррүфәт-мәишәт вә тарихи бағлылыгларла әлагәдар мүбаһисәсиз әразинин һәр һансы районуна әрази иддиасы ирәли сүрүлүбсә, референдум бүтүн мүбаһисәсиз әразинин районларынын әһалиси ара-сында кечирилир.

Конфрансын кедишиндә Деникин гошунларынын Дағлылар Республикасына һүчум хәбәри алыныр вә бу сәбәбдән дә о өз ишини баша чатдыра билмир. Гейд етмәлийик ки, Деникин гошунларынын Азәрбайчан вә Күрчүстана һүчум тәһлүкәси көзләнилдийиндән, бу ики республика ийунун 16-да өз араларында биркә һәрби мүдафиә һаггында мүгавилә имзаладылар. Бу Азәрбайчан Халг Чүмһуриййәтинин Османлы Түркийәсиндән сонра бағладығы икинчи мүгавилә иди.

Азәрбайчан Халг Чүмһуриййәти дөврүндә ермәниләрин Азәрбайчана гаршы әрази иддиаларында мүһүм йери Гарабағын дағлыг һиссәси, йахуд Дағлыг Гарабағ тутурду. Бурада әсасән кәлмә ермәниләр мәскунлашмышдылар. Ермәнистан бу торпагларын иддиасында иди. Бүтүн Гарабағда 415 мин нәфәр азәрбайчанлы вә күрд, чәми 170 мин нәфәр ермәни

йашайырды.¹ Гарабагда ермәниләрин сайынын нисбәтән артмасы чар һөкүмәтинин ермәниләри Түркийә вә Ирандан Азәрбайчана көчүртмәк сийасәтәнинин нәтичәси иди.

Азәрбайчан һөкүмәти Гарабагда сийаси вәзийәти сабитләшдирмәк мәгсәди илә конкрет тәдбирләр көрдү. 1919-чу илин йанвар айында Азәрбайчан һөкүмәтинин гәрары илә Гарабаг вә Зәнкәзурда мүвәггәти валилик (кенерал-губернатор-луг) йарадылды.² Кенерал-губернатор вәзифәсинә йанварын 29-да Хосровпаша бәй Султанов тәйин олунду. Азәрбайчан һөкүмәтинин гәти аддымларындан наһат олан Ермәнистан белә бир шәрайтдә Дағлыг Гарабаға ачыг иддиа илә чыхыш етди. Азәрбайчан һөкүмәти йанварын 31-дә чаваб нотасында Гарабағын тарихән Азәрбайчанын айрылмаз тәркиб һиссәси олдуғуну билдирди вә Гарабаг кенерал-губернаторлуғунун йарадылмасына Ермәнистанын етиразыны Азәрбайчанын суверен-лийинә гәсд вә онун дахили ишләринә гарышмаг чәһди кими гиймәтләндирди.³

Ермәни дашнакларынын иддиада олдуғлары әразиләрдән бири Зәнкәзур гәзасы иди. Бу гәза әһалисинин сайына вә әразисинин саһәсинә көрә Азәрбайчанын ән бөйүк гәзасы иди вә Кәнчә губернийасынын тәркибинә дахил иди. Гәзада 123 мин

¹ Дәмирли М., Мәммәдли М. Көстәрилән әсәри, с. 589.

² Нәсибзадә Н. Азәрбайчанын харичи сийасәти (1918-1920). Бакы: «Ай-Улдуз», 1996, с. 128-130.

³ Һәсәнли Ч. Азәрбайчан Халг Чүмһурийәтинин харичи сийасәти (1918-1920). Бакы: «Карисма» ММЧ, 2009, с.129.

нәфәрдән чох азәрбайчанлы вә 99,2 мин ермәни йашайырды.¹

Чәнуби Гафгазда мөвгейини мөһкәмләтмәк истәйән, ачыг вә кизли шәкилдә ермәни дашнакларына дәстәк верән инкилисләр Зәнкәзурун Гарабаг кенерал-губернаторунун идарәчилийиндән чыхарылыб Ермәни Милли Шурасынын табечилийинә верилдийини бәйан едир. Азәрбайчан һөкүмәтинин етиразларына бахмайараг, кенерал Томсон өз гәрарыны дәйишмир. Инкилисләрин һимайәсиндән истифадә едән Ермәнистан Зәнкәзуру азәрбайчанлылардан тәмизләмәк үчүн йени һәрби гүввәләр чәлб едирди. 1919-чу илин мартында артыг Ермәнистанын силаһлы гүввәләри Зәнкәзурда 115 азәрбайчанлы кәндени виран гоймуш, 50 миндән артыг әһалинин гачгын дүшмәсинә сәбәб олмушду. Ермәни силаһлы дәстәләринин Гарабага һүчумунун гаршысыны алмаг вә Зәнкәзурда гырғынлара сон гоймаг мөгсәдилә Азәрбайчан һөкүмәти орду һиссәләринин Гарабагын дағлыг һиссәси вә Зәнкәзурда йерләшдирилмәсинә һазырлыг көрүлмәси барәдә һәрби назирлийә көстәриш верди. Бир гәдәр сонра Азәрбайчан һөкүмәти Гарабаг вә Зәнкәзуру ермәни тәчавүзүндән горумаг үчүн халг гошуну дәстәләри тәшкил едилмәси һаггында тәдбирләр көрүр. Полковник Чавад Шыхлинскинин команданлығы алтында Зәнкәзурун ермәниләр тәрәфиндән ишғал едилмиш кәндләрини азад етмәк үчүн Азәрбайчан ордусу әкс һүчума кечир. Вәзийәтин кәркинлийини көрән ермәниләр, һәрби әмәлийатлары дайандыр-

¹ Јенә орада, с.116..

мағы вә сүлһ данышыглары кечирмәйи Азәрбайчан һөкүмәтиндән хаһиш едир.

АБШ нұмайәндәси Чеймс Рей тәрәфләр арасындакы мүбәһисәли мәсәләләри динч йолла һәлл етмәк үчүн Тифлисдә конфранс кечирилмәсини тәклиф едир. Нойабрын 20-22-дә Тифлисдә Азәрбайчан вә Ермәнистан һөкүмәт башчылары Н.Ю-сифбәйли вә А.Хатисйанын башчылығы илә нұмайәндә һейәтинин көрүшләри кечирилир. Нойабрын 23-дә исә васитәчиләр олан мүттәфигләрин Гафгаздакы Али комиссарынын мұавини Ч.Рей вә Күрчүстанын харичи ишләр назири Ј.Кекечкоринин иштиракы илә тәрәфләр арасында сазиш имзаланыр. Сазиш ашағыдакы 5 маддәдән ибарәт иди:

- 1.Ермәнистан вә Азәрбайчан һөкүмәтләри баш верән тогтушмалары дайандырмағы вә йенидән силаһ күчүнә әл атмамағы өһдәләринә көтүрүрләр.
- 2.Тәрәфләр Зәнкәзура кәлән йолларын дүзәлдилмәси вә ачылмасы, бу йолларда һәрәкәтин тәһлүкәсизлийи үчүн тәсирли тәдбирләр көрүлмәсинә разыдырлар.
- 3.Тәрәфләр, сәрһәдләр һаггында мәсәләләр дә дахил олмагла, бүтүн мүбәһисәләри динч йолла һәлл етмәйи өһдәләринә көтүрүрләр. Динч йолла разылыға кәлмәк мүмкүн олмадыгда, һәр ики тәрәф Америка полковники Ч.Рейи мүнсифләр мәнһәмәси сифәти илә битәрәф шәхс кими гәбул едир вә онун гәрарларыны мәчбури йеринә йетирмәйә разылашырлар.
- 4.Нойабрын 26-да Бақыда Азәрбайчан-Ермәнистан конфрансынын кечирилмәси гәрара алыныр.
- 5.Сазиш имзаландығы күндән гүввәдә сайылыр вә

парламентләрин тәсдигиндән сонра һугуги гүввәйә минир.¹

Азәрбайчан һөкүмәти конфрансын тәләбләринә әмәл едәрәк Зәнкәзурдан өз гошунларыны кери чәкир. Ермәнистан тәрәфи исә әксинә, Зәнкәзура әлавә гошун һиссәләри кәндәрәрәк йердә галан азәрбайчанлы кәндләрини дә ишғал етмәйә вә әразини тамамилә азәрбайчанлылардан тәмизләмәйә башлайыр. Ермәниләрин башладығы һүчумлара әкс һәмлә илә чаваб вермәк әвәзинә, Азәрбайчан һөкүмәти йалныз дипломатик йазышмаларла ермәниләрин һүчумларынын гаршысыны алмаға чалышырды.

Ермәни тәрәфинин күнаһы үзүндән нойабрын 26-да кечирилмәси нәзәрдә тутулан Азәрбайчан-Ермәнистан конфрансы йалныз декабрын 14-21-дә баш тутду. Бу конфрансда да әмәли гәрарларын гәбул едилмәси мүмкүн олмады. 1920-чи илин апрелиндә Чәнуби Гафгаз дөвләтләринин Тифлиسدәки конфрансы заманы апарылан мүзакирәләр дә мүсбәт нәтичә вермәди. Апрельин 26-да Ермәнистан һөкүмәти барышыг имзаламаг һаггында Азәрбайчан һөкүмәтинә мүрачиәт етсә дә артыг кеч иди. Азәрбайчанда Апрель ишғалынын (1920) һәйата кечирилмәси илә 1919-чу ил Азәрбайчан-Ермәнистан сәзиши әһәмийәтини итирмишди.

Ермәниләрин иддиада олдуғлары әразиләрдән бири дә Кәнчә губернийасынын Газах гәзасы вә Шәрур-Дәрәләйәз гәзасы иди. Газах гәзасынын аран

¹ Мустафа Н. Азәрбайчан Халг Чүмһурийәти дөврүндә милли-әрази мунағишәләри вә гачгынлыг проблеми// Азәрбайчан Халг Чүмһурийәтинин милли сийасәти. Бакы: «Гартал», 1998, с.142

һиссәсиндә азәрбайчанлылар, дағлыг һиссәсиндә исә аз мигдарда ермәниләр йашайырдылар. Ермәни дашнаклары гәзанын бүтүн әразиләрини өз торпагларына гатмаға чан атырдылар. Шәрур-Дәрәләйәз гәзасында әһалинин 72,3 фаизи азәрбайчанлылар иди.¹ Бу гәзада 90250 нәфәр әһалинин 58496 нәфәринин түрк, 29165 нәфәринин ермәни, 2589 нәфәринин исә диқәр милләтләрин нүмайәндәләри йашайырды.²

Парис сүлһ конфрансы әрәфәсиндә ермәниләр милләтләрасы тоггушмалары даһа да кенишләндирир, «бөйүк Ермәнистан» иддиаларыны һәйата кечрмәк үчүн Азәрбайчана гаршы кениш мигйаслы дөйүш әмәлийәтларына башладылар. Дашнакларын мәнһус вә мәқрили нийәтләри ондан ибарәт иди ки, онлар гыса мүддәтдә Ирәван губернийасыны, Гарабағы, Нахчываны, Шәрур-Дәрәләйәзи, Ордубады, Зәнкәзуру вә диқәр әразиләри азәрбайчанлылардан тамамилә тәмизләсинләр. Мәгсәдләри бу йерләрә ермәниләри көчүрмәк вә Парис сүлһ конфрансында онларын ермәни вилайәти кими танынмасына наил олмаг иди. Парис конфрансында ермәни нүмайәндә һейәти белә тәләб ирәли сүрдү ки, йарадылан йени ермәни дөвләтләринин ачыг дәнизә чыхышы олмалыдыр. Онлар икраһедичи рийакарлыгла дейирдиләр: «Һәр тәрәфдән дүшмән вә гәрб мәдәнийәтинә йад үнсүрләрлә әһатә олунмуш бир халг кими биз, дәнизә чыхыш олмадан, нә өз тәһлүкәсизлийимизи, нә дә өз

¹ Һәсәнли Ч. Көстәрилән әсәри, с.366.

² Јенә орада, с. 367.

игтисади вә мэдәни инкишафымызы тәмин едә билмәрик».

Ермәниләрин даһа чох иддиада олдугу эразиләрдән бири дә Нахчыван гәзасы иди. Мәлумдур ки, Нахчыван гәдим Азәрбайчан эразисидир вә бурада тарихән азәрбайчанлылар мәскунлашмышлар. Нахчыван гәзасында әһалинин 62,5 фаизини (бәзи мәлуматлара көрә 67 фаизини) азәрбайчанлылар, 31-36,7 фаизини ермәниләр тәшкил едир.¹ Әслиндә әһалинин белә нисбәти Русийа Гафгаза нүфуз етдикдән вә гоншу дөвләтләрдән ермәниләрин Ирәван вә Нахчыван вилайәтләринә көчүрдүкдән сонра йаранмышды. Нахчыван вилайәтиндә 17138 нәфәр мүсәлман, 2690 нәфәр ермәни йашайырды.² Бөйүк стратеги әһәмийәтә малик олан Нахчыван дийарынын әлә кечирилмәси дашнакларын «бөйүк Ермәнистан» йаратмаг планында хүсуси йер тутурду. Она көрә ки, бу бөлкә ири дәмрийол говшағы иди вә әлверишли мөвгейә малик иди. Бурадан бир хәтт Иранын Маку ханлығына, орадан да Түркийәйә, башга бир хәтт Теһрана кедирди. Бүтүн бунлар дашнаклары өзүнә чәлб едир, онларын динчлийинә һарам гатырды.³ Ермәнистан республикасы Нахчываны өзүнүнкү сайырды. Азәрбайчан Халг Чүмһуриййәти елан едилән заман Ирәван губернийасына дахил олан Нахчыван дәрһал Азәрбайчанла бирләшмәйи гәрара алды. Лакин о заманкы шәраитдә бу бирләшмә мүмкүн олмады.

¹ Һәсәнли Ч. Көстәрилән әсәри, с.366.

² Јенә орада, с. 366-367.

³ Дәмирли М., Мәммәдли М. Көстәрилән әсәри, с.590.

Мудрос мугавиләсинин шәртләринә көрә түрк гошунлары Чәнуби Гафгаздан кетдикдән сонра, Ермәнистан һөкүмәтинин дийары әлә кечирмәк, ону идарә етмәк имканы әмәлә кәлмишди. Лакин Нахчыван әһалиси 1918-чи илин нойабрында мүвәггәти олараг, мүстәгил Араз-Түрк Республикасыны йаратдылар. Бу республиканын әразиси 8696 кв.км иди.¹ Тәркибинә Нахчыван вә Шәрур-Дәрәләйәз гәзалары, Сәрдәрабад, Улуханлы, Ведибасар, Кәмәрли, Мәһри вә с. бөлкәләр дахил иди. Республиканын йарадылмасы, бир тәрәфдән ермәниләрин иддиаларыны дәф едир, диқәр тәрәфдән исә дийары Азәрбайҗанла бирләшдирмәйә имкан йарадырды.

Араз-Түрк Республикасы һөкүмәтинин нүмайәндәләри 1919-чу ил йанварын 4-дә Азәрбайҗан һөкүмәтинә билдирдиләр ки, Нахчыван һәмишә өзүнү Азәрбайҗанын тәркиб һиссәси һесаб етмишдир вә Ермәнистанын һәрби тәҗавүзүнә гаршы Азәрбайҗандан көмәк көзләйир. 1919-чу илин мартында Араз-Түрк Республикасы Бакыйа хусуси нүмайәндә һейәти көндәрди. Нүмайәндә һейәтинә Бәһрам хан Нахчывански рәһбәрлик едирди. Бәһрам хан өзү илә йерли һөкүмәтин Чәнуб-Гәрби Азәрбайҗан ады алтында Нахчываны Азәрбайҗан Чүмһуриййәтинә бирләшдирмәк тәклифини дә кәтирмишди.²

Түркләр Нахчывандан кедәндән сонра инкилисләр бураны тутдулар. Май айынын әввәлиндә

¹ Нахчыван тарихи атласы. Бақы, 2010, с.33.

² Нәсибзадә Н. Азәрбайҗанын харичи сийасәти (1918-1920). Бақы: «Ай-Улдуз», 1996, с. 161.

Нахчывана кэлэн инкилис кенералы Деви Нахчыван вә Шәрур гәзаларынын нүмайәндәләринә билдириди ки, бу йерләр Ермәнистана аиддир вә она табә олмалыдырлар. Лакин онун бу фикри рәдд едилди вә гәти билдирилди ки, Нахчыван вә Шәрур гәзаларынын мүсәлманлары өzlәрини Азәрбайчан республикасынын сакинләри вә йашадыглары әразини Азәрбайчан әразиси һесаб едирләр. Инкилисләр дийары өз гошунлары илә тутараг, әһалинин ачыг етиразларына бахмайараг бу торпаглары зор күчүнә дашнаклара верди. Лакин инкилис гошунлары чыхыб кетдикдән сонра дәрһал һәр йердә әсл партизан мүһарибәси башланды вә дашнак гошунлары дармадагын едиләрәк әразидән говулду.

Азәрбайчанла Ермәнистан арасында әрази мүбаһисәләрини Ермәнистанын хейринә һәлл етмәк үчүн Бирләшмиш Дөвләтләрин Али Комиссарлығы Нахчыван вә Шәрур-Дәрәләйәз гәзаларында «нейтрал зона» йаратмаг, бунунла да һәмин әразиләри Азәрбайчанын нәзарәтиндән чыхармаг истәйирди.¹ Азәрбайчан һөкүмәти бу мәсәләдә она едилән тәзйигләри дәф едәрәк, о шәртлә «нейтрал зона» йарадылмасына разылыг вермишди ки, һәмин әразидә Азәрбайчанын суверен һүгүглары сахланмыш олсун.

Ермәнистан дәфәләрлә Нахчыван әразисинә басгын едиб, әһалини гылынчла, зор күчүнә тәслим етмәйә чалышды. Лакин чохла гурбанлара бахмайараг нахчыванлылар әйилмәдиләр, тәслим олмадылар. Бу әразидә «нейтрал зона» йаратмаг истәйәнләрә өз

¹ Азербайджанская Республика. Документы и материалы. 1918-1920 гг. – Баку: «Елм», 1998, с.300-301.

фикирләрини гәти олагаг билдирдиләр: «Биз – һакимийәт вә әһали – онлара йекдилликлә билдиририк ки, бу өлкәни әслиндә Азәрбайчан республикасы илә бирләшдирмишик вә әкәр сүлһ (Парис – И.Һ.) конфрансы бизи өз республикамыздан айырса, халг мәдәни дәвләтләрин аловларында мәһв олмаға разы олар, амма Азәрбайчандан айрылмаға йох».

Нахчыванлыларын дәйәнәти вә Азәрбайчан һөкүмәтинин сәйләри нәтичә етибары илә Ермәнистанын Нахчывана йийәләнмәк нийәтләрини пуча чыхартды.

Беләликлә, Азәрбайчан Халг Чүмһуриййәти дөврүндә Азәрбайчан әразисинин горунуб сахланылмасы әсасән мүмкүн олду. Азәрбайчан һөкүмәтинин инадлы вә мәгсәдйөнлү фәәлиййәти нәтичәсиндә ермәни иддиаларынын гаршысы алынды. Лакин ермәниләрлә мүбәһисәли әразиләр Чәнуби Гафгазда совет һакимиййәтинин гәләбәсиндән сонра дашнак-болшевик сайағы һәлл едилди. Зәнкәзур гәзасы Ермәнистана верилди. Газах гәзасынын дағлыг һиссәси–Диличан Азәрбайчан халгынын ирадәси әлейһинә ондан алынды. Нахчыван дийарынын мәсәләси нахчыванлыларын мүбаризәси илә 1920-чи илин декабрында һәлл едилди вә о, йенидән Азәрбайчанла бирләшдирилди. 1921-чи ил мартын 16-да РСФСР-лә Түркийә арасында бағланан мүгавиләйә көрә Нахчыван Азәрбайчанын тәркибиндә сахланылды вә она мухтариййәт статусу верилди.¹ Дағлыг Гарабағын 1921-чи ил ийулун 4-дә Ермәнистана верилмәси

¹ Gümrü, Moskva və Qars müqavilələri (Azərbaycan, türk, rus və fransız dillərində). Naxçıvan, 2004, s.26.

һаггында РК(б)П МК Гафгаз бүросунун сәһв вә зәрәрли гәрары бир күн сонра ләгв едилди.¹ Пленум Дағлыг Гарабағын Азәрбайчанын тәркиб һиссәси олдугуну гәти вә бирмәналы шәкилдә гәбул етди. Лакин 1923-чү ил ийулун 7-дә Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилайәтинин тәшкили кобуд сәһв иди вә кәләчәк бәлаларын әсасы бунунла гойулду.

Көрүндүйү кими, әрази мұһарибәләри вә сәрһәд мұнагишәләри дашнак-болшевик сайағы «һәлл едилдикдән» сонра Азәрбайчан әразиси 86,6 мин квадрат километр галды. Совет империйасы өзүнүн илк илләриндәчә Азәрбайчанын 30 мин квадрат километрә гәдәр әразисини һиссә-һиссә алыб ермәниләрә верди. Русийа Федерасийасынын көмәйи илә 90-чы илләрдә даһа 16 мин квадрат километр әразимиз ишғал едилди. Азәрбайчан Халг Чүмһуриййәти дөврүндә чәми 9,8 мин квадрат километр әразиси олан Ермәнистан инди 46 мин квадрат километрә гәдәр Азәрбайчан әразисинә нәзарәт едир.

Азәрбайчан халгы торпагларымызын итирилмәси факты илә барышмайачаг, онларын кери гайтарылмасы истигамәтиндә бүтүн сәйләри илә мүбаризә апарачагдыр.

¹ Көчәрли Т. Гарабағ (Гарабағ тарихинин сахталашдырылмасы әлейһинә). Бакы: “Елм”, 2002, с.383-386.

6. ЕРМӘНИЛӘРИН АЗӘРБАЛЧАНЛЫЛАРА ГАРШЫ СОЛГЫРЫМЫ СИЈАСӘТИ

Бир нечә ил әввәл АБШ Конгреси Нүмайәндәләр Палатасынын Харичи әлагәләр комитәси гондарма «ермәни сойгырымы» ганун лайиһәсини гәбул етмишдир. Тарихи һәгигәтләрә ашкар етинасызлығын вә дәвләт мәнәфеләринин ермәни лоббисинин марагларына гурбан верилмәсинин бариз ифадәси олан бу гәрар реаллыгдан чох узаг олуб, икили стандартларын даһа бир нүмунәсидир. Тарихдә һеч бир ермәни сойгырымынын баш вермәдийини елми һәгигәтә садиг олан Гәрб алимләринин өзләри чохдан сүбута йетирмишләр. Мүәййән мараглар наминә белә сахта гәрар гәбул едилди. Әслиндә тарих сүбут едир ки, XIX әсрдән башлайараг ермәниләр Гафгазда вә Түркийә әразисиндә ишғалчылыг ниййәтләрини һәйата кечирмәк вә тарихи торпагларымыз һесабына «бөйүк Ермәнистан» хуляасыны реаллашдырмаг үчүн ардычыл олагаг һәрби вә идеоложи васитәләрдән йарарланмыш, XX әср бойу Азәрбайчан вә түрк халгларына гаршы дәһшәтли сойгырымы чинайәтләри һәйата кечирмишләр. Ермәни дашнаклары етдикләри чинайәтләри өрт-басдыр етмәк үчүн бу йолу тутмуш, төрәтдикләри сойгырымлары йүз илләрдир ки, башга халгларын үзәринә атыр, онлары күнаһкар чыхартмаға сәй көстәрирләр. Әслиндә исә тарих бунун тамамилә әксини дейир.

Ермәниләрин Гафгаза көчүрүлмәси, йерләшдирилмәси вә дәвләтләринин йарадылмасы идеясы I Пйотрдан башлайыр. Лакин Русийа өз мәгсәдинә XX әсрин әввәлләриндә наил олду. 1802-чи

илдә чар I Александр Н.Д.Сисианова йолладығы мәктубунда көстәрирди ки, нә олурса-олсун ермәниләр Азәрбайчанын бу вә йа дикәр ханлыгларында истифадә олунмалыдыр. IV-XIX әсрләр әрзиндә өз дөвләтләринә малик олмайан ермәниләр дөвләтләрини йаратмаг мәгсәдинә чатмаг үчүн Русийанын империйа сийасәтинин һәйата кечирилмәсиндә аләт ролуну ойнайырдылар.

Русийа илә Иран арасында кедән ики мұһарибәнин сонунда имзаланмыш Күлүстан вә Түркмәнчай мұғавиләләри Азәрбайчан халгынын тарихиндә фәчиәви рол ойнамыш вә Азәрбайчанын парчаланмасына кәтириб чыхармышдыр. Түркмәнчай мұғавиләсинин 14 вә 15-чи маддәләри¹ «тәбәә алыш-вериши» илә бағлы иди. Ирандан ермәниләрин көчүрүлмәси мәсәләси икинчи Русийа-Иран мұһарибәсинин (1826-1828) кедишиндә Санкт-Петербургда галдырылды. Русийа Османлы дөвләтинә галиб кәлдикдән сонра исә Әдирнә (1829) мұғавиләсинә әсасән, Чәнуби Гафғазда Гачарлар Ираны вә Османлы империйасына гаршы кәләчәк ишғалчылыг планларыны һәйата кечирмәк үчүн христиан истинадкаһы йаратмаг мәгсәдилә һәмин дөвләтләрин әразисиндә йашайан ермәниләри күтләви сурәтдә Шимали Азәрбайчан торпагларына, әсасән Ирәван, Нахчыван, Гарабағ ханлыгларынын әразисинә көчүрдү. Ирәван вә Нахчыван ханлыгларыны ишғал етмиш кенерал Паскевич Ирандан көчүрүлән ермәниләрин һансы Азәрбайчан торпагларына истигамәтләндирилмәси барәдә конкрет көстәриш дә

¹ Азәрбайчан тарихи үзрә гайнаглар. Бакы, 1989, с. 281, 282-283.

вермишди: көчүрүлөн ермәниләри Ирәван вә Нахчыван әйәләтләринә истигамәтләндирмәк лазымдыр ки, һәммин әразиләрдә христиан әһалинин сайы мүмкүн гәдәр артырылсын.¹ Нәтичәдә, 1828-чи илин тәгрибән 4 айында (феврал-ийун) Ирандан Шимали Азәрбайчана – Ирәван, Нахчыван вә Гарабаг ханлыгларынын әразисинә 8249 ермәни аиләси, йәни 40 мин нәфәр ермәни көчүрүлдү.² Бир гәдәр сонра исә Шимали Азәрбайчан торпагларына Османлы дөвләти әразисиндән даһа 90 мин нәфәрдән артыг ермәни көчүрүлүб кәтирилди.³

Ермәниләр Шимали Азәрбайчан торпагларына хүсуси мәгсәдлә, йәни онлара даими вәтән йаратмаг ниййәти илә көчүрүлдү. Бу көчүрүлмәйә рәһбәрлик едән ермәни мәншәли рус полковники Г.Лазарев Иран әразисиндән Шимали Азәрбайчана көчүрүлән ермәниләрә мүрачиәтлә дейирди: «...Орада (Шимали Азәрбайчанда – И.һ.) сиз христианларын мәскунлашдырылдығы йени вәтән әлдә едәчәксиниз... Иранын мүхтәлиф әйәләтләринә сәпәләнмиш христианларын (йәни ермәниләрин – И.һ.) бир йерә чәмләшдийини көрәчәксиниз. Тәләсин! Вахт гиймәтлидир. Тезликлә рус гошунлары Ираны тәрк едәчәк, Бундан сонра сизин көчмәйиниз чәтинләшәчәк вә биз сизин тәһлүкәсиз көчмәйинизә чавабдәһ олмайачағыг. Азча иткийә мәруз галсаныз да, гыса

¹ Ениколопов И. Грибоедов и Восток. Ереван, 1954, с.129-130.

² Глинка С.Н. Описание армян азербайджанских в пределы России. Баку: Элм, 1990, с.131.

³ Акты, собранные Кавказскому Археологическому Комиссию (АКАК), Тбилиси, 1872, s. 845.

заманда һәр шейә наил олачагсыныз, өзү дә һәмишәлик».¹

Көчкүн ахыны башланан кими һеч бир гануни әсас олмадан ермәниләри Нахчыванда вә Гарабагда хан-бәй торпагларында йерләшдирмәйә башладылар. Грибойедов бунунла бағлы йазырды: «Ермәниләрин илк дәфә бурахылдыглары торпаглара әбәди саһиб дурачагларындан мүсәлманлар ичәрисиндә йаранан горхуну арадан галдырмаг үчүн мөвчуд ағыр вә-зийәтин узун сүрмәйәчәйини билдирмәклә онлары сакитләшдирмәк мәсәләсини биз дәфәләрлә көтүр-гой етмишик. Лакин Гарабаг вә Нахчыванда чар һөкумәти тәрәфиндән елә бир сийасәт йеридилди ки, өз башларынын һайына галан халг ермәниләрин орада мәскунлашмасыны унутмалы олду».²

Рус тәдгигатчысы Н.Шавров йазырды: «Биз мүстәмләкәчилик фәалийәтинә Күнәй Гафгазда рус әһалисинин дейил, бизә йад олан халгларын йерләшдирилмәсиндән башладыг. 1828-чи илдән 1830-чу илә кими биз Күнәй Гафгазда Ирандан 40 миндән, Түркийәдән исә 84 миндән чох ермәни көчүр-мүш вә онларын әһалисинин азлыгда олдуғу Јелизаветпол (Кәнчә – И.Һ.) вә Ирәван губернийаларынын ән йахшы торпагларында йерләшдирмишик. Јерләшмәк үчүн онлара 200 мин десйатиндән чох хәзинә торпағы айырмыш вә онлар үчүн 2 миллион манатлыгдан чох хүсуси саһибкар торпағы сатын алынмышдыр. Јелизаветпол

¹ Глинка С.Н. Описание армян азербайджанских в пределы России. Баку: Элм, 1990, s.107-111.

² Грибойедов А. Сечилмиш әсәрләри, 2-чи чилд, Москва, 1977, с.401-402.

губернийасынын дағлыг һиссәси (индики Дағлыг Гарабағ – И.Һ.) вә Көйчә көлүнүн саһилиндә һәммин ермәниләр йурд салды».¹

Ирэван, Нахчыван вә Гарабағ ханлыгларынын эразиләриндә мәскунлашдырылан ермәниләр орада йашайан азәрбайчанлыларла мүгайисәдә азлыг тәшкил етмәләринә бахмайараг, өз һавадарларынын һимайәси алтында 1828-чи илдә «ермәни вилайәти» адландырылан инзибати бөлкүнүн йарадылмасына наил олдулар. Белә сүни эрази бөлкүсү илә әслиндә, азәрбайчанлыларын өз торпагларындан говулмасы, фачиәләрә дүчар олунмасы сийасәтинин бүнөврәси гойулду. Һәм дә, бунунла Чәнуби Гафгаздакы Азәрбайчан торпагларында – Ирэван вә Нахчыван ханлыгларынын эразисиндә ермәни дөвләти йаратмаг үчүн илк аддым атылды. Гейд етмәлийик ки, ермәниләрин көчүрүлмәси баша чатдыгдан сонра «ермәни вилайәти»ндә олан 1125 кәндин 1111-дә азәрбайчанлылар йашайырды.

Ермәниләр бунунла да тарихән дүшүндүкләри «бөйүк Ермәнистан» хүлйаларыны һәйата кечирмәк саһәсиндә реал аддымлар атмаға башладылар. Азәрбайчан торпаглары һесабына йарадылмыш «ермәни вилайәти»ндә русларын билаваситә көмәйи сайәсиндә мәскунлашдырылан ермәниләр бүтүн Гафгаз эразисиндә тарихин тәһриф олунмасында, азәрбайчанлылара гаршы сойгырымын һәйата кечирилмәсинә фәал рол ойнадылар.

¹ Шавров Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье. СПб, 1911, s.82-83.

XIX эсрин икинчи йарысында Түркийә, Күрчүстан вә Азәрбайчан эразиләринин бир хиссәсини тутуб «бөйүк Ермәнистан» кими милләтчи, шовинист идеясыны һәйата кечирмәк истәйиндә олан ермәниләр тәшкилати структурлар йаратмаға башладылар. Белә ки, әсасән харичдә «Гнчаг» (1887, Ченеврә), «Дашнагсүтйун» (1895, Тифлис) партиялары, «Ермәни вәтәнпәрвәр иттифагы» (1895, Нью-Йорк) тәшкилаты йаратдылар. Бу партия вә тәшкилатын йарадылмасы илә «бөйүк Ермәнистан» иддиалары йени мәрһәләйә дахил олду. Бу идеяны дәстәкләмәклә ермәниләрдән истәнилән тарихи мәгамда истифадә едән Русийада онларын 2311 йерли тәшкилаты фәалийәт көстәбирди. Мәһз Русиянын сийаси вә һәрби дәстәйи нәтичәсиндә XX әсрдә азәрбайчанлылар гаршы мәрһәләләрлә вәһшиликләр төрәдилмиш, онлар зорла көчүрүлмүш вә репрессийа олунмушдур.

Ермәниләрин әсас идеясы «бөйүк Ермәнистан» вә йа «Дәниздән дәнизә дөвләт» йаратмаг олмуш вә бу йолда бүтүн васитәләрдән истифадә етмиш, о чүмләдән күтләви террор, сойгунчулуг вә өлүмүн һәйата кечирилмәси әсас кими гәбул едилмишдир. Сонралар ермәниләр бу террор фәалийәтләрини куйа нә вахтса онлара гаршы едилмиш «кеносидин» интигамы кими пәрдәләмәйә чалышмышлар. Әслиндә исә, XIX әсрин сонларындан башлайараг ермәниләр Османлы дөвләти эразисиндә, XX әсрин әввәлләриндә исә йенә дә Түркийә, Азәрбайчан, Күрчүстан вә түркләр йашайан башга эразиләрдә үсйанлар етмиш,

сойгырымлар төрәтмиш, ән вәһши үсулларла инсан-лыға йарашмайан һәрәкәтләр етмишләр.¹

Бүтүн тарихи мәрһәләләрдә һәмин идеяны һәйата кечирмәк үчүн ермәниләр бүтүн васитәләрдән, ән ийрәнч үсуллардан, гәтл вә террордан, йаранмыш ичтимаи-сийаси вәзийәтләрдән истифадә етмәйә чалышмышлар. Ермәниләр «бөйүк Ермәнистан» йаратмаг хүлиасы илә артыг нечә әсрдир ки, йаша-йырлар. Онлар өз һавадарлары илә бирликдә ХХ әсрин әввәлләриндә, йәни 1905-1907-чи илләрдә әввәлчә Бакыда, сонра исә Азәрбайчанын, еләчә дә Гафгазын диқәр рекионларында азәрбайчанлыларын сойгырымыны һәйата кечирмишләр.

Азәрбайчанын көркәмли йазычысы Мәммәд Сәид Ордубади «Ганлы илләр» вә Мир Мөһсүн Нәвваб «1905-1906-чы илләрдә ермәни-мүсәлман дапасы» китабларында азәрбайчанлылара гаршы һәйата кечирилән сойгырымы әтрафлы гәләмә алмышлар. һәмин китабларда бәһс олуна һадисәләр о заманын мәтбу нәшрләри, шаһидләрин ифадәләри вә мәктублар әсасында һазырланыб. Мәммәд Сәид Ордубади һәмин әсәриндә йазырды: «Сүни вә чохдан бәри һәр ики милләтин затына гондарылмыш ихтишаш бомбасы партладылды вә бүтүн Гафгаз аләми бу бомбанын тәсири шиддәтиндән йаныб-йахылды. Көрәсән, о парт-

¹ Ермәниләр: сүркүн вә көч (Һикмәт Өздемир... ве башк.). Анкара. Түрк Тарих Куруму, 2004, 223 с.; Османлы белкелеринде ермени исянлары. Дөрд чилдә. Анкара, Ы, ЫЫ ч., 2008; ЫЫЫ, ЫВ ч., 2009; Азәрбайчан белкелеринде ермени соруму (1918-1920). Анкара, 2001, 682 с.; Ермәни террор вә гулдур бирләшмәләринин бәшәрийәтә гаршы чинайәтләри (ХЫХ-ХХ әсрләр). Мүхтәсәр хронологии енциклопедийа. Бакы, 2003, 368 с. вә б.

лайычы маддә һәгигәтән бомба имиш? Бәли, бу бомба февралын 6-да баш верән Бакы фачиәсидир ки, бүтүн Гафгаза бурадан атәш ачылды».¹

1905-чи илин февралында Бакыда башланан ермәни-мүсәлман гырғынлары бир тәсадүф нәтичәсиндә дейил, мәһз бүтүн Гафгазын варлы ермәниләринин заман-заман топладыглары бир шәһәрдә планлы шәкилдә баш вермишдир. Ермәниләр Бакыда ермәни варлыларынын көмәйи илә истәдикләринә наил олачагларына, Бакынын нефт сәлтәнәтини әлләринә кечирәчәкләринә вә бундан сонра бүтүн Загафгазийадан мүсәлманлары силаһ күчүнә говуб Ермәнистан дәвләти йарадачагларына әмин идиләр. Февралын 6-дан 10-а гәдәр Бакыда шиддәтлә давам едән гырғынлар заманы һәр ики тәрәфдән тәләфат мин нәфәрә чатса да ермәниләрин нийәтләри баш тутмамыш вә мәғлуб олмушлар.

Бакыда башланан ермәни-азәрбайчанлы гырғыны май-ийун айларында Кәнчә, Гарабағ, Ширван, Зәнкәзур, Ирәван, Шуша, Чәбрайыл, Чаваншир, Гарйакин вә б. бөлкәләри дә әһатә етди.

1905-чи илин май айындан башлайараг Нахчыван гәзасында да ермәниләрин азәрбайчанлылара гаршы гырғынлары башлады. Бу гырғынлары әкс етдирән «Гнчаг» гәзети өзүнүн 26 май тарихли сайында йазырды: «Дүнән ахшам саат 6-дәк биз азәрбайчанлыларла атышдыг. Бизә бунун үчүн әлавә олараг 166 мүхтәлиф түфәнкләр пайланылды, бөйүк сайда патронлар верилди, биз тәмиз вичданла

¹ Ордубади М.С. Ганлы илләр. 1905-1906-чы илләрдә Гафгазда баш верән ермәни-мүсәлман давасынын тарихи. Бакы, 1991, с.13.

шәһәримизи (көр һа! – И.Һ.) мүдафиә етдик, түркләри лайигинчә гырдыг. Гнчагчылар 2, дашнаклар исә 1 бомбадан да истифадә етдиләр. Чохлу түрк евләри гарәт едилди. Бизә силаһ пайлайан адам йенидән силаһ далынча кетди».

Ермәниләрин Нахчыванда төрәтдикләри гырғынлар Ордубад, Чәһри, Шыхмаһмуд, Күлтәпә, Әлиабад, Чешмәбасар, Тиви, Тумбул вә онларла башга шәһәр вә кәндләри әһатә етди. Казакларын көмәйиндән истифадә едән ермәниләр 1905-чи илин нойабрын 26-да Нахчыван шәһәриндәки мүсәлман базарыны тамам гарәт етдикдән сонра од вурмушлар. Јанғын нәтичәсиндә базарда 85 дүкан, 75 анбар вә башга тикилиләр йаныб мәһв олмушдур. Нойабр айынын 30-да Чәһри кәндинин йандырылмасында да казаклар ермәниләрлә бирликдә һәрәкәт етмишдиләр. Һәмин күн Нахчывана кәлмиш Ирәван кенерал-губернаторунун мүавини Барановски нәинки һадисәләрин тәвсилаты илә марагланмамыш, әксинә Чәһри кәнди тамам йаныб гуртарандан сонра, декабрын 2-дә кәндә йолланмыш, нахчыванлыларын һағлы шикайәти илә бир даһа гаршылашмамаг үчүн кечә икән гатарла Ирәвана гайытмышды.¹ Һәмин илин май айында Ордубад гәзасынын Тиви кәндиндә ермәниләрлә азәрбайчанлылар арасында баш вермиш мүнагишә илә әлагәдар бурайа 500-ә йахын әскәр вә забит кәндәрилмишдир. Сәнәдләрдән айдын олур ки, һәрби һиссә кәнддәки мүсәлманлара гаршы зор тәтбиг

¹ Чәфәрли Е. Нахчыванда ермәни-Азәрбайчан мүнагишәси. Бақы, 2009, с. 140-141.

етмиш, онлары йурдларындан говмуш, адамлары өлдүрмүш, эслиндә исә ермәниләрә көмәк етмишләр.

Тәхминән ики илә гәдәр давам едән ганлы тоггушмалар нәтичәсиндә Азәрбайчан шәһәрләринә бөйүк зәрәр дәймиш, 300-дән чох мүсәлман кәнди дағыдылмыш, мүхтәлиф мәлуматлара көрә, өләнләрин сайы 80-100 мин нәфәрә чатмышды. Ики илин һадисәләри Азәрбайчан тарихиндә ермәниләр тәрәфиндән сонралар силсилә һалыны алмыш, халгымыза гаршы сойгырымын илк мүтәшәккил мәрһәләси олмушдур.

Кечән әсрин икинчи ониллийиндә ермәниләрин азәрбайчанлылара гаршы төрәтдикләри 1918-чи ил сойгырымы даһа кениш мигйас алмыш вә даһа амансыз олмушдур. Өзләрини дүнйа ичтимаийәтинә «йазыг милләт», «әзәбкеш халг» кими гәләмә верәрәк азәрбайчанлылара гаршы кини, вәһшилийи, сойгырымы Бакыда, Губада, Шамахыда, Ләнкәранда, Сәлйанда, Көйчайда вә б. йерләрдә болшевик ады илә пәрдәләнмиш Ш.Шаумйанын рәһбәрлик етдийи Бакы Коммунасы һөкүмәтинин әли илә һәйата кечирдиләр. Бакы гырғынында Ј.Корганов вә Петровла бирликдә азәрбайчанлы ганына сусамыш А.Микойанын, һамазаспын, Аветисйанын, Лалайанын гулдур дәстәләри хүсуси фәаллыг көстәрмишләр. Бакыда ермәни дашнаклары динч әһалийә үч күн диван тутмуш, 12 мин азәрбайчанлыны мәһв етмиш, мүсәлман мәһәлләләрини талайыб-чапмыш, «Исмаилийә»ни йандырмыш, бир нечә гәзет вә журнал редаксийаларыны дағытмышлар. А.Микойанын «Гызыл гвардийасы»нын вәһшилийи нәтичәсиндә Ичәришәһәрдә йаралылар йатан

хәстәханаһа од вурулмуш, 2 минәдәк хәстә йандырылмыш, гачанлар исә күлләләнмишдир. «Болшевик» һамазасп, Әмирийан вә диһәр ермәни милләтчиләри азербайчанлылара гаршы төрәтдикләри вәһшилкдә һеч дә А.Микойандан, С.Шаумйандан кери галмырдылар.

Бакы шәһәриндә сойгырымы болшевизм байрағы алтында һәйата кечирилирди. Куйа болшевикләр һөкүмәтә гаршы чыхыш едән гүввәләрә диван тутурдулар. Әслиндә исә болшевик ады илә пәрдәләнәнләрин азербайчанлылара гаршы төрәтдикләри милли гырғын иди.

Көркәмли дәвләт хадими Нәриман Нәриманов ермәниләрин төрәтдикләри гырғынлардан дәһшәтә кәләрәк йазырды: «Мүсәлман һәтта болшевик олсайды белә она аман вермирдиләр. Дашнаклар дейирдиләр: «Биз һеч бир болшевик танымырыг, тәкчә елә мүсәлман олмағын кифайәтдир. Онлар кефи истәдикләри адамы өлдүрүр, евләри дағыдыр, хараба гойурдулар... Болшевизм байрағы алтында дашнаклар мүсәлманлара гаршы һәр чүр вәһшилиһә йол верирдиләр. Нәинки кишиләрә, һамилә гадынлара да рәһм етмирдиләр».¹

Силаһсыз әһалиһә гаршы чох бөйүк силаһлы гүввә илә чыхыш едән болшевик дашнаклары төрәтдикләри гырғынлардан һәзз алырдылар. С.Шаумйан болшевизм байрағы алтында гырғынлар төрәтсә дә, баш вермиш ганлы фәчиәләрдән вәчдә кәләрәк өз дашнак симасыны кизләдә билмәйиб йазмышды: «Шәһәрләримизин милли тәркиби бизи

¹ Азербайжан тарихи (11-чи синиф үчүн дәрслик). Бакы, 2000, с.12-13.

нараһат едирди. Биз мүбаризэнин арзуолунмаз характер алачағындан горхурдуг. Биз һэтта ермэни полкунун йардымына белэ эл атмалы олдуг. Биз һэтта онун көмэйиндэн имтина етмэйи мүмкүн һесаб етмэдик. Гэлэбэ исэ о гэдэр бөйүкдүр ки, бу керчэклийэ аз кэдэр кәтирир».¹

Бакы илэ йанашы, ермәниләр Азәрбайчанын диқәр шәһәрләриндә – Гәрби Азәрбайчанда, Нахчыванда, Зәнкәзурда, азәрбайчанлылар йашайан башга бөлкәләрдә онлара гаршы тарихдә көрүнмәмиш гәддарлыг етмиш, азәрбайчанлылара диван тутмушлар. 1918-1920-чи илләрдә азәрбайчанлылара гаршы сойгырымы һәм мигйасы етибары илэ, һәм дә вәһшилиийи илэ һейрәт доғурур. Азәрбайчанлыларын йашадыглары елэ әрази йох иди ки, орада ермәни вәһшилиийи өзүнү көстәрмәсин.

Ермәни гулдурлары Бақыдакы милли гырғынла кифайәтләнмәйиб, 1918-чи илин йазында Шамаһыда, Губа-Хачмаз бөлкәләриндә, Салыанда, Ләнкәранда вә башга йерләрдә дә азәрбайчанлылара гаршы сойгырымы төрәтдиләр.

Шамаһыда гырғын төрәтмәк үчүн 1918-чи илин әввәлләриндә орайа 2 мин нәфәр ермәни вә 65 араба силаһ көндәрилмиш, ермәниләр там силаһландырылмышдылар. Лалайан вә Әмирйанын башчылыг етдикләри ермәни гулдурлары 15 минлик әһалиси олан Шамаһы шәһәрини вә гәзанын 58 кәнди́ни дағытмыш, 12 миндән артыг сойдашымызы

¹ Һәбибоғлу В. Азәрбайчанда 1918-чи ил сойгырымынын әсас тәшкилатчысы Степан Шаумйан олмушдур. “Республика” гәзети, 1999, 31 март.

гәтлә йетирмишләр.¹ Губа гәзасында ермәниләрин апардыглары сойгырыма милләтчи «Дашнаксүтйун» партиясы рәһбәрлик едирди. Һәлә март һади-сәләриндән габаг С.Шаумйанын көстәришилә һамазаспын дәстәси чәза мәгсәдилә Губа шәһәринә көндәрилмишди. О, Губа әһалисинә мүрачиәт едәрәк демишди: «Мән ермәни халгынын гәһрәманыям вә онун марагларыны мүдафиә едирәм. Мән Губайа чәза дәстәсилә она көрә көндәрилмишәм ки, ики һәфтә бундан габаг бурада өлдүрүлмүш ермәниләрин һейфини сиздән алам. Мән бурайа гайда-ганун йаратмаға, Совет һакимийәтини гурмаға көрә йох, өлдүрүлмүш ермәниләрин гисасыны алмаға көрә кәлмишәм. Мәнә әмр едилиб ки, Хәзәр саһилиндән та Шаһдағадәк (Дағыстанадәк) нә ки мүсәлман вар, һамысыны гырам, ев-ешикләрини йерлә-йексан едәм, ермәни гардашларымызын интигамыны алам».²

Дашнак һамазасп өз вәһши нийәтини кизләтмәди вә белә дә етди. Губа бөлкәсиндә 122 мүсәлман кәнди дағыдылды, евләри йандырылды, 10 миндән чох әһали вәһшичәсинә гәтлә йетирилди. Сон илләрдә Губа шәһәриндә бөйүк инсан күтләсинин вәһши йолларла өлдүрүлмүш мөзарлығы ашкар олунмушдур. Шәһәрдә 165 ев вә тикили йандырылмыш, 32,8 миллион манат нәғд пул, гызыл, даш-гаш ермәниләр тәрәфиндән гарәт едилмишдир.

Губа-Хачмаз бөлкәсиндә һамазаспын гулдур дәстәси 8,5 миллион рубл гызыл пул вә 25 миллион рубл

¹ Гәнийев Ш. 1918-чи ил Шамаһы сойгырымы. Бақы, 2003, с.67.

² Арзуманлы В., Мустафа Н. Тарихин гара сәһифәләри. Депортасийа. Сойгырымы. Гачгынлар. Бақы, 1998, с.83-84.

мәбләгиндә мүхтәлиф маллар гарәт етмишди. Әһалийә 100 миллион рубл мадди зәрәр дәймишди.

Кәнчә губернийасы үзрә март сойгырымы заманы 115 кәнд дағыдылмыш, бу кәндләрдә кишили-гадынлы 10.066 нәфәр азербайчанлы өлдүрүлмүш вә шикәст олмушду.

1918-чи илин март-апрел айларында Бакы, Шамахи, Губа, Муған вә Ләнкәрәндә ермәниләр 50 мин азербайчанлы гәтлә йетирмиш, 10 минләрлә инсаны өз торпагларындан говмушлар.

1918-1920-чи илләрдә ермәниләр Бакы губернийасында 229, Кәнчә губернийасында 272, Ирәван губернийасында 211, тәкчә Зәнкәзурда 115, Гарабағда 157, Гарс әйаләтиндә 92, Ығдыр вә Ечмиәдзин гәзаларында 60, Көйчә губернийасында 22, Сүрмәли гәзасында 96, Јени Бәйазиддә 84, Шәрурда 76, Ведибасарда 118, Дәрәләйәздә 74 кәнди йерлә-йексан етмиш, йандырмыш вә әһалисинин чохуну гырмышлар. Дашнаклар һәммин илләрдә Гәрби Азербайчанда (индики Ермәнистанда) гәдим ата-баба йурдларында йашайан 565 мин азербайчанлыны мәһв етмишдиләр. Андраник Озанийан Гарабағ, Шуша, Зәнкәзур, Чаваншир вә Чәбрайыл гәзаларында азербайчанлылары күтләви сурәтдә гырмыш, гылынчдан кечирмишди.

Бу илләрдә Азербайчандан айры дүшмүш Нахчыван бөлкәсинә йийәләнмәк хулиасына дүшән дашнаклар йерли әһалийә гаршы вәһшиликләр төрәдир, онлары өлдүрүр вә бу әразини азербайчанлылардан бошалтмаға чалышырдылар. 1918-чи илдә Нахчыванда ән дәһшәтли вәһшиликләр төрәдәнләр ичәрисиндә «тайгулаг ермәни дашнак

кенералы» Андраник Озанйан хүсуси йер тутур. Чүнки бу ганичэн чэллад тэкчэ Киланчай вэ Элинчэчай һөвзэләриндә 80-дән артыг кәнди виран гоймуш. әһалисини исә амансызлыгга гәтлә йетирмишдир. Онун үздән-ираг сәркәрдәләриндән олан Нижде Әрәзин, Чамалдын, Јайчы, Ордубад районунун Ашағы Аза, Сабир Дизә, Дүйлүн, Вәнәнд, Дәстә, Котам кәндләрини дағыдыб, әһалийә диван тутмушдур.

Һәмин дөврдә Нахчыванда йаранмыш Мүсәлман Милли Комитәсинин катиби ишләмиш Мирзә Бағыр Әлийев һадисәләрин, ермәни вәһшиликләринин билаваситә шаһиди олмуш вә онлары гәләмә алмышдыр. Айдын олур ки, Азәрбайчанын бу гәдим кушәси вә онун сакинләри дә башга торпагларымыз кими ермәни милләтчиләринин дүшмән сийасәтинин һәдәфинә чеврилмишдир. Әрзурумда нәшр олуна «Каф дағы» адлы гәзети Түркийә гайнагларына әсасланараг мәлумат вермишдир ки, 1918-1921-чи илләрдә Нахчыван бөлкәсиндә ермәниләр тәрәфиндән 73.727 нәфәр азәрбайчанлы ән вәһши үсулларла өлдүрүлмүшдүр.¹ Тәсадүфи дейилдир ки, 1921-чи илдә Нахчыван бөлкәсинин әһалисинин сайы азалараг 72 минә енмишди.

Үмумийәтлә, арашдырмалар нәтичәсиндә сүбут олунмушдур ки, ермәни һәрби бирләшмәләри 1914-1916-чы илләрдә Азәрбайчанын чәнубунда 150 мин, Шәрги Анадолуда, тарихән һәмишә Азәрбайчан түркләринин йашадыглары бөлкәдә 200 мин, 1918-1920-чи илләрдә Азәрбайчанда 250 мин, Гәрби

¹ “Каф дағы” гәзети (Түркийә), 2001, №4.

Азәрбайчанда 132 мин азәрбайчанлыны вәһшичәсинә гәтлә йетирмишләр.

Азәрбайчан Халг Тәсәррүфаты Шурасынын сәдри ишләмиш Н.Соловйов В.И.Ленинә «Чеврилишдән сонракы ики айда (май-ийун) Азәрбайчанда бизим сийасәтимиз» адлы һесабатында йазырды: «Чеврилишә гәдәр һәтта зийалылар ичәрисиндә Совет һакимийәтинә мүәййән рәғбәт вар иди. Азәрбайчан Ингилаб Комитәсинин тәркиби азәрбайчанлылардан сечилсә дә, һеч кимә сирр дейилдир ки, онун үзәриндә партиянын һекемонлуғу вардыр. Партия рәһбәрлийиндә исә ермәниләр, күрчүләр чохлаг тәшкил едир. Онлар азәрбайчанлылары, хүсусилә зийалылары сағда-солда күлләләйирдиләр. Санки онларын апардыглары сийасәт Азәрбайчаны башчысыз гоймаға доғру истигамәтләндирилиб. Күчәләрдән күтләви сурәтдә һәбс олунараг апарылан азәрбайчанлылара гаршы ермәниләрин истәһзалы күлүшләри мусаватчыларын әввәлчәдән сөйләдикләри белә бир фикри тәсдигләйир ки, Азәрбайчанда Совет һакимийәтинин гәләбәси үмумиләшән фәлакәтдир».¹ О, даһа сонра йазырды ки, «Ермәнистан Республикасы йаранаркән онун һүдудларында 250 мүсәлман кәнди вар иди, онлар һамысы мәһв едилмишдир, инди орада бир нәфәр дә мүсәлман йохдур».²

Көрүндүйү кими, Азәрбайчанда Совет һакимийәти гурулдугдан сонра да ермәниләр азәрбайчанлылара гаршы сойгырымы сийасәтини давам етдирмишләр. Бу дөврдә, 20-30-чу илләрдә,

¹ Азәрбайчан тарихи. Једди чилддә. ч.6. Бакы, 2008, с.51.

² Јенә орада, с.52.

еләчә дә мұһарибәдән сонракы дөврдә ермәниләр азербайчанлыларын һәбс едиләрәк Сибирә көндәрилмәсиндә, халг дүшмәни ады алтында күлләләнмәсиндә, дин хадимләринин вә көркәмли зийәлыларын мәһв едилмәсиндә, әсассыз репрессийаларын күнаһсыз инсанлара гаршы тәтбиг олунмасында чох бөйүк рол ойнамышдыр. Азербайчан милләтинин гаты дүшмәнләри тәрәфиндән онун ән йахшы өвладларынын сийәси гәрәзчиликлә мәһв едилмәси белә бир кәдәрли фактла сүбүт олунур ки, Азербайчандакы 51 райондан 31-дә Халг Дахили Ишләр Комиссарлығы район бөлмәсинин башында ермәниләр дурурдулар. Астара даирәсиндә Аракелов, Астраханбазарда Чомардйан, Зәнкиланда Зәрдәрийан, Самухда Петросйан, Масаллыда Авенесов, Ләнкәрәнда Мовсесйан, Товатов, Нахчыванда Акопйан, Ағачанйан, Акопов, Чейранов, Закйан, Паршегов, Ионесйан, Шыханйан, Бақыда исә чәза органларынын Мәркәзи апаратында Сумбатов-Топуридзә, Маркарйан, Коган, Силман, Боршов, Јемелйанов, Маилйан вә б. башчылыг едирдиләр.¹ Бүтүн бунлар етник тәмизләмә сийәсәтинин тәркиб һиссәси кими сонракы илләрдә давам етдирилиб.

Рәсми мәлуматлара көрә, 1937-чи илдә Азербайчанда 100 мин нәфәрдән артыг адам етапларла сүркүн едилмиш, 3 мин кәндли мәһв едилмиш, «халг дүшмәни» кими 29 мин нәфәр күлләләнмиш вә йа Сибирә сүркүн едилмишди. Һүгүг-мүһафизә органлары системиндә ермәниләрин чохлуг тәшкил етмәси онларын азербайчанлылара гаршы даһа

¹ Азербайчан тарихи. Једди чилддә. ч.6. Бақы, 2008, с.419.

дәһшәтлi формада һәйата кечирилмәсинә имкан верирди.

Мүһарибә илләриндә А.Микойан вә диһәр ермәниләр Сталини азербайҗанлыларын куйа хәйанәт едә биләчәкләринә инандыра билмиш вә 1942-чи илин декабрын 7-дә Азербайҗан әһалисинин һамылыгла Орта Асийа вә Газахыстана сүркүн едилмәси һаггында мәхфи гәрар верилмәсинә наил олмушдулар. Лакин республика рәһбәрлийинин көстәрдийи сәйләр Сталини фикриндән дашындырмыш, җинайәтин һәйата кечирилмәсинә имкан вермәмишдир.

Хәбис нийәтләриндән әл чәкмәйән ермәни дашнаклары мүһарибәдән сонракы мәрһәләләрдә Гәрби Азербайҗан әразисиндән азербайҗанлыларын депортасийасына наил олмушлар. 1948-1953-чү илләрдә 144654 нәфәр, 1988-1992-чи илләрдә исә 250 мин сойдашымыз индики Ермәнистан әразисиндән, азербайҗанлыларын тарихән йашадыглары ата-баба йурдундан зорла чыхарылмыш вә 229 нәфәр азербайҗанлы исә вәһшичәсинә гәтлә йетирилмишдир.

Сон илләрдә Дағлыг Гарабағдакы 80 йашайыш мәнтәгәсиндән 60 мин азербайҗанлы доғма очагларындан дидәркин салынмыш, ишғал олунмуш 7 райондан 700 мин азербайҗанлы ев-ешийини тәрк едиб республиканын 58 район вә йашайыш мәнтәгәләриндә мәскунлашмышдыр. Һәрби әмәлийятлар нәтичәсиндә республикамызын 10 шәһәри, 876 кәнд, 700 иҗтимаи бина, 693 мәктәб, 862 мәдәнийәт сарайы вә клуб, 652 тибб мәнтәгәси, о чүмләдән 191 хәстәхана, 160 көрпү, 800 км автомобил йолу, 15 км електрик хәтти дағыдылмыш, 30 миндән артыг

сойдашымыз гэтлэ йетирилмиш, 52 миллиард АБШ доллары дэйэриндэ мадди зийан вурулмушдур.¹

Ермэни чэлладлары тэрэфиндэн тэрэдилэн Хочалы сойгырымы дүнья тарихиндэ аналогу олмайан вэһшилиикдир. Ермэни вэһшилэри 613 нэфэри хүсуси гэддарлыггла өлдүрмүш, 1275 нэфэр эсир дүшмүш , 7 аилэ бүсбүтүн мөһв едилмиш, 230 аилэ өз башчысыны итирмишдир. Бу ганлы гырғын заманы гэтлэ йетирилэнлэрин 109 нэфэри 2 йашына гэдэр олан ушаглар иди².

Һийлэ, мэкp, хэйанэт, террор васитэлэри илэ силаһланмыш ермэни чэлладлары эн көркәмли дөвлэт вэ сийаси хадимлэrimизэ, елм вэ мэдэнийет нүмайэндэлэrimизэ гаршы ачыг вэ кизли шэкилдэ тэһрибатлар төрэтмиш, бир гисминин һэйатдан кет-мэсинэ сэбэб олмушлар.

Јарадыланда 10 мин кв км эразийэ малик олмайан Ермэнистан Республикасынын Азэрбайчан торпагларыны ишғал етмэси һесабына эразисини 30 мин кв км-э чатдырмыш, бунунла да эрази иштаһасы азалмамыш, «бөйүк Ермэнистан» йаратмаг үчүн бу күн дэ һэр чүр һийлэ вэ васитэлэрэ эл атыр.

Көрүндүйү кими, ики эсрдир ки, мэкpли вэ ганичэн ермэни чэлладлары Азэрбайчан халгына гаршы сойгырымы сийасэти йеритмиш, сойдашларымызы гэтлэ йетирмиш, репрессийа вэ депортасийаа мэрүз гоймуш, етник тэмизлэмэ апармыш, эразилэrimизин бир һиссэсини ишғал

¹ Мәммэдов Н. Тарихи һэгигэтлэрин дили илэ. “Експресс”, 2001, 6 апрел.

² Султанов З. Хочалы фачиэси. Багы, 1993, с.6.

етмиш вә бу күн дә йени әразиләр тутмаг фикирләриндән әл чәкмәмишләр. Нәтичәдә, халгымыз ағыр мәһрумийәтләрә, милли фачиә вә мәшәггәтләрә мәрүз галмышдыр.

Бу һадисәләри, онларын дәрсләрини унутмаға бизим һаггымыз йохдур. Тарихи йаддашсызлыг вә унутганлыг халгымыза баһа баша кәлә биләр. Азәрбайчанлылара гаршы мүхтәлиф мәрһәләләрдә төрәдилән бу ағыр чинайәтләри унутмамаг, бөйүйән нәсли бәдхәһ гүввәләрә вә онларын мәкрли ниййәтләринә гаршы айыг-сайыглыг руһунда тәрбийә етмәк бизим мүһүм вәзифәмиз олмалыдыр.

7. ЕРМӨНИ ТАРИХИНИ «ЕРМӨНИ ТАРИХЧИЛЭРИ» УЈДУРУБЛАР*

Ичма тәшкилатлары илә мүгайисәдә дөвләт өз эрази бөлкүсү илә фәргләнмәклә мүәййән синфи тәбәгәләри бир һакимийәт алтында бирләшдирир. Бунун үчүн өнчә бөйүк күч, даһа сонра исә ейни вә йа гоһум дилләрдә данышан тайфа вә етнослар үзәриндә һакимийәт тәләб олунур. Беләликлә дә чәмийәт үзәриндә дөвәт типли һаким чәмийәт йараныр. Шүбһәсиз ки, бу тарихи просесдә бәлли бир эразидә бу бирлийин мәдәнийәти, адәт-әнәнәси, инанчлары вә мөвчуд дөвләтин үмуми дили формалашыр. Тәбии ки, йүз илләр давам едән белә дөвләтләрин дил ваһидләри, мәдәнийәт, адәт-әнәнә вә инанчларынын изләри, узун илләр тарихин йаддашында; әски йазы нүмунәләриндә, гайаүстү йазыларда, гәдим гайнаглар вә топонимик системдә өzlәрини горумагла нәсилдән-нәслә адлайыр.

Бу күн ермәниләр Һеродот, Страбон, К.Птолемей, Корнели Татсит, Иосиф Флави, Плутарх, Арриан Марсели вә башгаларынын, һәтта ермәни тарихчиләри һесаб етдикләри Фавст Бузанд, М.Хоренлинин белә йазыларына мәнәл гоймадан уйдурдулары «бөйүк Ермәнистанын» дөврүндәки тарихи просесләрлә разылашмыр, йени-йени «тарих» уйдурурлар. Мәсәлә бурасындадыр ки, истәр ермәни, истәрсә дә дүняа тарихчиләринә о дөвләтин мүасир

* Мәгалә дос. Ф.Рзайевлә биркә йазылыбдыр.

ермәниләр вә онларын бабалары фригләр илә һеч бир әләгәсинин олмадығы күн кими айдындыр. Әлбәттә, әкәр бу тарих бу күн күч олан дәвләтләрин сийасәтинә хидмәт етмирсә...

Һеродот «Тарих» китабында Балканларда Фракийя дәвләтинин йаранмасы вә сүгутуну, мүасир «ермәниләрин» бабалары фригләрин сийаси вәзийәтини вә онларын һетләр өлкәсинин һайаса әйәләтинә, сонра исә Әрмән, Урарту әразиләринә көчмә сәбәбләрини, бу әразиләрдә гул әмәйи илә мәшгул олмаларыны конкрет фактларла көстәрмишдир¹. Тәбии ки, ермәниләр бу мәсәлә илә разылашмыр, лакин, сонралар онларын ассимилийасийа олунараг **«һайас»**, **«арман»**, **«филе»**, **«сомхети»** формаларында адланма сәбәбләри антик мүәллифләрлә йанашы елә ермәни алимләри Г.А.Капансйан, С.Т.Јеремйан, Н.В.Арутунйан вә б. мүәллифләрин дә әсәрләриндә өз кениш әксини тапмышдыр. Биз ашағыда бу барәдә кениш данышачағыг. Лакин бу күн ермәниләрин өз тарихләри әтрафында уйдурдуглары мөвчуд консепсийаны изләсәк бу тарихчиләрин бир-бирини тәкзиб едән хейли мараглы фактларла гаршылашачағыг. Онларын фикринчә ермәни тарихи әтрафында вә онларын чәддә бабаларынын һәйаты һаггында тарихә мәлум олмайан, һәлә тәдгиг олунмамыш хейли материаллар, «кәрәкли аргументләр», «гайәүстү йазылар», «гәдим ермәни тарихчиләри» вә с. мөвчуддур. Һазыркы консепсийаһа көрә антик мүәллифләр сәһвә йол вермиш, гәдим

¹ Геродот. История. Л.:Наука, 1972, I, с.28, 168; II, с.103, 134; III, с. 90; IV, с. 80, 93-99; V, с. 23-24, 126; VI, с. 45, 95; VII, с. 137,185; VIII, с. 115-117; IX, с. 89, 119.

тарихи просеслэр һаггында йанлыш мәлуматлар вермишлэр.¹ Куйа онларын бабалары хейли торпаг саһиблэри иди вэ бу торпаглар сонралар ишғал олунмушдур вэ нәтичәдә кечмиш гайнаг мәлуматлары ермәнилэрин мөвчуд консепсийаларыны тәсдиг етмир. Бу мүәллифлэрин йаздыгларына көрә һетт дәвләти эразисиндәки һайаса өлкәсинин эразиси, Арман йайласы, Һеродотун «Тарих» әсәриндә ады чәкилән Матиен-Митан чарлығы, бүтүн Урарту дәвләтинин эразиси, Месопотамийанын вэ гәдим Албанийанын бир һиссәси вэ с. сән демә әһалиси инди-инди күчлә 3,5 миллиона чатан мүасир ермәнилэрин, йәни фриглэрин, Балкан көчкүнлэринин торпаглары имиш. Бундан башга онларын мөвчуд консепсийаларында Кичик Асийанын бир һиссәси, Киликийя чарлығы киммерлэрин торпаглары Мелид, Табал, Куммук, Куман, Хубушкийя, Шулрийя вэ Колхиданын да мүәййән гисми ачлыгдан торпагларыны тәрк етмиш, ермәниләрә аид имиш.²

Бу һәлә һамысы дейил. Онлар Нуһу өзлэринә баба сечмәклә Библийада ады кечән дашгын алтындакы эразиләрә дә саһиб чыхырлар.³ Бүтүн бунлар исә фриглэрин Фракийадан көчү илә башламышдыр. Бүтүн бунлар мүхтәлиф рәнкли мифик бир тарих орталыға чыхарыр. Чүнки туфан дөврү фригләр тарих сәһнәсиндә йох идиләр. Гәрибә дә олса дүняа алимлэри христиан факторуна сөйкәнмәклә дүняа тарихини зибилләйән бу уйдурмалары гәбул

¹ Налбандян В.С. Армянская литература. М., 1976, с.443.

² Морской атлас Министерства Обороны СССР, М., 1958, т. III, л.1-2.

³ Библия. Российское библейское общество. VIII, М., 1994, с.17.

етмәкдәдирләр. Бу, тарихдә анологу олмайан бир иддиа олмагла нәдәнсә христиан тарихчиләри тәрәфиндән сүкутла гаршыланан елми сайыгламадыр.

Бүтүн бу уйдурма тарихин мәһсулу исә «бөйүк Ермәнистан»дыр. Лакин адын «бөйүк Ермәнистан» олмасы тарихи мәнбәләрдә гейдә алынмыр. Гәрибә дә олса, нәдәнсә ермәни тарихчиләринин өйүндүйү бу тарихә рәғмән бу әразидәки дөвләти түрк сүлаләләри аршакидләр, әрвәндләр идарә етмиш, йенә нәдәнсә онун йарандығындан сүгутуна гәдәр бу чарлыг һакимийәтинин башында, йәни тахтында киммер, сак, скиф бойларынын нәзарәти илә түрк әсилли чарлар отурмушлар.¹

Бүтүн бунлара бахмайараг бу күн ермәниләр көз йашы ичиндә һәлә онларын «кечмишләрини» өзүндә йашадан, дүнйа тарихчиләринә бәлли олмайан йүзләрлә китабын олдуғуну да иддиа етмәклә билдирирләр ки, һәлә гәдим ермәни тарихи думанлыдыр, там арашдырылмайыб. Бу исә ермәни тарихчиләринин XX-XXI әсрләрә адламыш нөвбәти консепсийасыдыр.

Тәәссүфлә гейд едәк ки, бу сайыглама, тәһриф олунмуш, уйдурулмуш, бәзән исә башга халгларын тарихиндән оғурланмыш «ермәни тарихи» бу күн бәзи дөвләтләрин сийаси марағы фөвгүндә тарихә дахил олур, музду тарихчиләр тәрәфиндән мүдафиә олунмагла конфликтләрә, мүһарибәләрә, сойгырымлара йол ачыр, миллионларла инсанын гурбан

¹ Марр Н.Я. Избранные работы т. I, М-Л., 1935. с.195; Меликишвили А. Г. К истории древней Грузии. Тбилиси: Изд. АН Грузинская ССР, 1959, с.291.

кетмәси илә нәтичәләнир. Азәрбайчан халгы бу ачыларың чанлы шаһидләридир. Бүтүн бунлара дүнья тарихчиләри әсасән дә христианлар «христиан фактору»на сөйкәнмәклә сусур вә ермәниләрдән со-рушмурлар: «Сиз фригләр нәдән торпагларынызы атдыныз вә нечә олду ки, аз бир гүввә илә бу гәдәр, аз гала 15 өлкәнин торпағыны тута билдиниз? Әкәр бу доғрудан да беләдирсә нийә **фриг** адынызы **һайас, арман, филе, сомхети** кими адлара дәйишдиниз?»

Белә суаллар онларладыр, лакин ермәниләр һәлә дә өз уйдурма «елми кәшфләри илә» өзләрини «гәдим дөвләт» кими тарихин йахасына йамамагда давам едирләр. Әкәр антик гайнаглара доғру-дүрүст мүрачиәт олунарса ермәниләрин сон йүз илләрдә йаратдығы тарих мифдән, уйдурмадан вә нағылдан узаға кетмәйәчәкдир.

Бу уйдурмаларла долу олан ермәни мүәллифләриндән Г.А.Капансйанын «тарихи», Ј.А.Манандйан, С.Т.Еремйанын арашдырмалары А.Н.Тер-Гевондйан тәрәфиндән бәйәнилмир, «гәдим тарихләри» һаггында Н.В.Арутунйанын фикирләри исә В.А.Парсамйанын марагларына чаваб вермир. Үмүмән мөвчуд концепсийа ермәни тарихчиләринин әсәрләри үчүн ади һала чеврилмишдир. Бунунла белә әсәрләрдә кәтирилән фактларын өзүнүн тәкзибинә вә зиддийәтли ермәни уйдурмасына диггәт йетирмәк охучулар үчүн дә мараглы оларды.

Г.А.Капансйан өз «тарихи мәлуматларында» куйа әсаслы мәнбәйә истинад етмәклә (мәнбәни көстәрмир) йазыр ки, «**арим**» етносу е.ә. VYBY әсрин сонунда Балканлардан Кичик Асийаа һетләрин һайаса әйаләтинә кәлиб «**һайаса**», е.ә. VYBY-VY

эсрлэрдэ «Арман» йайласына көчмөклэ «арман» адландылар. Заман кечдикдэн сонра исэ онлар бүтүн Урарту эразисинэ йайылдылар.¹ Башга «йени мәнбэ» тапан мүүллиф, йазыр ки, «онлар - «ермәнилэр» е.э. ВYI эсрдэ күчлү халг кими Урарту дөвләтинин эразиләрини тутдулар вә сонра йерли әһалини дағлара сыхышдырага өzlәри дүзәнлэрдэ мәскунлашдылар. Даһа сонра исэ е.э. III вә II эсрлэрдэ урартулар бүтөвлүкдә ермәниләшдиләр вә ермәни дилиндә данышмаға башладылар.² Бурада Г.А.Капансйан өз өлкәләри вә көчләриндән һеч нә йазмыр. Лакин, истәр мәнбәләрин, истәрсә дә мүүллифин өзүнүн мәлуматларында әрмән вә урартулар етник мәншәйинә көрә айры-айры халглардыр.³ Бунунла белә мүүллиф онлара аид олмайан Урарту йазыларыны вә бу тарихи нәдән мәнимсәдикләри һаггында да һеч нә демир. Һәтта, бу күн бу йазыларын раст кәлиндийи эразиләри белә ермәниләр өз торпағлары һесаб етмәкдә фәаллыг көстәрирләр... Анчаг дүня тарихчиләри бу уйдурма тарихин дүня тарихшүнаслығына йаманмасына етираз етмирләр. Тәәсүфләр олсун ки, бизләр һәлә дә христиан факторуну нәзәрә алмадан Авропа бирликләриндән, икили сийасәт йеридән дөвләтләрдән бу истигамәтдә һансыса бир әдаләт көзләмәклә, гейри-ади иглими, надир вә зәнкин сәрвәти олан торпағларымыздан гоншу халглар вә ири дөвләтләрин умдугларыны көрмәмәйә чалышырыг.

¹ Капанцян Г.А. Хайаса- колыбель армян. Ереван, 1946, с.161-162.

² Үенә orada, с. 163.

³ Геродот. История. Л.:Наука, 1972, I, с.28, 168; II, с.103-134; III, с.90; IV, с. 80, 93-99.

Инди исэ Г.А.Капансйанын уйдурдуғу тарихи дөврэ йенидэн нэзэр салаг. Гайнаглар о дөвр ермәниләрин дейил, скиф, сак, киммер, селевик вэ митан бойларынын көмәйи илэ 624-чү илдэ Мидийа дөвләтинин һәм Урарту вэ Парсуаны, һәм дә Ассурийаны ишғал етмәклэ бөйүк империйаа чеврилдийини гейд едир.¹ Бу һакимийәт исэ Македонийалы Искәндәрин Мидийаа йүрүшүнэ, йәни е.э. ЫВ эсрэ гэдәр давам етмиш, бу дөврдэ исэ эразидэ нөвбәти «Кичик Мидийа» адланан Атропатена түрк дөвләти йаранмышдыр.²

Мәлуматдан көрүндүйү кими, о тарихдэ күчлү Мидийа дөвләтинин ишғал етдийи эразидәки Урартуну, дөвләт кими тарих сәһнәсиндә олмайан кичик бир гурумун алмасы уйдурма вэ нағылдан башга бир шей дейил. Мәсәлэ бурасындадыр ки, бу тарихчи әввәлки сәһифәләрдә нә йаздығыны унудур вэ өзүнү тәкзиб едәрәк **«онда бу эрази (Урарту нэзәрдә тутулур- И.Һ., Ф.Р.) түрк тайфалары сак, киммер, мидийалылар, селевикләр вэ персләр тәрәфиндән ишғал олунду»**, - фикрини ачыглайыр.³

Көрүндүйү кими, мүәллиф диқәр ермәни тарих-чиләриндән фәргли олараг һетт вэ һайаса әйаләтинә көчкүнләрин фригләр дейил «армиләр» олдугуну иддиа едир. Нөвбәти ермәни мәкри олан бу иддианын да һеч бир тарихи әсасы олмадығындан нә тәнгидә, нә дә елми мүбаһисәйә еһтийач көрүнмүр. Бурада артыг

¹ Грантовски Э.А. Ранняя история иранских племен Передней Азии. М., 1979, с. 321, 337, 340.

² Страбон. География в 17 книгах. Перевод, статья и комментарий Г. А. Стратановского. ХЫ, М: Наука, 1964, ч.13.

³ Капанця Г.А. Көстәрилән әсәри, с. 162.

онлар өzlәрини Митан түрк чарлыгындакы «әрмән» түрк бойларына сырымагла¹ гәдим Митан тарихинә йийәләнмәк истәйирләр.

Белә олан тәгдирдә гаршыяа һаглы бир суал чыхыр. Нәйә көрә сиз фригләр әрмән вә онларын тарихи илә белә марагланырсыныз, өзүнүзүн йаздығыныз кими сизин ки, улу бабаларыныз әрмән дейил, фригләрдир? Икинчи бир тәрәфдән, тарих фригләрин сонракы талейиндән һеч нә демир вә онларын тарихә һәр һансы бир формада тәсир күчү йохдур. Белә чыхыр ки, С. Налбандйанын «Ермәни әдәбиййаты» китабындан Г.А. Капансйанын хәбәри йохдур. Әкәр о, бу «гәдим китабы» варагласайды йәгин ки, өз ермәни алиминин мараглы мәлумат вә тарихи фактларындан хәбәрдар олмуш оларды. Чүнки, В.С.Налбандйан көстәрир ки, «Һетләр өлкәсиндә һүррү, хетт вә диһәр йерли сакинләр көчкүн фригләрлә мүгайсәдә йүксәк инкишафа вә мәдәнийәтә малик халглар иди».² Инди мәнбә мәлуматларындан әлдә олунан елми нәтичәләри баша дүшмәк бир гәдәр чәтинләшир. Нечә олмушдур ки, аз вә инкишаф етмәмиш бир халг өзүндән хейли чох вә мәдәни бир халгы өз доғма торпағында ассимилийасийа едә билмишдир? Бундан башга һәр ики мүәллифин әсәриндә сөһбәт ишғалдан дейил көчдән кедир. Лакин ермәни тарихчиләри фригләрин ачлыгдан өлкәләрини тәрк едиб өзкә әразиләринә сығынмаларыны ишғалчылыг мәгсәдли бир һадисә

¹ Геродот. История. Ы, ч.180; ЫЫЫ, ч.93.

² Налбандян В.С. Көстәрилән әсәри, с.7.

кими гэлэмэ вермэйэ чалышырлар. Онлар бир-бирини тэкзиб едэ-едэ белэ бир тарих йарадырлар.

Мүэййэн заман кечдикдэн сонра ермәниләр арасында фригләрин Әрмән йайласында автохтон сакинләр олмасы иддиасы формалашыр. Өнчә бу мәсәлә этрафында сусан рус алимләринин сонрадан кәскин етиразлары охучу үчүн дә мараглы оларды. Москвада дәрч олуна «Гәдим Шәрг тарихи»нин ЫЫ чилдиндә мүхтәлиф мүәллифләрин бу мәсәлә илә бағлы йазыларында дейилир: «... сон дөврләр елми ичтимаийәт арасында белэ бир идея формалашыб ки, куйа ермәниләр гәдим Әрмән йайласынын аборикен сакинләри олмушлар. Лакин йетәринчә тарихи фактлара сөйкәнәрәк гәтиййәтлә демәк лазымдыр ки, бу иддианын һеч бир елми әсасы йохдур»¹. Әлбәттә бу фикрә һәр бир алимлә йанашы, биз дә шәрикик вә ермәни иддиаларындан долайы орталыға хейли тәбии суаллар чыхыр.

Әкәр мүасир ермәни- фригләр аз сайла бу күнә гәдәр кәлмишләрсә о заман һетт, һайас, Урарту дөвләтләринин вә Әрмән йайласынын йерли халглары һара йох олмушлар? Доғруданмы азсайлы фригләр-көчмәнләр онлардан хейли мәдәни олан бу халгларын әразиләриндә саламат галмыш, дөрд дөвләтин йерли сивил сакинләри исә тарих сәһнәсиндән силинмишләр? Әкәр ермәни алимләри өзләрининин көчкүн олдуғларыны йазырларса, онлар нечә йерли халг ола биләрдиләр?

¹ История древнего Востока. т. 2, М., 1983, с.46.

Мүбәһисәйә еһтийачы олмайан тарихи фактлар мүгабилиндә бүкүнкү ермәни-фриг тарихи әтрафында ермәниләрин уйдурдуғу мөвчуд консепсийа арашдырычыларын елми нәтичәләри, тарихи гайнагларын мәлуматлары гаршысында авантюра, еһтимал вә фәрзийәләрдән формалашмыш «ермәни тарихиндән» башга һеч нә дейил.

Тәбии ки, белә бир тарихи уйдурмаздан әввәл ермәниләрә «милли ермәни тарихчиләри» тапмаг кәрәк олмушдур. Онларын «тарихи» әтрафында ғысача да олса мәлуматымызын әсас мәгсәди мәһз бу «ермәни тарихинин» йаранмасында ермәниләрин уйдурдуғу «милли ермәни тарихчиләри»нин кимлийи һаггында ғысача мәлумат вермәкдән ибарәтдир.

Ермәниләрин иддиаларына көрә ерамызын В әсриндән башлайараг (нийә мәһз В әсрдән бәлли дейил) ермәни тарихчиләри мейдана кәлир ки, онлар да йалныз «**ермәни тарихи**» йазырлар. Бурада бир мәсәләйә айрыча диггәт йетирмәк йеринә дүшәрди. **Мүәсир ермәниләр нийә мәһз ермәни тарихи йазырлар? Ахы онлар фригдирләр вә йухарыда гейд етдийимиз кими фригләр вә әрмәнләр истәр дил, миллийәт, әрази, истәрсә дә адәт-әнәнә бахымындан айры-айры халглардыр.**

Мәсәлә бурасындадыр ки, онлар өзкә тарихи әсасында уйдурма вә зиддийәтли бир тарих йаратма иддиасында идиләр, бу тарихи дүзәлдә билмишләр вә бу просес бу күн дә давам етмәкдәдир. Бүтүн бу гармагарышыг консепсийанын ичәрисиндә онлар бу күн куйа «топланмыш материаллар» әсасында гәдим һетт, Урарту, түрк Әрмән вә Албанийа торпаглары, Түркийә, Азәрбәйчан дөвләтләри вә һазырда

Күрчүстанын азәрбайчанлылар йашайан әразиләри һесабына дәниздән-дәнизә «бөйүк Ермәнистан» иддиасындан чыхыш едирләр.

Һалийәдә С.Т.Еремйан, А.Н.Тер-Гевондйан, Б.А. Улубабайан вә б. «тарихчиләрин» әсәрләриндә бу әразиләрин йерли әһалиси гейд етдийимиз кими куйа фригләр олмуш, сонрадан онлар «һайас» вә «әрмәнләрә» чеврилмишләр. Лакин бу тарихи просесин нә заман, һарада, һансы шәраитдә, нечә баш вермәси әсәрләрдә өз әксини тапмамышдыр.

Инди исә онларын уйдурдуглары, мәншәйи, кимлийи билинмәйән «ермәни тарихчиләри» һаггында мәлумат вермәк истәрдик. Бу истигамәтдә мараг доғуран мәсәләләрдән бири дә тарихчиләрин мүхтәлиф өлкәләрдән сечилмәси, һансы сәбәбә көрәсә бу шәхсләрин «ермәни тарихи» йазмаларыдыр. Тәбии ки, бу да онларын «йени елми кәшфләри» һесаб олунур вә гәрибә дә олса гәбул олунур. **Бу күн «ермәни тарихчиләри» һесаб олунан, көстәрәчәйимиз тарихчиләр нә мүасир ермәни, нә дә фригләрин тарихчиләри дейил.**

Бу барәдә М. Абейянын арашдырмаларына вә елми нәтичәләринә диггәт едәк.

Агафангел. «ЫВ әср ермәни тарихчиси. Кимлийи бәлли дейил. Чар ЫЫЫ Трдатын дөврүндә Ромадан кәлдийи еһтимал олунур. Сонра белә һесаб олунур ки, бу дөвр һаггында мәлумат йанлышдыр вә о, һеч Трдатын да мүасири дейил».¹

Корйун. «В әср ермәни тарихчиси. Кимлийи һаггында һеч бир мәлумат йохдур. Ону М.Машточун

¹ Абегян М. Древняя армянская литература. т. I, Ереван 1948, с.137.

садиг вә бачарыглы шакирди һеса́б едирләр.¹ Нәйә әсасланараг белә һеса́б олунур, бу һагда мәлумат верилмир.

Егише Вардапед. «В әср ермәни тарихчиси. Кимлийи һаггында һеч бир мәлумат йохдур».

Фавст Бузанд. «В әср ермәни тарихчисидир. Кимлийи бәлли дейил. Ја йунан, йа да сурийалыдыр. Әсәрини йунан дилиндә йазыб».²

Бүтүн бу гейри-ади кәшфләр «көркәмли ермәни тарихчиси» М. Абегйанын арашдырмаларынын мәһсулудур. Бурада мараглы олан фактлардан бири дә будур ки, мүәллифин фикринчә, бу «ермәни тарихчиләри» бәлли олмайан әразиләрдә, миллийәти бәлли олмайан халглар арасында доғулублар, анчаг нәдәнсә IV әсрдән башлайараг «ермәни тарихи» йазыблар.

Нөвбәти «ермәни тарихчиләри» һаггында Т. Григорйанын да уйдурдуғу консепсийа нәзәр салаг. Ону гейд едәк ки, бу мүәллиф өз йазыларында М.Абегйанын әнәнәсинә садиг галмыш, ермәни сийаси марагларына уйғун тәрздә йери, миллиәти мәлум олмайан сонракы дөвр «ермәни тарихчиләрини» арашдырмыш вә онлары да өzlәринин көркәмли тарихчиләри сырасына дахил етмишдир.

Анани Ширакаси. «Бу ермәни тарихчиси ВҮҮҮ әсрдә йашамышдыр. Дейәсән йа Ширакан

¹ Абегян М. Древняя армянская литература. т. Ы, Ереван 1948, с.140-145.

² Јенә орада, с.150.

эйалэтиндэн, йа да Ани гэсэбэсиндэндир. Онун кимлийи хэлэ там айдынлашдырылмамышдыр».¹

Гевонд Вардапед. Т. Григорйанын фикринчэ ВЫЫЫ эср ермэни тарихчисидир. Мэншэйи, йери вэ кимлийи бэлли дейил.

Степонос Асогиг. X-XI эср ермэни тарихчисидир. Кимлийи бэлли дейил.

Киракос Гандзакечи-Кэнчэли. XIII эср ермэни тарихчисидир. Н.Еминин тэрчүмэси илэ бу барэдэ М.Хоренлинин «Ермэни тарихи» китабындан охуйуруг. «О, XIII эсрин лап эввэллэриндэ Гандзак өлкэсиндэ доғулуб. Онун сосиал мэншэйи хаггында хеч бир мэлумат йохдур. Мхитар Гошун нэзарэти алтында Вардапед Ванаканын (Иованесса Тавушесси) йанында тэхсил алыб».²

Иованесса Тавушесси. XII- XIII эср ермэни тарихчисидир. Онун кимлийи барэдэ нэ М.Хоренлинин китабында, нэ дэ Ханларйанын мэлуматында хеч нэ дейилмир. Бурада тарихчинин йалныз фэалийэти хаггында дейилир «Тээссүфлэр олсун ки, онун эмэйи (йэни китабы- И.Һ., Ф.Р.) итмишдир. Дейэсэн Тавушда доғулмуш, Хоранашат дүзүндэ йашамышдыр. О, ермэни мэдэниййэтинэ бүтөв бир мэдэниййэт хадимлэри нэсли йетишдириб тэрбийэ етмишдир ки, онларын ады шөһрэт газанмышдыр. К. Гандзакски онлардан биридир».³

Мисаллардан көрүндүйү кими, мүэллифлэрэ бу мäsэлэйэ айдынлыг кэтирмэк ачыгдан-ачыға сэрфэли

¹ Григорян Т. История. Баку, 1946, с. 6-7.

² Хоренский Моисей. История Армении. Пер. Н.О.Эмина, М., 1893, с.20-21.

³ Женэ орада.

дейил. Чүнки көстәрилән тарихчиләрин фриг-ермәни тарихчиләри олмадығыны сүбүт едән хейли тарихи фактлар вар вә бу фактлар онларын йаздығы тарихин ермәни дейил, түрк тарихи олдуғуну сүбүт едәчәкдир. Инди исә бу тарихчиләрин бир нечәси һаггында ғысача да олса мәлумат вермәк истәрдик.

Т.Григорйан һәгигәтән ВҮҮҮ әсрин сийаси просесләринә аид гәдим бир «тарих» йазырса нечә ола биләр ки, Гафгазын етник тарихи һаггында һеч нә билмәсин? Әкәр йадымыза салсаг бу проблем һеродот, Страбон, М.Арриан, К.Птоломей, Квинт Крутий Раф, М. Хоренли вә б. мәлуматларына, еләчә дә сийаси бахышлары нәзәрә алмасаг В.В.Латышев, В.В.Бартолд, А.И.Болтунов, В.Б.Виноградов, К.Ф.Ган, А.М.Дирр, А.А.Иессен вә б. арашдырмаларына әсасән аз-чох һәлл олунмуш мәсәләдир. О заман **Анани Ширакасинин** кимлийи Т.Григорйана нечә мәлум олмайа биләрди?

Ширакаси-Шираклы өз мәншәйинә көрә бир түрк олмагла Ширак түрк бойундан олуб түрк-Албан тарихинин мүййән дөврләрини йазмышдыр. Ширак (сирак) түрк иттифагы исә бүтүн түрк дөвләтләринин әразиләриндә кениш шәкилдә йайылмагла өзләринин бөйүк империйаларыны гурмуш, Орта Асийадан башлайараг Гафгаз вә Етил чайына гәдәр йайылмышлар. Ширакларын тарих сәһнәсиндә фәалийәти е.ә. Ү миниллийин әввәлләриндән ерамызын ВҮҮҮ-ВҮҮҮҮ әсринә гәдәр давам етмишдир. Бүтүн бунлар һаггында кениш мәлумата рус дилиндә йазылмыш «Гәдим мүйәлифләр Орта Асийа һаггында» китабында сөз

ачылыр.¹ Сонралар биз бу тайфалары антик мўаллифлэрин, елэчэ дэ мўасир арашдырычыларын эсэрлэриндэ гүдрэтли Сак, Арсак, Варсак вэ Оғуз түрк тайфалары илэ бир иттифагда көрүрүк. Онларын гоһум Ширак, даһа доғрусу Сиракларла биркэ һәрби йүрүшлэри тарихчилэрин диггэтини даһа чох чэкмишдир. В.Б.Виноградова көрэ шираклар, онларын иттифагы елэ бир күчэ малик идилэр ки, йаделлилэрлэ дөйүшлэрдэ онлара мәғлубиййэт йад иди.² Дара илэ мўһарибэдэ (е.э.IV эср) бу ордулар бир һәрби сәһвлик үзүндән мәғлуб олмуш, бундан сонра онлар Гафгазда, Бүтөв Азәрбайчан (Шимал, Чәнуб, Гәдим Ирәван ханлығы вэ Күрчүстан) вэ Түркийә әразилэринә (о заманкы Кичик Асийа) кичик бөлүклэр шәклиндә йайылмышлар. Бу иттифагын чәсур әскэрлэри һаггында Страбонун «Чоғрафийа» әсәри дэ кениш мәлумат верир.³

Ширак түрклэринин ады илэ ерамызын XIX эсринә гәдәр әразимиздә Шуракел-Ширак ели наһийәси вэ әйаләти олмуш,⁴ бу тайфа иттифаглары йухарыда көстәрилән әразиләрдән башга Волга, Урал, Дон ахарларына, елэчэ дэ Гара дәниз әтрафларына гәдәр мәскуллашараг тарихин йаддашында галмышлар.⁵ Беләликлэ бу күн тайфа адларындан

¹ Древние авторы о Средней Азии (VI, в. до н. э.- III в. н.э.) Ташкент, 1940, с.33-36.

² Виноградов В.Б. Сиракский союз племен на Северном Кавказе// Советская археология. 1965, № 1, с. 108.

³ Страбон. XI, с.5, 8.

⁴ Древнетюркский словарь.М., 1969, с.40-42.

⁵ Древние авторы о Средней Азии... с. 34-35; Виноградов В. Б. Сарматы Северо-Восточного Кавказа.// Тр. ЧИНИИ, В III, Грозный, 1963, с.61-70.

йаранан Азэр, Хэзэр, Сабир-Субэр вэ с. шэхс адлары кими Анани Ширагаси-Шираглы да түрк Азэрбайчан елиндэн олмагла бир түрк- Азэрбайчан тарихчиси иди вэ онун йаздыгы тарих исэ ермэнилэшдирилмишдир.

Дикэр бир тарихчи **Степонос Асогиг** дэ миллийэтчэ түрк олмушдур. Бу адда сөз гурулушунун йаранма формасыны излэйэн һэр бир түрколог алим тәркибләрин түрк дилиндэ олдуғуну асанлыгла излэйэ билэр. Асогик (Ас+ок+ик/ук) сөзүнү эмэлэ кәтирэн бу тәркибләр өз мәншәйинә көрә **Ас** түрк етносунун адындан, **ок**-тәркиби **онок**, **үчөк**, **бөзөк**, **окуз** адларында олдуғу кими *бирлик*, *тайфа*, *иттифаг* вэ с. Сөзләрдән,¹ **ик/ук** исэ *өвлад*, *огул*, *варис* сөзләриндән формалашмышдыр.² Бу дил үнсүрләри фарс, ермәни, йунан, күрчү вэ с. дилләрдә тәсадүф едилмир. Антропоним **Вардапед** исэ өз нөвбәсиндә ики түрк сөзү *Вару*/Бөрү- «гурд»,³ вэ *дабед*/Тибет-«дағлыг өлкә» адларындан формалашмышдыр. Бу адларын һэр бири түрк дилинин ЫЫЫ нөв тәйини сөз бирләшмәләри типиндә «Дағлыг йурдун гурду» вэ «Асларын вариси» шәклиндә адландырылмышдыр. Бу адлар бүтүн түрк дилләри үчүн характерик олан сөйаратма үслубу кими етноантропонимик, морфоложи хүсусийәтләр дашыйырлар.

Фикримизчә, **Киракос Гандзакечи-Кәнчәли** һаггында бөйүк изаһата еһтийач йохдур. Азэрбайчанда Кәнчә, Кәнзәк, Кәнизә кими изләрини мәнтәгә адларында горуян Ганзак, Кәнзәк түрк

¹ Щербак М. Огузنامه, М., 1959, с.5-9, 117, 201.

² Древнетюркский словарь. с.611; Севортян Е.В.Этимологический словарь тюркских языков.т. I, М.,1979, с. 59..

³ Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. I, М., 1987, с.242.

бойлары гəдим түрк Сак бойлары олмагла е.ə. ЫЫ минилликдэн башлайараг тарих сəһнəсиндə көрүнүр. Орта Асийа, Арал əтрафы бөлкөлөр, Газахстан, Чəнуби Азəрбайчан вə Ирəван ханлыгы, Түркийə, Күрчүстан вə хазыркы Русийа əразилəриндə кениш йайылан бу тайфаларын ады е.ə. ВЫЫ əсрдə гəдим түрк йазылы абидəsi «Авестада», е.ə. 520-чи илдə «Бисүтун» гайа йазыларында вə с.¹ чəкилир. Онлар һаггында мəлуматлара Һеродотун «Тарих» əсəриндə,² Страбонун исə «Чоғрафийа» китабында да раст кəлирик³ Бундан башга Сак түрклəri Е.Е. Кузмина, Т.А.Трофимова вə б. тəрəфиндэн дə кениш арашдырылмышдыр.⁴ Бүтүн мənбэлəрдə бу тайфа скиф-оғуз түрк бойлары кими кəстəрилир.

Иованесса Тавушесси адындакы «тавуш» сөз тərкиби исə бу күн Товуз, Товустан формасында Азəрбайдчан əразисиндə гəдим Мидийада апарычы тайфалардан олан **Бус** түрклəринин адыны вə **тау** – дағ компонентини дашымагдадыр. Бу тайфа ады Һеродотун «Тарих» əсəриндə дə чəкилир.⁵ Бунунла бəрабər «**Хоранашат**» адындакы **шат-шаһзадə** тərкиби дə түрк дилиндəдир. Бу мүрəккəб сөз «Киур танрысынын вердийи шаһзадə» мənасындадыр. Верилэн компонентлəрин изаһынын түрк дилиндə олдуғуну йəгинлəшдирмək үчүн гəдим түрк дили

¹ Литвинский Б.А. Древние кочевники «Крыши мира», Москва.,1972, 156 с.

² Геродот. История. I, с. 153; III, с. 93; IV, с.113; IX, с. 31, 71, 113

³ Страбон. География в II, с. 14; XI, с. 7.

⁴ Трофимова Т.А. Приаральские саки.// «Материалы хорезмской экспедиции», вып. 6/12. том II, Москва,1963, с.233.

⁵ Геродот. История. 101.

лүгәтләринә вә Моисей Кағангатлынын «Албан тарихи» китабына мұрачиәт етмәк олар.¹

Нәтичә олараг, гәтиййәтлә демәк олар ки, дүнья тарихинин овчуна атылмыш бу ермәни тарихчиләринин һеч бири нә фриг, нә һайас, нә филе, нә дә башга халгларын тарихчиләри дейил. Онларын һәр биринин ады түрк сойларынын адлары илә бағлы олмагла түркләрдән ибарәт олмуш, түрк тарихләрини йаратмыш вә мүасир ермәниләрлә һеч бир әлагәси олмайан тарихи просесләри шәрһ етмишләр. Бүтүн көстәрилән мәнбә материаллары вә гайнаг мәлуматларындан айдын олдуғу кими мүасир ермәни тарихчиләри өз тарихләри әтрафында садәчә реаллыгдан узаг бир миф, нағыл, әфсанә йаратмагла бәшәр тарихини буландырмыш, көстәрдикләри фактлары исә нә антик, нә дә мүасир тарихин һәгигәтләри илә уйғунлашдыра билмәмишләр. Бу һал тәбии олараг бир тәрәфдән күлүнч, дикәр тәрәфдән исә тәәччүб доғуруп. Бәзи гәрб өлкәләрини вә онун тарихчиләрини бүтүн бу уйдурмалара, дүнья тарихиндә исә буну реал бир тарих кими гәбул етмәләринә һеч бир вәчһлә инанмаг олмур. Әкәр кәнардан бу гондарма тарихи консепсийаны изләсәк нәтичәдә ағлын кәсмәдийи чәфәнкийят вә миф ашағыдакы кимидир:

Мүхтәлиф өлкә вә халглардан, бир сөzlә, дүньанын һәр бучағындан көкү, миллийәти бәлли олмайан тарихчиләр әсрләрлә ахышыб «бу торпаға» кәлир, һамысы «ермәни» олур вә бура

¹ Мифы народов мира. Энциклопедия. т. II, М., 1987, с.34.

**йалныз бир мәгсәдә, «ермәни халгынын тарихини»
йазмаға кәлирләр.**

Бүтүн бу уйдурмалар, оғурлуг йолу илә формалашмыш мөвчуд ермәни концепсийасы йалныз бир мәгсәд әтрафында чәмләнмишдир. О кәләчәкдә өзкә торпаглары һесабына уйдурма бир дөвләтин тәмәлини гоймағы планлайырды. Бу ачы бир һәгигәт олса да етираф етмәлийик ки, чар Русийасы вә Советләр дөнәминин көмәйи илә ермәниләр истәдикләринә йетәринчә наил ола билмиш вә гәдим Азәрбайчан торпағы Ирәван ханлығы артыг бу «дөвләтин» мәркәзинә чеврилмишдир.

Лакин тарих дөнүр вә тәкрарланыр. Ичимиздәки бир сәс бу тәкрарда нәйин баһасына олурса олсун парча-парча олмуш торпагларымызын, Ирәван ханлығы, Дәмиргапы Дәрбәнд, Чәнуби Азәрбайчан, Дағлыг Гарабағ әразиләриндә галан торпагларымызын Бүтөв Азәрбайчан олачағыны сөйләйир. Биз йалныз бу иткиләримизә саһибләнәрәк доғма очагларымыза гайытмагла торпаг гаршысындакы күнаһларымыздан арына биләрик.

II ФӘСИЛ

ЕРМӘНИ ДАШНАКЛАРЫНЫН НАХЧЫВАН ГАРШЫ ЭРАЗИ ИДИАЛАРЫ ВӘ НАХЧЫВАН ӘҺАЛИСИНИН СОЛГЫРЫМА МӘРУЗ ГАЛМАСЫ

1. НАХЧЫВАН БӨЛКӘСИНИН ЕТНИК ТАРИХИНӘ ДАИР

Гәдим Азәрбайчан торпағы олан Нахчыван Јер күрәсиндә һәйатын башландығы илк инсан мәскәнләриндән биридир. Нахчыван бөлкәсиндә даш дөврүндән башлайараг мүхтәлиф тайфалар йашамышлар. Бу тайфаларын адлары вә онларын етник тарихи хүсути тәдгигат предмети олмамыш вә лазыми сәвиййәдә арашдырылмамышдыр. Бунунла белә, академик Б.Будагов, т.е.д. Г.Гейбуллаев, т.е.н. И.Кәнкәрли, тәдгигатчы Г.Будагова тәдгигат ишләриндә Нахчыванын етник тарихинә дә тохунмушлар.¹ Г.Гейбуллаев исә буна айрыча бир мәгалә һәср етмишдир.² Бүтөвлүкдә көтүрдүкдә исә Нахчыван бөлкәсинин етник тарихинин вә әһалисинин милли тәркибинин өйрәнилмәсинә бөйүк еһтийач вардыр. Чүнки, мәкирли дүшмәнләримиз бу проблемлә бағлы сахта вә уйдурма фикирләр ирәли

¹ Будагов Б., Гейбуллаев Г. Нахчыван дийарынын йер йаддашы. Бақы, 2004; Кәнкәрли И. Кәнкәрли елинин сой китабы. Бақы, 2005; Будагова Г. Нахчыван Мухтар Республикасынын топонимләри. Бақы, 1998.

² Гейбуллаев Г. Нахчыван эразисиндә азәрбайчанлыларын гәдим етник тарихинә даир. «Тарих вә онун проблемләри», 1999, № 2, с.37-44.

сүрүр вэ бунунла да бөлкәнин "бөйүк Ермәнистан"ын тәркиб һиссәси олдуғуну әсасландырмаға, Азәрбайчан түркләринин бу торпаглара кәлмә олдуғуну сүбүт етмәйә чалышырлар. Әслиндә бу фикир тамамилә йалнышдыр, һеч бир елми әсаса сөйкәнмир. Азәрбайчан түркләри бу әразиләрин ән гәдим сакинләри олмушлар. Һәм дә гәдим ермәни мәнбәләринин һеч бириндә Нахчыван бөлкәсиндә ермәниләрин йашамасы һаггында мәлумат йохдур.

Бәһс олунан мәгаләдә Нахчыван бөлкәсинин етник тарихинә диггәт йетирилмишдир.

Апарылан археоложи газынтылар, хусусилә Газма мағарасындан әлдә олунан мадди-мәдәниййәт нүмунәләри вә Кәмигайа даш тәсвирләри (е.ә.ЫВ-ЫЫ минилликләрә аид) Нахчыван бөлкәсиндә инсанларын даш дөврүндән йашадыгларыны кәстәрир.

Нахчыван бөлкәсиндә йашайан тайфалар Урмийа көлүнүн әтрафында йашайан тайфаларла чох сых әлагәдә олмушлар. Кути, луллуби, суби, турукки вә б. тайфалар бу әразиләрин ән гәдим сакинләри олмушлар. Нахчыван бөлкәси тарихән Чәнуби Азәрбайчан әразисиндә мөвчуд олмуш дәвләтләрин тәркибиндә олмушдур. Һәмин дәвләтләрин түркмәншәли етносларын сийәси гурумлары олмасы артыг шүбһә доғурмур.

Е.ә. ЫI миниллийин әввәлләриндә кәстәрилән тайфалар әсасында Ассур мәнбәләриндә адлары Манна вә Мадай кими чәкилмиш етнослар тарих сәһнәсинә чыхырлар.¹ Манна (е.ә. ЫХ-ЫЫЫ әсрләрдә)

¹ Будагова Г. Нахчыван Мухтар Республикасынын топонимләри. Бақы, 1998, с.37.

вə Мидийа (е.э. 673-550-чи иллəр) дəвлəтлəри түрк халгларынын тарихиндə мүнүм сийаси гурумлардыр. Нахчыван бөлкəси мүнхəлиф вахтларда Мидийанын сəрһəдлəри дахилиндə иди. Е.э. ВҮ эсрин орталарында Нахчыван бөлкəсинə 10 мин нəфəр мидийалы аилə кəчүрүлмүшдүр.¹ Əрəб сəркəрдəси һəбиб ибн Мəслəмəнин Нахчыван əһалиси илə бəғлы вердийи фəрманда Нахчыван əһалиси "Мағ" (мар) адландырылыр.² "Нахчыван марларын өлкəсидир" (Ф.Бузанд), "Гохтанда марларын кəндлəри мөвчуддур" вə с. Бунлар кəстəрир ки, Нахчыван бөлкəсиндə мадайлар (маглар, марлар) йашамышдыр вə онларын түркмənшəли олмасы гəбул едилир.³ Бунунла əлагəдар Г.Гейбуллаев марағлы үмүмилəшдирмəлəр апарыр: Нахчыван əразиси ерамыздан хейли əввəл башлайарағ Азəрбайчанын тəркиб һиссəси олмушдур. Бу əразинин гəдим əһалиси Чəнуби Азəрбайчан əразисиндə йашамыш тайфаларла ейни етник мүнхитə малик олмушдур.⁴

Нахчыван əһалисинин етник тəркиби тарихən түркдилли тайфаларын үстүнлүйү, чохлуғу илə диггəти чəлб едир. Чүнки бу бөлкəнин ən гəдим йерли əһалиси түркдилли тайфалар олмушдур. Бунунла белə, бу бөлкəйə тарихин сонракы мəрһəлэлəриндə мүнхəлиф түркдилли тайфалар да кəч етмиш вə бу

¹ Јенə орада, с. 14.

² Гейбуллаев Г.Ə. Азəрбайчан түрклəринин тəшəккүлү тарихиндən. Бақы, 1994, с.82.

³ Гейбуллаев Г.Ə. Азəрбайчан түрклəринин тəшəккүлү тарихиндən. Бақы, 1994, с.82.

⁴ Гейбуллаев Г. Нахчыван əразисиндə азəрбайчанлыларын гəдим етник тарихинə даир. «Тарих вə онун проблемлəри», 1999, № 2, с.39.

эразиде йашайан ейнидилли тайфаларла гайнайыб гарышмышдыр. Тэдгигатчыларын фикринчә һәлә е.ә. ЫЫ эсрдә шимал истигамәтиндән Чәнуби Гафгаза кәлмиш сак тайфалары Нахчыван эразисиндә дә мәскунлашмышдыр. Бу тайфанын түркдилли олмасы тэдгигатчылар тәрәфиндән сүбут едилмишдир. Сакларын бир голу олан кол тайфасы да (Колтан, Гохтан) Нахчыванын Ордубад бөлкәсиндә йашамышлар.

Е.ә. ЫЫ эсрдә Нахчыван бөлкәсиндә гәдим түрк мәншәли Булгар тайфасына мәнсуб аиләләрин мәскунлашмасы да елмә мәлумдур. Ордубад районундакы Вәнәнд йашайыш мәнтәгәсинин онлара мәхсус олмасы бәллидир.¹ Гафгаз дағларындан шималда йашайан булгарлар е.ә.149-127-чи илләрдә Чәнуби Гафгаз эразисинә кәлмишләр. В эср мүәллифи йазыр ки, кәләнләр өз башчыларынын ады илә мәскәнләрини Вәнәнд адландырдылар. Тэдгигатчыларын бир гисминин еһтималына кәрә, топоним Азәрбайчанын мәшһур әлвәнди тайфасынын адындан көтүрүлмүшдүр. Ойконим һәр ики һалда етнотопонимдир вә түркмәншәлидир.

Сонракы дөврләрдә Нахчыван бөлкәсинә гаргар, ширак, басин, албан, хәзәр, керус вә с. түрк гәбиләләри кәлмишләр. VII-VIII эсрләрдә баш вермиш эрәб-хәзәр мүһарибәләринин дөйүш мейданы әсасән Азәрбайчан эразиси иди.² Мәнбәләрдә хәзәрләрин абас, кулач, тарна, авар, оғуз, булгар, бирал, пачинак, кабар вә б. тайфалардан ибарәт олдуғу гейд олунмуш-

¹ Нахчыван санчағынын мүфәссәл дәфтәри. Бақы, 2001, с.133-135.

² Артаманов М.И. История Хазар. Ленинград, 1962, с.181, 205-211.

дур. Г.Будагованын фикринчә, Нахчыван бөлкәсинә хәзәрләрин ичәрисиндә печенегләр дә кәлмишдиләр.

Нахчыван бөлкәсиндә ерамызын әввәлләриндә мәскунлашмыш диқәр түркдилли тайфа печенегләрдир. Печенегләр Орта Асийанын гәдим түркдилли тайфаларындан бири олмушдур. Г.Будаговайа кәрә онлар антик мәнбәләрдә гәйд олунан басинеләрдир. Басине ады сонралар печенег, печене, бечәнә формаларыны кәсб етмишдир.¹ Печенегләрин мәнз Орта Асийадан Сыр-Дәрья чайынын һөвзәләриндә е.ә. ЫЫЫ әсрдә йаратдығлары Канг дөвләтини йаратмыш һиссәси Кәнкәр адланмышдыр. Демәли, печенегләрлә Кәнкәрләр ейни тайфанын адамлары идиләр. Онлар да еранын әввәлләриндә һунларын тәркибиндә Чәнуби Гафгаза кәлмишләр.

Печенегләр индики Ермәнистан әразисиндә вә Нахчыван бөлкәсиндә мәскунлашмышлар. Нахчыванда бу этноним Бичәнәк адлы бир-нечә йашайыш мәнтәгәси вә ашырым адында әксини тапмышдыр. Печенегләрин өзү бир сыра тайфалардан ибарәт олмушдур. Нахчыван бөлкәсиндә Гарабағ (Гарабағлар) топоними (Шәрги Түркийәдә вә Азәрбайчанын башга әразиләриндә олдуғу кими), Ермәнистандакы Гафан (әслиндә Гапан) топоними дә печенегләрин мүхтәлиф тайфаларынын адлары илә адландырылмышдыр. Гарабағ топонимләринин печенегләрин Гарабай тайфасынын ады илә бағлылығы шүбһә доғурмур.

¹ Будагова Г. Нахчыван Мухтар Республикасынын топонимләри. Бақы, 1998, с.19.

Мәнбэләрдән айдындыр ки, печенегләрин бир hissəsi Кәнкәр адланмышдыр. Кәнкәр адлананлар Орта Асияда Канг дәвләтиндә йашайанларын адыдыр вә Кәнкәр "Канг әрләри, кишиләри" мәнәсыны верир. Еранын әввәлләриндә Мәркәзи Асиядан Шәрги Европайа һәрәкәт едән һунлар Канг әйәләтиндән кечәрәк кәнкәрләрин бир hissəсини өзләринә гатмышлар.¹ Еранын әввәлләриндә түркдилли кәнкәрләр Азәрбайчан әразисиндә мәскун идиләр. Загафгазийада Кәнкәрләрин ики рекионда йашамасы мәлумдур: һәм Албанийанын гәрбиндә – онун Күрчүстан вә Ермәнистанла сәрһәд зонасында, һәм дә Нахчыванда. Сурийа мәнбәләриндә Нахчыванда Кәнкәрләр 542-552-чи ил һадисәләри илә әлагәдар олараг йад олунур. Орта әср мәнбәләриндә Нахчыван зонасында йашайан кәнкәрләр һаггында мәлуматлар верилир.

Ерамызын илк әсрләриндә һунларын тәркибиндә Нахчывана кәлмиш гәдим түрк мәншәли кәнкәр тайфасы узун әсрләр бойу бурада йашамыш вә бөлкәнин фәәлийәтиндә йахындан иштирак етмишләр. XVIII әсрдә исә Нахчыван ханлығы кәнкәрлиләр тәрәфиндән идарә олунмушдур. IX әсрин әввәлләринә аид мәлуматларда Нахчыван әйәләтиндәки 2791 азәрбайчанлы аиләсиндән 920-си Кәнкәрлиләр нәслинә мәнсуб олмушдур.² И.Шопенә көрә Нахчыванда кәнкәрләр ашағыдакы тайфалардан ибарәт иди: Јурдчу, Гызыллы, Сарванлар, Халхаллы, Пирһәсәнли, Салаш, Ағабәйли, Гарабағлар, Кәмән,

¹ Мәммәдов А. Кәнкәрлиләр. Бақы, 1996, с.16.

² Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Баку, 1991, с.1001-102.

Чагатай, Гарахан, Начылар, Чәмшидли, Биличи, Гызыл Илан, Гурдлар, Гарадолаглы, Шабанлы, Кэлфир, Эрэфсэли, Гарачаллы, Гараковсэрли, Болгарлы, Күрд Маһмудлу, Әлийанлы, Зийадлы, Бәркүшадлы.¹

Шопен Кәнкәрлиләр нәслинин 1433 аиләдән ибарәт олмасыны көстәрир. Ола билсин, кәнкәрлиләрдән Гарабағда гышлайанлары Нахчыванда апарылан бәзи сийаһыйа алынмаларда нәзәрә алмайыблар. 1727-чи илдә тәртиб едилмиш "Кәнчә-Гарабағ әйаләтинин мүфәссәл дәфтәри"нә көрә, "Нахчыван елатындан" олан Кәнкәрли чамааты Гарабағда гышлайар, Нахчыванда йайлармыш.

Шопенин йаздығына көрә, Русийа Нахчываны ишғал едән заман орада 67 хан, 373 бәй вә султан олмушдур. Дикәр бир рус мүәллифи К.Смирнов Нахчыванда Кәнкәрли нәслилә йанашы, ашағыдакы бәй нәсилләринин олмасыны гейд етмишдир: Талышовлар, Ағасыбәйовлар, Мурадәсилбәйовлар, Шаһтахтинскиләр, Вәзировлар, Чамалбәйовлар, Султановлар, Елчийевләр вә с.

XIX әсрин 30-чу илләринә аид мәнбәдә көстәрилир ки, Нахчыван әйаләтиндә ики бөйүк тайфа бирләшмәси йашайыр: Кәнкәрләр вә Гарачалар. Бурада гейд олунур ки, Кәнкәр тайфалары ашағыдакы кәндләрдә мәскундурлар: Јурдчу–Чәһри кәндиндә; Чүмшүдлү – Ковурарх, Хок, Шаһтахты вә Килдасар кәндләриндә; Халхаллы – Вайхыр кәндиндә; Гарахан-бәйли–Гараханбәйли кәндиндә; Ағабәйли, Чагатайлы,

¹ Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852, с. 537-538.

Гарачаллы, Биличи, Гарагулағы, Кечиләр, Сарванлар, Шаһбанлы, Әлиханлы – Нахчыван шәһәрində; Әрәфсәли–Дизә Кәримбәй кәндində; Сәлейкә – Нәһәчир, Күлүс вә Маһмудоба кәндләрində; Гызыллы – Күлтәпә кәндində; Пир һәсәнли – Каган кәндində; Гызылгышлаг-Булған кәндində; Кәлфир – Тыркеш вә Сәләсүз кәндләрində; Гарабағлар – Гарабағлар кәндində.¹ Гарачалар тайфасы исә Дәрәләйәз маһалында йарымкөчәри һәят тәрзи кечирирдиләр.²

Нахчыван әразисиндәки чоғрафи адлардан айдын олур ки, бурада Абдал, Һун, Корус, Гушчу, Байан вә б. гәдим түрк тайфалары да мәскунлашмышдыр. XI-XII әсрләрдә Нахчывана Сәлчуг оғуз түркләри дә кәлмишләр. Бунлара Јайчы, Бәкдили, Хәләч вә б. оғуз тайфалары илә бағлы топонимләри кәстәрмәк олар. Сонралар устачлы, румлу вә б. түрк гәбиләләри дийарда даһа фәал олмушлар. Түрк тайфаларындан дидиварлы, гызыллы, әмирханлы, әрәфсәли, һачылы, кечили, кәлфирли, гараханбәйли, гархунлу, әлиханлы, муғанлы вә онларла башгалары бөлкәнин аборикен халглары олмуш, бу күн дә мухтар республика әразисиндә һәмин тайфаларын изләри галмыш, бир сыра йашайыш мәскәнләри онларын адлары илә адланмышдыр.

Көрүндүйү кими, тарихән Нахчыван әһалиси түркләрдән-азәрбайчанлылардан ибарәт олмушдур. Дөврүн мәнбәләрində бу барәдә фактлара кифайәт гәдәр тәсадүф олунур. Мәсәлән, "Әчаиб әд-дүния"

¹ Статистическое описание Нахичеванской провинции. Составленное. Б. Григорев. СПб, 1833, с.32.

² Јенә орада.

эсэриндэ (XIII эср) Нахчыванда эһалинин сых олмасы, агбэниз олмалары, бэдии ойма вэ агач емалы саһэсиндэ маһир олмалары, горхмаз, гонагпэрвэр вэ хош хасийэтлэри илэ сечилмэлэри, диллэринин хошакэлэн олмасы, хүсусилэ исламын шафеи тэригэтинэ итаэт етдиклэри вэ с. барэдэ мараглы гейдлэр верилир.

"Нахчыван санчагынын мүфэссэл дэфтэри" дэ етник мэсэлэлэрин арашдырылмасы бахымындан диггэти чэлб едир. Белэки, ХВЫЫЫ эсрин 20-30-чу иллэриндэ Нахчыван санчагынын эһалиси сийаһыйа алынмыш, эһалинин милли тэркиби, мешгулийэти, верки системи, демографик вэзийэти гейдэ алынмышдыр. "Мүфэссэл дэфтэр"дэ дүнийаа һай-күй салыб Нахчывана гаршы эсассыз эрази иддиалары ирэли сүрэн мэнфур ермэнилэрэ тутарлы чаваб верилир. Онлара сүбут олунур ки, лап гэдимдэн Нахчыван санчагы бүкүнкү эрази илэ бэрабэр, Ермэнистанла һэмсэрһэд районларын эразилэрини дэ эһатэ етмиш (Веди районунун чэнуб-шэрг һиссэси, Дэрэлэйэз районунун бүтүн эразиси, Чермух районунун йарысы, Сисйан (Гаракилсэ) районунун эсас һиссэси вэ Меғри йашайыш мэнтэгэси дахил олмагла районун бир нечэ йашайыш мэнтэгэси), бу торпаглар эбэди вэ эзэли оғуз йурду олмушдур. "Нахчыван дэфтэри"ндэ Нахчыванын инзибати эрази бөлкүсү, наһийэлэр, наһийэлэрэ дахил олан шэһэр вэ кэндлэрин адлары, дөвлэтин верки системи, веркийэ чэлб олунан шэхслэрин ады вэ ата адлары, мүхтэлиф мэсчид, карвансарай, дүкан, базар, һамам вэ с. адлары верилмишдир ки, бунлар да ермэни иддиаларына чох тутарлы чавабдыр. XVIII эсрин эввэллэриндэ

Нахчыван санчағындакы мүсэлманлар эһалинин үмуми сайындакы нисбәти тәғрибән 70-76% тәшкил едир.¹

"Нахчыван дэфтәри"ндә верилмиш инзибати-эрази бөлкүсүндән көрүнүр ки, Нахчыван санчағына 14 наһийә – Нахчыван, Әлинчә, Саир Мәвази, Дәрәшаһбуз, Мүлки-Арслан, Мәвазийи-Хатун, Гарабағ, Гышлағат, Дәрәшам, Азадчиран, Шорлут, Дәрәнүркүт, Сисйан, Дәрәләйәз дахил иди ки, бунларын да адлары Азәрбайчан-түрк мәншәлидир.

Нахчыванын орта эсрләр тарихи барәдә илк мәнбәләрин мәлуматы вә тәдгигатчыларын рәйләри һәмин эразинин бүтүн орта эсрләр бойу, әввәлки дөврләрдәки кими Азәрбайчанын тәркибиндә олдуғуну вә эһалисинин азәрбайчанлылардан ибарәт олдуғуну тәсдиг едир.

Ермәниләрин Нахчыван иддиаларыны бу бөлкәнин етник тарихи, эһалинин милли тәркиби рәдд едир. Јухарыда гейд етдийимиз кими, Нахчыван бөлкәсиндә әсасән түркдилли тайфалар йашамышлар. Азәрбайчанлылар гәдим заманлардан Нахчыванын әсас етносу олуб. һакимийәт дә тәбии олага һәмишә азәрбайчанлыларын әлиндә олмушдур. Елә бу сәбәбдәндир ки, Нахчыван эразисиндәки чоғрафи адларын там әксәрийәти түркчәдир. Нәинки Нахчыван бөлкәсиндә, индики Ермәнистан дейилән эразидә дә азәрбайчанлылар йашамышлар. ХҮХ эсрин орталарында Ирәван губернийасынын Шәрур-Дәрәләйәз гәзасыны тәдгиг етмиш А.В.Парвитски

¹ Нахчыван санчағынын мүфәссәл дэфтәри. Бақы, 2001, с. 15.

йазыр ки, гəзада 55 азəрбайчанлы кəнди, 7 ермəни кəнди варды.¹

XIX əsr rus mənбəлəриндə дə Нахчыван əхалисинин сайы вə етник тəркиби haггында мараглы мəлуматлар вар. Елə бир XIX əsr rus мўəллифи тапмарсан ки, Грибойедовун «мўсəлман өлкəsi» адландырдыгы Нахчываны «ермəни Нахчываны» hesаб етмиш олсун. Грибойедов 1828-чи ил сентйабрын 23-дə командан Паскевичə йаздыгы мəктубда Нахчыван əйалəтиндə 2428 аилə, о чўмлəдэн 2024 мўсəлман аилəsi вə 404 йерли ермəни аилəсинин олдуғуну билдирир.² Григорйевин «Нахчыван əйалəтинин статистик тəсвири» əсəриндə исə əйалəтдə 4959 аилəнин олмасы кəстəрилир. 4149 мўсəлман аилəsi вə 810 ермəни аилəsi.³ Көрүндүйү кими, камерал сайыма көрə, бəзи вахтларда ермəнилəр Нахчыван əхалисинин йалныз алтыда бирини тəшкил етмишдир.

Нахчыван əхалисинин тəркибиндə həm сайча, həm дə етник чəхəтдэн əсаслы дəйишиклик Русийа ишғалындан сонра баш вермишди. Бу, чаризмин Азəрбайчан əразисини, о чўмлəдэн Нахчываны ермəнилəшдирмəк сийасəтинин нəтичəsi иди. Лакин чаризмин бütүн сəйлəринə бахмайараг нəинки ермəнилəр əхалинини əксəриййəтини тəшкил едə билмəди, həm дə онлар бу əразидə дуруш кəтирə билмəдилəр.

¹ Парвиский А.В. Экономический быт гос. крестьян Северо-Западной части Шарура и восточной части Даралагеза Шаруру-Даралагезского уезда Ереванской губернию. «Материалы для изучения эк быта государственных крестиян Закавказского края», т. IV, Т., 1886, с.99.

² Шопен И. Göstərilən əsəri, s. 611.

³ Статистическое описание Нахчыванской провинции. с. 75.

Беләликлә, йухарыда дейиләнләр тәсдиг едир ки, Нахчыван бөлкәсиндә түркдилли әһали автохтон олмуш вә бу әразидә түрк мәншәли етнослар апарычы рол ойнамышлар.

2. НАХЧЫВАНЫН СИЈАСИ ТАРИХИ: УЈДУРМАЛАР ВӘ ТАРИХИ ҺӘГИГӘТЛӘР

Нахчыван гәдим инсанларын илк мәскәнләриндән бири, бәшәр сивилизасийасынын мүһүм әразиләриндән олуб, әлверишли чоғрафи шәраитдә йерләшән бир дийардыр. Бу дийар тарихи инкишафын мүхтәлиф мәрһәләләриндә бир сыра дәвләтләрин диггәтини чәлб етмиш, харичи һүчумлара мәрүз галмыш, мәрдликлә мүдафиә олунмуш, Азәрбайчанын әзәли вә әбәди әразиси кими горунуб сахланылмышдыр.

Һәр бир халгын вә дәвләтин тарихи илк нөвбәдә онун сийаси тарихи илә бағлыдыр. Азәрбайчанын вә онун бөлкәләринин сийаси тарихи илә йанашы, онларын сийаси вәзиййәти, игтисади инкишафы вә мәдәниййәт тарихи дә диггәтдән кәнарда галмыш вә ейни дәрәчәдә әһәмиййәтлидир. Бу чәһәтдән Нахчыван истисна тәшkil етмир. Нахчыван һаггында тәдгигат апаран арашдырычылар бу бөлкәнин сийаси тарихинә дә диггәт йетирмишләр. Нахчыванын сийаси тарихинин бир сыра мәсәләләри вә дәврләри һаггында Зийа Бүнйадовун, Чәмил Гулийевин, Наилә Вәлиханлынын, Тофиг Көчәрлинин, Гараш Мәдәтовун, Вагиф Пирийевин, Әли Әлийевин, Рауф Мәммәдовун, Исмайыл Мусайевин, Фуад Әлийевин, Мирабдулла Әлийевин, Фәхрәддин Сәфәрлинин, Айдын Һачыйевин, Һәмзә Чәфәровун, Зәһмәт Шаһвердийевин, Емин Шыхәлийевин, Илгар Кәнкәрлинин, Тәрәнә Зейналованын вә б. әсәрләри чап олунуб. Көркәмли Гафгазшүнас Рудолф Иванов сон

илләрдә йаздығы әсәрләрдә Нахчыванын сийәси тарихинә дә әһәмийәтли йер вермишдир. Түркийә Чүмһурийәтинин тарихчи алимләриндән Ибраһим Еthem Аtnурун, Ерол Күркчүоғлунун тәдгигатларында Нахчыванын сийәси тарихинә дә йер верилмишдир. Иранлы тәдгигатчы Чәфәр Чәмшиди Рад Нахчыванын XIX-XX әср сийәси тарихинә хусуси әсәр һәср етмишдир. Лакин әввәлки тәдгигатчыларын әсәрләриндән фәргли олага бу мүәллифин әсәриндә чоһсайлы елми сәһвләрә вә тәһрифләрә йол верилмишдир.

XIX вә XX әср рус мүәллифләринин әсәрләриндә, йеддичилдлик «Азәрбайчан тарихи»ндә, «Нахчыван Мухтар Республикасы» китабында, Нахчыванын тарихинә һәср олунмуш әсәрләрдә, мәгаләләр топлуларында вә б. Нахчыванын сийәси тарихиндән дә бәһс едилмишдир.

Бүтүн бунларла йанашы Нахчыванын сийәси тарихи һәлә дә системли шәкилдә йазылмамышдыр. Бундан истифадә едән мәкрли дүшмәнләримиз «Нахчыван – тарихи ермәни торпагларыдыр», «Нахчыван бир нечә миниллик әрзиндә ермәни дөвләтләринин айрылмаз һиссәси олмушдур», - кими сахта вә уйдурма фикирләр ирәли сүрүр, бейнәлхалг ичтимаийәтә йалныш мәлуматлар чатдырырлар. Ермәни сахтакарлары бу уйдурмалары ирәли сүрәркән нәйи әсас көтүрүрләр, нәйә әсасланырлар?

Ермәниләрин иддиасында олдуғлары Нахчыван әразиси тарихән азәрбайчанлылара мәхсус олмуш, бурада түрк дилли халғлар йашамыш, минләрлә мадди-мәдәнийәт нүмунәләри йаратмышлар. Әразидәки йер адлары бүтүнлүклә

Азәрбайчан-түрк мәншәлидир. Археоложи тәдгигатлар гейд олунаң фикирләри тамамилә тәсдиг едир. Ермәни уйдурмаларына елми чаваблар верилсә дә онлар йенә дә сахта фикирләрдән әл чәкмәк нийә-тиндә дейилләр. Академик Т.Көчәрли ермәни уйдурмаларына елми чәһәтдән обйектив чаваблар вермиш вә бунларын тарихи һәгигәтдән узаг олдуғуну әсасландырмышдыр.¹ Бу сәтирләрин мүәллифи дә бир сыра мәгаләләриндә ермәни сахтакарларына чаваблар вермишдир.² Ермәни «тәдгигатчылары» уйдурмаларыны ирәли сүрәркән Нахчыванын етник тарихинә, тарихи вә мемарлыг абидәләринә, хүсусән сийаси тарихинә истинад едирләр. Башга әсәрләрдә вә мәгаләләрдә ермәни йаланларына чаваб вердийимиздән³ бу мәгаләдә Нахчыванын сийаси тарихи илә бағлы ермәни уйдурмаларынын һәгигәтән дә уйдурмадан башга бир шей олмадығыны әсасландырмаға чалышмышыг.

¹ Көчәрли Т.Г. Нахчыван: уйдурмалар вә тарихи һәгигәтләр. - Бакы, «Тәкнур», 2005, с.67-94; йенә онун. Нахчыван: уйдурмалар вә тарихи һәгигәтләр. «Республика» гәзети, 29 октябрь – 07 декабрь 2005, № 251-283 вә б.

² һачыйев И.М. Ермәниләрин Нахчывана гаршы әрази иддиаларынын әсассызлығы вә тарихи һәгигәтләр. – «Нахчыван: тарихи керчәклик, мүасир дурум, инкишаф перспективләри». Бейнәлхалг симпозиумун материаллары. - Бакы, «Тәһсил», 2006, с.33-47; йенә онун. Ермениләрин Нахчыван иддиалары: һайал вә керчәклик. Ермени Араштырмалары Енститүсү. - Анкара, 2007, с. 1105-1112; Армениян члаимс: фигментс анд историчал фәчтс. «Ирс-Нәследие», 2007, № 3 (27), с. 52-53 вә б.

³ Нахчыван абидәләри енциклопедийасы (Азәрбайчан вә инкилис дилләриндә). - Истанбул, 2008, 520 с.; һачыйев И.М. Нахчыван бөлкәсинин етник тарихинә даир. АМЕА Нахчыван Бөлмәсинин «Хәбәрләр»и. - Нахчыван, 2009, №1 (14), с. 5-12 вә б.

Илк нөвбәдә гейд етмәлийик ки, Нахчыван – тарихи ермәни торпағы олмамышдыр. Она көрә ки, ермәниләрин өзләри бу рекионун йерли – аборикен әһалиси дейилләр, онлар Чәнуби Гафгаза кәлмәдирләр. Бунунла бағлы В.Ишханян көстәрмишдир ки, «ермәниләрин һәгиги вәтәни Кичик Асийадыр, Гафгаз эразисинин мүхтәлиф һиссәләринә ермәниләр йалныз сон йүзилликләр әрзиндә сәпәләнибләр».¹ Н. Адонсун йаздығына көрә е. ә. VII әсрдә киммерләрин басгыны нәтичәсиндә «өз һүдудларындан сыхышдырылмыш фригийя ермәниләри Фәрат чайыны кечәрәк йерли арамей әһалисинә гарышмыш вә кәлмә фригийялыларын арамей мәншәли аборикенләрлә говушмасындан ермәни халгынын өзәйи формалашмышдыр. Ермәниләр Гәрбдә киликийялыларла, Шәргдә матиенләрлә гоншу»² идиләр. Ермәни мүәллифләринин көстәрдикләри эразиләр вә халглар Нахчывандан чох узагда иди. Страбон йазыр ки, Ермәнистан габаглар кичик өлкә иди вә йалныз е.ә. ЫЫ әсрдән гоншу халглардан бир сыра әйаләтләр гопармышды (Страбон, ХЫ, 14, 5). Страбонун кичик өлкә адландырдығы Ермәнистаны е. ә. V әср мүәллифи Һеродот Дәчлә вә Фәрат чайларынын мәнбәйини алдығы дағлыг эразидә йерләшдийини көстәрмишдир (Һеродот, 1, 80). Е.ә. II-I әсрләрдә Арташес вә ЫЫ Тигран дөврүндә Атропатенанын бир сыра әйаләтләри тутулмушду. Һәммин әйаләтләр елә ЫЫ Тигран вахтында да өз саһибинә – Атропатенаяа гайытмышдыр. Е.ә. 60-чы илләрдә Гней Помпей

¹ Ишханян В. Народности Кавказа. СПб, 1916, с.16.

² Адонц Н. Армения в эпоху Юстиниана. - Ереван, 1971, с.398.

Ермәнистаны тутмуш вә II Тигран да әсир алынмышды. Е.ә 66-чы илдә бағланмыш мугавиләйә көрә, Ермәнистан ишғал етдийи өлкәләрдән, еләчә дә Атропатенадан гопардығы әйәләтләрдән әл чәкмишди.¹

Ермәниләрин мәскунлашдығы әрази е. ә. 520-чы илин ахырларында Иран Әһәмәниләр дөвләти тәрәфиндән ишғал едилир. Е.ә. IV әсрин ахырларында Македонийалы Искәндәр Әһәмәниләр дөвләтини мәғлуб етдикдән сонра каһ мүстәгил, каһ асылы ермәни чарлыглары йараныр.

Маккартиләрин фикринчә, мүстәгил ермәни чарлығы е. ә. I әсрдә йаранмышдыр. Онлар йазмышлар: «Ермәниләрин еркән тарихи һаггында кифайәт гәдәр дәгиг мәлумат йохдур... Шәрғи Кичик Асийада олан мүстәгил ермәни чарлығы бөйүк Тигран (е. ә. 95-56) дөврүндә йаранмышдыр. Тиграндан сонра ермәниләр бир чох әсрләр әрзиндә Рома, Сасаниләр, Иран вә Бизанс империйалары да дахил олмагла дикәр өлкәләрин вассаллары олмушлар».²

Бир сыра тәдгигатчыларын йаздыгларына көрә ерамызын 387-чи илиндә «бөйүк Ермәнистан» адланан әрази Иран Сасаниләр дөвләти илә Рома империйасы арасында бөлүнүр. О замандан ермәниләр дөвләтчиликдән мәһрум олурлар. Бундан йалныз 15 әср сонра, 1918-чи илдә гәдим Азәрбайчан торпаг-

¹ Гейбуллаев Г. Гарабаг (етник вә сийәси тарихинә даир). – Бақы, Елм, 1990, с.180.

² Джастин Маккарти, Каролин Маккарти. Тюрки и армяне. - Баку, 1996, ч.13.

ларында – индики Ермәнистан эразисиндә ермәни дәвләтчилиийи йарадылыр.¹

Көрүндүйү кими, Нахчыванын «бир нечә миниллик эрзиндә ермәни дәвләтләринин тәркиб һиссәси олмасы» һаггында ермәниләрин иддиалары уйдурма вә чәфәнкийятдан башга бир шей дейилдир, һеч бир объектив тарихи факта әсасланмыр.

Ермәниләрин Нахчыванла бағлы сийаси иддиалары даһа чох ерамыздан әввәлки дөврләрә аид едилир. Көстәрилик ки, «Нахчыван ашағыдакы тарихи краллыгларын сәрһәдләри ичәрисиндә олмушдур: Урарту (Араратйан) Ермәнистаны (м.ө. 9-7 йүзилликләр арасы), Јервантуни (Оронтидләр) Ермәни Краллыглары (м.ө. 6-2 йүзилликләр арасы), Ардашесйан Краллығы (м.ө. 189-чу илдән – м.1-чи йүзиллийин башына гәдәр) вә Аршадуни Краллығы (66 – 428)».²

Тарихи мәлуматлар бу уйдурма фикирләри рәдд едир. Чүнки мәлумдур ки, е.ә. IX әсрдән Чәнуби Азәрбайчан эразисиндә Манна дәвләти олуб. Нахчыван Маннанын, сонра Мидийа, Атропатена дәвләтләринин вә Македонийалы Искәндәрин империйасынын тәркибиндә олуб. I-IV әсрләрин мүйәйән илләриндә Нахчыван Шимали Азәрбайчанын (Албанийанын) вилайәти олмушдур.³ Нахчыван йухарыда гейд едилән 380-чы ил сүлһ мугавиләсинә көрә Сасаниләрин нүфузунда галыр вә онларын дайаг мәнтәгәләриндән биринә чеврилир. V әсрин әввәл-

¹ Көчәрли Т.Г. Көстәрилән әсәри, с.69.

² Нахчыван тарихи билкиләр:
<http://www.ermeni.ork/turkce/vandalalar.htm>.

³ Историческая география Азербайджана. - Баку, 1987, с.7-35.

ләрində Нахчыванда кәнкәрләр мәскунлашыр вә тарихи инкишафын сонракы дөвләриндә Нахчыванын талейиндә мүнһүм рол ойнайырлар. ВҮҮҮ эсрин I йарысында Нахчыван Бизанс чары Ираклинин элине кечсә дә, бир мүддәтдән сонра йенидән Сасаниләрә гайтарылыр.¹

Тарихи гайнаглара истинад олунараг верилән мәлуматлар е. э. IX эсрдән ермәни иддиаларынын объективликдән узаг олдуғуну бир даһа тәсдиг едир. Һәм дә академик Тофиг Көчәрлинин гейд етдийи кими, «бир анлыға фәрз едәк ки, Нахчыван ерамыздан әввәл, йахуд сонра нә вахтса һансыса мүддәт «ермәни дөвләтинин» тәркибиндә олуб. Лакин белә амил бу күн бир дөвләтин башгасына әрази иддиасы ирәли сүрмәси үчүн әсас ола биләрми?». Мәлумдур ки, бу амили әсас көтүрүб бир дөвләтин һәр һансы бир дөвләтә әрази иддиа етмәси күлүнч доғурур вә бейнәлхалг гайдалара зиддир.

Узун илләр ермәни мүәллифләри М.Каланкатуклунун Нахчыван шәһәрində килсә олмасы (ВҮҮҮ эср) һаггында фикрини әсас көтүрәрәк Нахчыванын «ермәни шәһәри» олдуғуну әсасландырмаға чалышмышлар. «Албан тарихи» китабында йазылмышдыр ки, 698-чи илдә әрәб сәркәрдәси Мәһәммәд ибн Мәрван ермәни башчыларындан 80 нәфәри (бәзи тәдгигатчылар буну 800 нәфәр көстәрир – И.Һ.) Нахчывана кәтириб килсәдә йандырмамышдыр.² Бу фактдан ермәни мүәллифләри өз хейирләринә исти-

¹ Мәммәдов Р. Нахчыван шәһәринин тарихи очерки. - Бакы, 1977, с.29-33.

² Каланкатуклу Моисей. Албания тарихи. Мхитар Гош. Албан салнамәси. - Бакы, Елм, 1993, с.189-190.

фадэ етмэйэ чәһд көстәрмиш, бу һадисәнин күйә Азәрбайчан Нахчыванында баш вердийини вә беләликлә һәмин әразинин ермәниләрә мәхсус олдуғуну сүбүт етмэйэ чалышырлар. Академик Зийә Бүнийадов бу мәсәләйә айдынлыг кәтирмиш, әрәб мәнбәләринә вә акад. Орбелианинин тәдгигатларына истинад едәрәк әсасландырмышдыр ки, көстәрилән һадисә Азәрбайчан Нахчыванында дейил, Түркийәнин Гарс вилайәтинин Кағызман маһалында олан Нахчыванда баш вермишдир. Әрәб истиласына гәдәр Азәрбайчан Нахчываны Сасани дөвләтинин, Гарс Нахчываны исә Бизансын тәркибиндә иди.¹ Әрәбләрин ишғалындан сонра Азәрбайчан Нахчываны әрәб инзибати әразисинин I бөлкәсинә дахил олдуғу һалда, Гарс Нахчываны ЫЫ бөлкәйә дахил иди.²

IX әсрин сонларындан Нахчыван баниси мәншәчә түрк Мәһәммәд ибн Әбу-с Сач олан Сачиләр дөвләтинин (879-930), сонра Салариләр дөвләтинин (941-981) тәркибиндә олуб. X әсрин сонларындан Нахчываншаһлыг адланан мүстәгил феодаллыг мөвчуд олуб. Ону Нахчываншаһ титулу олан Әбу Дуләф идарә едирди. Әбу Дуләфин дөврүндә Двин дә Нахчываншаһлыг тәрәфиндән тутулмушду. Нахчываншаһлыг 80 илә йахын Рәввадиләр дөвләти илә йанашы фәалийәт көстәрмиш, 1066-чы илдә Султан Алп Арсланын дөврүндә Сәлчуг дөвләтинә табә едилмишдир.³

¹ Бүнийадов З.М. Азәрбайчан атабәйләри дөвләти (1136-1225). - Бақы, 1985, с.191-193.

² Вәлиханлы Н. Әрәб хилафәти вә Азәрбайчан. - Бақы, 1993, с.34-37.

³ Шәрифли М. Нахчываншаһлыг. Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри, 1966, № 9, с.27-32.

Азәрбайчан Атабәйләри дөвләти дөврү бир чох бахымдан Нахчыван тарихиндә мүһүм һадисәләрлә әләмәтдардыр. 1146-чы илдә Атабәй Елдәниз Нахчываны өз торпагларына бирләшдирир вә һәмин дөврдән башлайараг Нахчыван шәһәри вә онун вилайәти Елдәниз нәслинин ирси игтасына чеврилир. Нахчыван бир мүддәт бу бөйүк дөвләтин пайтахты олур. Бу дөврүн мәнбәләриндә Нахчыван «Азәрбайчан шәһәри», «Азәрбайчанын көзәл шәһәри» кими көстәрилмиш, нахчыванлыларын мүсәлман олмалары һаггында йазмышлар. Нахчыван бу дөврдә дә Ермәнистанын тәркиб һиссәси ола билмәзди, она көрә ки, Ермәнистан торпағынын өзү Елдәнизләрә аид иди. Елдәнизләрдән сонра Нахчыван бир мүддәт харәзмшаһ Мәһәммәдин оғлу Чәләләддинин нүфуз даирәсиндә галыр.

Һүлакуләр дөврүндә Нахчыван Азәрбайчан вилайәтинин (Чәнуби Азәрбайчан нәзәрдә тутулур) 9 түмәниндән бири олуб. Нахчыван, Ордубад, Азад, Әнчан вә Макуйә шәһәрләри, Гафан әразиси Нахчыван түмәнинә дахил иди.¹ Нахчыван түмәни Араз чайынын шимал вә чәнуб тәрәфләрини әһатә едирди. Двин шәһәри Нахчыванын гәрб һүдудларында иди. Көрүндүйү кими, Нахчыван түмәни мүасир Нахчыван әразисинә нисбәтән даһа кениш әразини әһатә етмишди.

XV әсрдә Нахчыван Гарагойунлу вә Ағгойунлу дөвләтләринин, ХВЫ әсрдән Сәфәвиләр дөвләтинин тәркибиндә олмушдур. Сәфәвиләр дөврүндә Нахчыван Чухурсәд бәйләрбәйлийинин бир һиссәси иди.

¹ Пирийев В.З. Нахчыван тарихиндән сәһифәләр. - Бақы, 2004, с.24.

Бәйләрбәйлийин мәркәзи Ирәван шәһәри иди. Ирәван галабәйи вә Гәрби Азәрбайчан бәйләрбәйи Рәван ханын 1519-чу илин октябрында Ирәвандан Шаһ Исмайыл Хәтайиә кәндәрдийи мәктубдан мәлум олур ки, о заман Ирәван вилайәти Гәрби Азәрбайчан адланырмыш.

Тарихи мәнбәләрә әсасән айдын олур ки, Сәлчуг оғузларынын Х-ХІ әсрләрдән башлайан ишғалларындан Сәфәвиләр дәвләтинин йаранмасына гәдәр Ермәнистан сәлчугларын, Султан Чәләләддинин, монголларын, Гарагойунлу вә Афғо-йунлу һакимләринин идарәси алтында иди.

Ирәван шәһәри вә әразиси әсрләр бойу түркләр тәрәфиндән, илк нөвбәдә Нахчыван ханларынын нүмайәндәләри тәрәфиндән идарә олунмушдур. Ермәни тарихчисинин вердийи мәлумата кәрә 1390-чы илдән 1828-чи иләдәк Ирәваны 51 нәфәр азәрбайчанлы, өзү дә Нахчыванын һакимләринин нүмайәндәләри идарә етмишләр.¹

Сәфәвиләр империйасынын тәркибиндә олан Нахчыван вилайәтинин чох һиссәси Чухурсәд бәйләрбәйлийинә, Ордубад исә Тәбриз бәйләрбәйлийинә дахил иди. Чухурсәд бәйләрбәйлийинин дахилиндә Нахчыван «өлкә» кими устачлы тайфасынын идарәсинә верилмишди.

XVIII әсрин 20-чи илләриндә Русийа империйасынын Хәзәрйаны торпаглари тутмаг планына чаваб олараг Османлы империйасы да өз гошунларыны Чәнуби Гафгаза йеридир. Османлылар

¹ Чәфәрзәдә И.Б. Нахчыванын тарихи вә дәвләтчилик әнәнәләри. Азәрбайчан Нефт Академийасынын Елми әсәрләри, 1999, №3, с.24-25.

1724-чү илин сентйабр айынын эввэллэриндә Нахчыван шәһәрини, сентйабрын 10-да исә Ордубад шәһәрини элэ кечирдиләр.¹ Нахчыван 1735-чи илэдәк Османлы империясынын һакимиййәти алтында галыр.² Нахчыван вилайәтинин чох һиссәси йени тәшкил олунмуш Нахчыван санчағынын тәркибинә дахил едилди. Нахчыван санчағы 14 наһийәдән ибарәт иди. Османлылар Сәфәвиләр дөврүндә Нахчыванын тәркибиндә олан Зор, Зәбил вә Шәрур наһийәләрини Нахчыванын тәркибиндән чыхарараг Ирәван әйаләтинә бирләшдирмишдиләр.³ Нахчыван санчағы 315 йашайыш мәнәтәгәсини әһатә едирди. Индики Нахчыван Мухтар Республикасынын әразисиндән башга бурайа индики Ермәнистанын Јехегнадзор району бүтөвлүклә, Чөрмуг районунун йарысы, Сисйан районунун бөйүк бир һиссәси вә Мәһри дахил олмагла районун бир нечә йашайыш мәнәтәгәси Нахчыван санчағынын тәркибинә дахил иди.⁴

1735-чи илдә Шимали Азәрбайчанын диқәр йерләри кими Нахчыван да Надир шаһын һакимиййәти алтына кечди. Надир шаһ Нахчыван әйаләтинә ейни заманда ики һаким тәйин етди. Шаһ тәрәфиндән тәйин олунмуш һаким инзибати вә игтисади ишләрә рәһбәрлик едирди. Диқәри тайфа

¹ Нахчыван санчағынын мүфәссәл дәфтәри (Жириш вә тәрчүмәнин мүәллифләри акад. З.Бүнйадов вә т.е.н. Н. Мәммәдов (Гараманлы)). - Бақы, «Сабаһ», 1997, с.12.

² Будагова С. Нахчыван дийарынын тарихи чоғрафийасы (ХВЫЫЫ әсрин ЫЫ йарысы – ХЫХ әсрин Ы гәринәси). - Бақы, Елм, 1995, с.22.

³ Ирәван әйаләтинин мүфәссәл дәфтәри (Жириш вә тәрчүмәнин мүәллифләри З.Бүнйадов вә т.е.н. Н. Мәммәдов). - Бақы, 1996, с. 9.

⁴ Пирийев В.З. Азәрбайчанын гәдим дийары Нахчыван. АЕА-нын Хәбәрләри (Тарих, фәлсәфә, һүгүг серийасы), 1999, №2, с. 10.

вәкили (кәнкәрлиләрин) вә әйәләтдән топланан гошунун рәиси иди.¹ 1747-чи илдә Надир шаһын өлдүрүлмәсиндән сонра Азәрбайжан әразисиндә мүстәгил, йа йарым мүстәгил ханлыглар, о чүмләдән Чухурсәд бәйләрбәйлийи әразисиндә Нахчыван вә Ирәван ханлыглары йаранды.

Нахчыван ханлығынын илк ханы кәнкәрли тайфасынын башчысы һейдәргулу хан олмушдур. 1816-чы ил майын 12-дә Нахчыван ханы Кәлбәли хан Нахчыван шәһәриндә Русийа кенералы А.Н.Јермолову гәбул едәркән демишди ки, Нахчываны үч әср онун Кәнкәрли нәсли идарә етмишдир. Нахчыван ханлығы дөрд даирәдән ибарәт иди: Нахчыван, Ордубад, Мәһри вә Гафан. Нахчыван ханлығы 1828-чи илдә чар Русийасы тәрәфиндән илһаг олунду. Ы Еһсан хан 1840-чы илә гәдәр ханлығын идарә едилмәсиндә иштирак етмишдир. Тәдгигатчы М.Гулийевин көстәрдийи кими, «Нахчыван ханлығынын там сүгуту 1840-чы илдә баша чатмышдыр».²

«Нахчыванын орта әсрләр тарихи барәдә илк мәнбәләрдән вә тәдгигат әсәрләриндән әлдә олуна гыса мәлуматдан, конкрет фактлардан айдын көрүнүр ки, һәммин әрази бүтүн орта әсрләр бойу Азәрбайжанын тәркиб һиссәси кими мөвчуд олмуш вә өз фәәлийәтини Азәрбайжанла әлагәли давам етдирмишдир».³

¹ Әлийев Ф., Әлийев М. Нахчыван ханлығы. - Бақы, «Шәрг-Гәрб», 2007, с.28-29.

² Гулийев М. Нахчыван ханларынын һакимийәт шәчәрәси һаггында. «Шәрг һапысы», 2009, 27 август.

³ Пирийев В.З. Азәрбайжанын гәдим дийары Нахчыван... с.11.

Орта эср гайнаглары Нахчыван дийарынын ермәниләрлә һәр һансы бир асылылығыны тәкзиб едир. Һәм дә она көрә ки, бу дөврдә Чәнуби Гафгазда һеч бир ермәни дәвләти олмамышдыр.

Ермәни «тәдгигатчылары» «Нахчыван XIX эсрин әввәлләриндә дә Ермәнистанын тәркибиндә олмушдур», - кими йалныш вә гейри-объектив фикирләр сөйләйирләр. Илк нөвбәдә гейд етмәлийик ки, һәмин дөврдә Ермәнистан дәвләти йох, «ермәни вилайәти» йарадылмышдыр. Һәм дә, Русийа императору I Николай 21 март 1828-чи илдә хусуси фәрманла Ирәван вә Нахчыван ханлыглары эразисиндә йаратдығы «ермәни вилайәти»ндә ермәни дәвләтчилийиндән һеч бир эсәр-әламәт йох иди. Јарадылан бу гондарма гурума гондарма ад сечилмәси дә һеч бир мәнтигә уйғун дейилди. Чүнки, Ирәван вә Нахчыван ханлыгларынын эразиси Азәрбайчан өлкәсинин бөлкәси иди. Бу эразиләрдә йашайан әһалинин тәркибиндә мүсәлманлар мүтләг әксәриййәт тәшкил едирдиләр. Бүтүн бунлара әһәмиййәт вермәйән чар Русийасы «көрүнүр, бу гондарма ады гоймагла онлар Ермәнистан чоғрафи анлайышыны дирчәлтмәк вә һансыса мәрһәләдә «ермәни вилайәти» базасында Ермәнистан дәвләти йаратмаг барәдә дүшүнүрләрмиш».¹ Ермәниләрин күтләви сурәтдә Нахчывана көчүрүлмәси буну бир даһа тәсдиг едир.

Чар Русийасы XIX эсрин орталарында өлкәдә мүәййән ислаһатлар кечирди; 1840-чы илдә комендант идарә үсулу ләғв едилди: губернийалар вә маһаллар әвәзинә гәзалар йарадылды. Өн Гафгаз Күрчүстан –

¹ Көчәрли Т.Г. Көстәрилән әсәри, с.94.

Имеретийа губернийасына вә Каспи вилайәтинә бөлүндү. Нахчыван эразиси чар Русийасынын инзибати бөлкүсүнә эсасән «гәза статусу илә 1841-чи илин йанварын 1-дә Күрчүстан-Имеретийа губернийасынын тәркибинә гатылды вә даһа сонра, 1849-чу илдә Ирәван губернийасына бирләшдирилди.¹ Бир чәһәти гейд етмәлийик ки, 1856-чы илдә Загафгазийада йени инзибати-эрази системи тәтбиг едиләндә – губернийалар йарадыланда «Ермәни вилайәти» нәдәнсә бу ислаһатдан кәнарда галмышды. Јалныз 1849-чу илин ийунунда «ермәни вилайәти» Ирәван губернийасына чеврилди. Нахчыван гәзасы Нахчыван, Ордубад вә Дәрәләйәз мәнәтәгәләриндән ибарәт иди. Мәркәзи Нахчыван шәһәри олмушдур.

Көрүндүйү кими, Ирәван губернийасы ермәни дөвләти олмадығы кими, Нахчыван да йалныз инзибати эрази гурулушуна кәрә бу губернийайа бирләшдирилмишди, ейни илә Күрчүстан-Имеретийа губернийасына дахил олдуғу кими. XX әсрин әввәлләриндә Бакы губернийасы 6 гәзайа, Јелизаветпол губернийасы 8 гәзайа вә 1 даирәйә, Ирәван губернийасы 7 гәзайа (Ирәван, Нахчыван, Шәрур-Дәрәләйәз, Јени Бәйазид, Сүрмәли, Ечмиәззин, Александропол) бөлүнмүшдү. Азәрбайчанын тарихи эразиләри олан Ирәван, Нахчыван, Көйчә маһалы, Шәрур-Дәрәләйәз, Јени Бәйазид эразләри Ирәван губернийасынын тәркибиндә иди.

Нахчыванын сийаси тарихиндә 1917-1920-чи илләр һадисәләри чох мүһүм йер тутур. Ермәни

¹ Пирийев В.З. Азәрбайчанын тарихи чоғрафийасы. - Бакы, «Араз», 2002, с.108.

«арашдырычылары» билэрэктән һәм ин лләр ин сийаси һадисәләрини долашдырыр вә белә бир гейри-елми фикир сөйләйирләр ки, 1921-чи ил Москва мугавиләси Нахчываны Азәрбайчана бирләшдирмишдир, бу мугавиләйә гәдәр Нахчыван Азәрбайчанын тәркибиндә олмамышдыр.

Чар Русийасына үмид едән ермәниләр йа Түркийә, йа да Азәрбайчан торпагларында ермәни дөвләтинин йарадылмасы үчүн бүтүн васитәләрдән истифадә едирдиләр. Ермәни дөвләти йох идисә, гоншу әразиләр ин, хусусилә Нахчыванын Азәрбайчанын тәркибиндә олмамасы барәдә фикирләр нә дәрәчәдә обйектив ола биләр? «Түркийә Ермәнистаны» истилаһы нечә йаранмышдыр? Әкәр Ермәнистан адлы дөвләт вар идисә, Түркийә әразисиндә Ермәнистан дөвләти нийә йарадылырды?

1917-чи илдә баш верән һадисәләр, Чәнуби Гафгаздакы ичтимай-сийаси вәзиййәт һәләлик ермәни халгынын истиглалиййәтини елан етмәйә имкан вермирди. Брест-Литовск сүлһү илә Гарс, Батум, Әрдаһанын Түркийәйә кечмәсинин Совет Русийасы тәрәфиндән танынылмасы әслиндә «Түркийә Ермәнистаны» һаггында рус-дашнак күруһунун елан олунмуш хүлйасындан имтина едилмәси демәк иди.¹

1918-чи илин май айында Чәнуби Гафгазда сийаси вәзиййәтин кәркинләшмәси вә дәйишмәси үч мүстәгил дөвләтин йаранмасы илә нәтичәләнир. Азәрбайчан Халг Чүмһуриййәти йаранаркән онун саһәси 113.895,97 кв. км олмушдур. Бунун тәхминән

¹ Һәсәнов Ч. Азәрбайчан бейнәлхалг мүнәсибәтләр системиндә (1918-1920-чи илләр).- Бақы, 1993, с.47.

97,3 мин кв. км-и мүбәһисәсиз әразиләр, тәғрибән 16,6 мин кв. км-и исә мүбәһисәли әразиләр һесаб олунурду.¹ Мүбәһисәли әразиләрин 7,9 мин кв. км-и Ирәван губернийасына дахил иди. Бунлар Бөйүк Веди, Ечмиәззин, Игдыр вә с. әразиләр иди. АХЧ дөврүндә онун әразисинә 16 гәза (Газах, Јелизаветпол-Кәнчә, Нуха, Әрәш-Ағдаш, Чаваншир-Тәртәр, Шәрур-Дәрәләйәз, Нахчыван, Зәнкәзур, Гарйакин-Чәбрайыл, Шуша, Көйчай, Губа, Шамахы, Багы, Чавад, Ләнкәран), 1 губернийа (Загатала) вә 1 даирә (Көйчә) дахил иди.

Ермәнистан дәвләти (Арарат Республикасы) йарадыларкән ермәниләр Ирәван шәһәринин Ермәнистанын пайтахты едилмәси барәдә Азәрбайчан һөкүмәтинә мүрачиәт етди. Батумда 1918-чи илин майын 29-да кечирилән данышыгларда Азәрбайчан Милли Шурасынын күзәшт аддымы кобуд сәһв иди. Бунунла белә, ермәни тәрәфи йени-йени әрази иддиалары, еләчә дә Нахчывана да иддиа етдийини бәйан етди. Нахчывана саһиб олмаг үчүн ири дәвләтләрин көмәйиндән истифадә етди, силаһа әл атды, гырғынлар төрәтди, лакин мәгсәдинә наил ола билмәди. Нахчыван әһалисинин инадлы мүгавимәти, түрк ордусунун йардымы ермәниләрин арзуларыны көзүндә гойду.

Мудрос мүгавиләсинә көрә түрк гошунлары бир сыра әразиләрлә йанашы Нахчываны да тәрк етмәйә мәчбур олдулар. Вәзийәтдән чыхмаг, Нахчываны горумаг үчүн Нахчыван Милли Комитәсинин үзвләри бу әразидә Араз-Түрк Республикасыны йаратдылар.

¹ Пирийев. В.З. Азәрбайчанын тарихи чоғрафийасы, с.130.

1919-чу илин март айына кими фэалийэт кестәрмиш һәм ин республика бөлкәнин ермәниләр ин әлинә кеч-мәсинин гаршысыны алды, АХЧ-нин бүтөвлүйүнү тәмин етди. 1919-чу илин февралын сонунда Нахчыван кенерал-губернаторлуғу йарадылды. Онун тәркибинә Нахчыван, Ордубад, Шәрур-Дәрәләйәз, Ведибасар вә с. әразиләр дахил иди.¹ Инкилисләр ин көмәклийи илә ермәниләр 1919-чу илин май-ийун айларында ермәни идарәчилийи тәшкил етсәләр дә, Нахчыван әһалиси ийул айында ермәни гошунларыны дармадағын етди вә ермәни идарәчилийини ләғв етди. Тәсадүфи дейилдир ки, баш назир Качазнуни етираф едирди ки, биз силаһ күчүнә дә гайда-ганун йарада билмәдик, мәғлуб олуб кери чәкилдик.

Мүттәфиг дөвләтләр ин Загафгазийадакы Али Комиссары олан һаскел «нейтрал зона» («мүттәфиг зона») йарадылмасы тәклифи илә чыхыш едир, Нахчыванын идарә олунмасынын Ермәнистана верилмәсинә чидди-чәһдлә чалышырды. О, Нахчыван әһалисинин инадлы мүгавимәтини көрүб фикриндән әл чәкди.

Америкалы тәдгигатчы Сәмйуел А.Вимзин «Ермәнистан-террорчу «христиан» өлкәнин кизлинләри. Ермәниләр ин бөйүк фырылдаг серийалары» (Ы чилд) китабында нахчыванлыларын принципал мөвгеи барәдә ики мүһүм факты хатырлайыр: «1.Ермәнистан Араз вадисинин онлара верилмәси тәләбини галдыранда һаскел өйрәнди ки, Араз вадисиндә йашайан мүсәлманлар ермәни нәзарәтиндән чыхмаг үчүн һәр чүр разылыға

¹ Пирийев В.З. Азәрбайчанын тарихи чоғрафийасы. с.128.

эввэлчэдэн һазырдылар. Сентйабрын 9-да «чәнуб-гәрби Азәрбайчан»ын нүмайэндәләри һаскелә мәлумат вердиләр ки, өзүнүтәйин принципләри йеринә йетириләнә вә Парис сүлһ конфрансы әразини Азәрбайчанын тәркибиндә тәсбит едәнә гәдәр онлар Американын нәзарәтини мәғбул һесаб едә биләрләр... Дашнак гулдурларынын зүлмүнү гәбул етмәкдәнсә, онлар әлә силаһ кәтүрүб шәрәфли өлмәйи үстүн тутачагдыр... 2. Америка рәсми забитинә дейилди ки, Шәрур-Дәрәләйәз, Нахчыван вә Ведибасар Азәрбайчанын айрылмаз һиссәләри олмушдур вә йалныз Азәрбайчан ганунлары алтында фәалийәт кәстәрәчәкдир. Онлар америкалы губернатору дейил, нүмайэндәләри гәбул едәчәкләр... Баша дүшүлмәлидир ки, әкәр бизим истәйимизин әлейһинә олараг кимсә торпагларымызы Ермәнистана вермәйә чәһд кәстәрсә, биз ону өзүмүзә дүшмән һесаб едәчәйик; биз ону әлимиздә силаһла гаршылайачағыг вә бизим дүшмәнләр йалныз мейитләримизин үстүндән евләримизә кирә биләрләр».¹

Ермәни дашнаклары «баша дүшдүләр» ки, нә сийаси, нә дә силаһлы йолла Нахчывана саһиб ола билмәйәчәкләр. Бундан сонра әрази гопармаг, йалан вә уйдурма тәблиғат апармаг йолуну тутдулар.

Нахчывана Азәрбайчанын тәркибиндә мухтарийәт статусу верән Москва мүгавиләси, онун сәрһәдләрини дәгигләшдирән Гарс мүгавиләси (Ермәнистан ССР-ин нүмайәндәси имзаласа да) бу күн

¹ Сәмйуел А. Вимз. Ермәнистан – террорчу «христиан» өлкәнин кизлиндәри. Ермәниләрин бөйүк фырылдаг серийалары. - Бақы, 2004, с.175.

дә ермәни дашнакларынын, ермәни «тәдгигатчыларынын» мүрачиәт етдийи, бу мүгавиләләрин ләгвинә чалышдыглары бейнәлхалг сәнәдләрдир. Лакин онлар баша дүшмүрләр ки, мүгавиләләр мүддәтсиз имзаланмыш вә биртәрәфли гайдада мүгавиләләри имзалайан дөвләтләрдән һәр һансы бири ону ләгв едә билмәз. Белә олан һалда, ермәниләрин әлачы галыб сахта вә уйдурма тәблиғата.

Нахчываны «бөйүк Ермәнистана» бирләшдирә билмәйән ермәниләр фүрсәт дүшдүкчә һимайәдарларынын көмәйи илә Нахчыван әразисиндән мүәййән торпаглары гопара билмишләр. Загафгазийя МИК Нахчыван МССР-ин әрази проблемләринә мәнәл гоймадан, Москва вә Гарс мүгавиләләринин шәртләрини кобуд сурәтдә позараг 1929-чу ил февралын 18-дә гәрар гәбул етди. һәмин гәрара көрә Нахчыван МССР-ин 10 кәнддән ибарәт 657 кв. км әразиси – Шәрур гәзасынын Гурдгулаг, Хачик, һорадиз, Нахчыван гәзасынын Шаһбуз наһиййәсинин Оғбин, Ағхәч, Алмалы, Итгыран, Султанбәй кәндләри, Ордубад гәзасынын Горчеван кәнди, Килид кәнди торпагларынын бир һиссәси Ермәнистана верилди.¹ 1930-чу илдә исә Алдәрә, Ләһваз, Астазур, Нүвәди вә с. йашайыш мәнәтәгәләри Ермәнистана верилмиш вә һәмин әразидә Мәһри району йарадылмышдыр. Ермәнистанын Нахчыванла бағлы әрази иддиалары сонракы дөврләрдә дә давам етмишдир. Ермәниләр билмәмиш дейилләр ки, 1918-чи илдә Ермәнистанын әразиси чәми 9,2 мин кв. км олдуғу һалда, 1922-чи илдә 28,1 мин кв. км-ә

¹ Нахчыван Мухтар Республикасы. - Баки, 2001, с.95.

чатдырылды.¹ Сонракы илләрдә Ермәнистанын эразиси даһа да артырылды. Гәрибәдир ки, әсасән ермәниләрин йашадығы эрази кенишләнир, азәрбайчанлыларын йашадығы эразиләр, хусусән дә Мухтар Республиканын эразиси даралыр. 1926-1932-чи илләрдә Азәрбайчан ССР-ин итирдийи 774,2 кв. км эразинин 658,4 кв. км-и, йахуд 80 фаиздән чоху Нахчыванын пайына дүшүр.²

1938-чи илдә Кәрки кәндинин торпағынын бир хиссәси, 1969-чу илин май айында йенә Кәрки кәндинин башга бир сәһәси Ермәнистана верилмишди. 1990-чы ил йанварын 18-19-да Кәрки кәнди ермәниләр тәрәфиндән ишғал едилди, сонракы илләрдә Нахчыванын башга эразиләрини тутмаға чәһд көстәрилсә дә буна йол верилмәди.

Кечән әсрин 50-чи илләриндән ермәниләрин Нахчывана йийәләнмәк арзулары артды. 1952-1953-чү илләрдә А.Микойанын башчылығы вә төвсиййәси илә Нахчываны игтисади чәһәтдән мәғлубиййәтә уғратмағ үчүн бу эразийә ахан Арпа чайынын истигамәтини Көйчә көлүнә чевирмәк планы һазырланды. Күман едирдиләр ки, Нахчыван әһалисини судан, доланышыгдан мәһрум едәрәк, инсанлары чыхылмаз вәзиййәтә салмагла Нахчываны Ермәнистана бирләшдирмәйә мәчбур етмәк асанлашачагды. Бу баш тутмадыгда Нахчыван чамаатыны әлә алмағ, онлары Веди вә йахын районларда ишә гәбул етмәк, шәраит йаратмағ,

¹ Зейналова Т.М. Азәрбайчанда милли дөвләт гуручулуғу тарихиндән (1920-30-чу илләр). - Бақы, Елм, 2004, с.49.

² Мәммәдов А. Нахчыван МССР-ин эрази проблемләри (совет вә чағдаш тарихшүнаслығмызда). «Нахчыван: тарихи керчәклик, мүасир дурум, инкишаф перспективләри». Бейнәлхалг симпозиумун материаллары. - Бақы, «Тәһсил», 2006, с. 129.

күзештли эмэк һаггы вермэк вә б. ширникләндиричи тәдбирләр көрүлмәлидир. Ермәнистан һакимийәти Азәрбайчан рәһбәрлийини әлә алмаг, онун разылығы илә күйә Нахчыван чамаатына көмәк етмәк, Азәрбайчанын йүкүнү азалтмаг мәгсәди илә Нахчыванын Ермәнистанла бирләшдирилмәси барәдә Ахундовун разылығыны алмаг истигамәтиндә дә хейли фәалийәт көстәрсәләр дә мәгсәдләри баш тутмады.¹

Бундан сонра ермәни дашнаклары тәшкилатланмаға башладылар. 80-чи илләрин ахырларындан башлайараг Нахчыванла бағлы тәшкилат, иттифаг, чәмийәтләр йарадыр, сахта, обьективликдән узаг китаблар нәшр етдирир, гәзетләр чыхарырлар. Дағлыг Гарабағы санки өзләрининки һесаб едән ермәниләр инди фәалийәтләрини Нахчывана йөнәлдибләр. Ермәниләр 90-чы илләрдә Нахчывана гаршы силаһлы мүбаризәйә башладылар. Улу өндәримизин Нахчыванда йашайыб фәалийәт көстәрмәси Нахчываны көзләйән тәһлүкә вә бәлалардан хилас етди. Онлара лайигли чаваб верилди, кери отурдулду. Ермәни дашнаклары баша дүшдүләр ки, гәһрәман нахчыванлылар кечән әсрин әввәлләриндә олдуғу кими, инди дә Нахчыван Мухтар Республикасынын әрази бүтөвлүйүнү горумаг әзминдәдирләр.

Көрүндүйү кими, Нахчыван тарихин бүтүн мәрһәләләриндә Азәрбайчан халгына мөхсус олмушдур. Нахчыванын сийәси вә етник тарихи, милли тәркиби, чоғрафи адлары, йетирдийи көркәмли шәхсийәтләри

¹ Мусайев Т. Јаддашымызын гызыл сәһифәси... «Халг гәзети», 2000, 16 август.

буну эйани олараг тэсдиг едир. Дүнйа сивилизасийасына дэйэрли төһфэлэр вермиш Нахчыван өлкәмизин эн гәдим бөлкэләриндән биридир. Тарихи гайнаглар да ермәни уйдурмаларыны рәдд едир. Бунунла белә ермәни сахтакарлары, ермәни «тәдгигатчылары» һәлә дә Нахчыван иддиаларындан әл чәкмир, йени-йени уйдурмалар ирәли сүрүрләр. Она көрә дә Үмүммилли лидер Һейдәр Әлийевин гейд етдийи кими, биз бунларын һамысына лазыми чаваб вермәлийик, бүтүн бу иддиаларын әсассыз, уйдурма олдуғуну бейнәлхалг аләмдә сүбут етмәлийик, Азәрбайчанын әрази бүтөвлүйүнү нәинки индики дөврдә, кәләчәк нәсилләр үчүн дә горуйуб сахламалыйыг.

3. ЕРМӨНИЛЭРИН НАХЧЫВАН ӨРАЗИСИНӨ КӨЧҮРҮЛМЭСИ

XIX эсрдə чар Русийасынын Азəрбайҗаны ишғал етмəсиндə фəал иштирак едən, чаризмин мۈстəмлəkəчилик сийасəтинин алəти олан ермəнилəр бунун мۈгабилиндə бу əразилəрдə йерлəшмək вə дəвлəтлəрини йаратмағ арзусунда олмушлар. Онлары чар Русийасы 1828-чи илдə вə сонракы дəврдə Шимали Азəрбайҗан торпағларына кəчۈрмۈшлəр. Ермəнилəрин Азəрбайҗан торпағларына кəчۈрۈлмəsi мəsələsi һələ XVIII эсрин əввəллəриндən башлайарағ Азəрбайҗан торпағларында ермəни дəвлəти йаратмағ ниййəти кۈдən Русийа империйасынын чохданкы ишғалчылығ планларынын тəркиб һиссəsi иди.¹

¹ Ирəван ханлыгы. Русийа ишғалы вə ермəнилəрин Шимали Азəрбайжан торпагларына кəчүрүлмəsi (АМЭА-нын мұхбир үзвү Ј.Маһмудовун елми редакторлугу илə). Баки: Азəрбайжан, 2009, с.375.

Азәрбайчан торпаглары Русийа империйасы тәрәфиндән тутулдугдан сонра Түркмәнчай мугавиләсинин 15-чи, Әдирнә мугавиләсинин 13-чү маддәләринә әсасән Гачарлар Ираны вә Османлы империйасында йашайан ермәниләр күтләви шәкилдә Азәрбайчан торпагларына күчүрүлдүләр. Османлы вә Иранла сәрһәд әразиләрдә ермәниләрин йерләшдирилмәси чаризмин мүстәмләкәчилик нийәтләриндән ирәли кәлирди.¹ Азәрбайчанын Араздан шималдакы торпагларыны ишғал едән Русийа империйасы ермәниләри күтләви шәкилдә “Русийа тәбәәлийиндә олан торпаглар” ады алтында Азәрбайчанын кечмиш Ирәван, Нахчыван, Гарабағ ханлыгларынын әразиләриндә вә Күрчүстанын мәнһз азәрбайчанлылара мәхсус торпагларында йерләшдирди.²

Ермәниләрин Шимали Азәрбайчан торпагларына күчүрүлмәси лайиһәси һәлә 1827-чи илдә А.С.Грибоедовун башчылыг етдийи Чәнуби Гафгаз дийарынын дипломатик дәфтәрханасында һазырланмышды. Ермәни күчүрүлмәләрин әсас тәшкилатчысы вә рәһбәрләри кенерал И.Ф.Паскевич, кенерал П.Д.Сисианов, кенерал Н.Ф.Ртишев, дипломат А.С.Грибоедов, рус ордусунун полковники Г.Лазарев (ермәни мәншәли забит – И.Һ.), кнйаз Г.С.Голитсын, ермәни архийепископу Нерсес вә б.

¹ Гасымлы М. Ермәниләрин Азәрбайчан торпагларына йерләшдирилмәси вә Дағлыг Гарабаға әсассыз иддиалары// Гарабағ: билдикләримиз вә билмәдикләримиз. Гафгаз Университети, 2010, с.3.

² Ирәван ханлығы. Русийа ишғалы вә ермәниләрин Шимали Азәрбайчан торпагларына күчүрүлмәси, с. 376-377.

олмушлар.¹ 1828-чи ил февралын 29-да генерал И.Паскевич көстәриш вермишди ки, ермәниләр башлыча олага Нахчыван вә Ирәван вилайәтләриндә, гисмән Гарабагда йерләшдирилсин, бир сыра мүсәлман кәндләри диндашларынын ән чох мәскунлашдығы йерләрә көчүрүлсүн вә һәмин йерләр ермәниләрә верилсин. Христианлары Нахчыван вә Ирәван вилайәтләринә кетмәйә разы салмаг лазымды. Бу вилайәтләрдә христиан әһалисини нә гәдәр мүмкүндүрсә чохалтмаг лазымды.² Иран ермәниләри Ирәван вә Нахчыван вилайәтләринә көчүрүлмәләрини истәйирдиләр. Күней Азәрбайчанын Тәбриз, Мараға, Хой, Маку, Салмас вә б. бөлкәләриндән минләрлә ермәни Нахчывана көчүрүлдү.³

Чар Русийасы Шимали Азәрбайчанын Ирәван вә Нахчыван ханлыгларынын әразисиндә “ермәни вилайәти”ни йаратды. “Ермәни вилайәти” Ирәван, Нахчыван әйаләтләринә вә Ордубад даирәсинә бөлүнмүшдү. Ирәван әйаләтинә 15 маһал (Гырхбулаг, Зәнкибасар, Кәрнибасар, Ведибасар, Шәрур, Сүрмәли, Дәрәкәнд-Парченис, Сәәдли, Талын, Сейидли-Ағсаггаллы, Сәрдәрабад, Көрпүбасар, Абаран, Дәрәчичәк, Көйчә), Нахчыван әйаләтинә 5 маһал (Нахчыван, Әлинчәчай, Мәвазихатын, Хок, Дәрәләйәз), Ордубад даирәсинә исә 5 маһал (Ордубад, Әйлис, Дәстә, Биләв,

¹ Рәһимов Ј. ХЫХ әсрдә ермәниләрин Нахчыван әразисинә көчүрүлмәси (рус мәnbәләри әsasında)/Kültür evreni (Türkiyə). Ankara, 2010, №6, s.283.

² Глинка С. Описание армян азербайджанских в пределы России. Баку: Элм, 1990, с.103.

³ Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане. Баку, 1999, с.106.

Чәннәб) дахил иди. “Ермәни вилайәти”нә 6949 ермәни аиләсиндән ибарәт 35560 нәфәр көчүрүлмүшдү.¹ Бунун 23568 нәфәри Ирәван әйаләтиндә, 10652 нәфәри Нахчыван әйаләтиндә, 1340 нәфәри исә Ордубад даирәсиндә йерләшдирилди. Ирәван әйаләтиндә йаша-йан 2984 аиләсиндән чәми 847 аилә (28 фаиз) галды, галанларын сайы исә 3,5 дәфә азалды. Онларын әксәрийәти Ирана вә Османлы дөвләтинә мұһачирәт етдиләр. Көчүрүлән ермәниләр исә Ирәван әйаләтинин 119 кәндиндә, Нахчыван әйаләтинин 61 кәндиндә, Ордубад даирәсинин 11 кәндиндә мәскунлашдырылды. Нахчыван шәһәриндә 416 аилә, Әбрәгунусда 36, Бәнәнийарда 43, Газанчыда 22, Хәлиллидә 24, Күлтәпәдә 70, Нәһрәмдә 208, Чәһридә 151, Айрынчда 31, Гарабабада 24, Күлүсдә 13, Нурсуда 30, Шаһбузда 20, Кечәзурда 14, Мәзрәдә 22,² Әйлисдә 37, Аза, Дар, Дизә вә Дырнысда 182 аилә³ йерләшдирилди. Русийа ишғалынадәк Нахчыван әйаләтиндә 434 ермәни аиләси олмушдурса, сонракы көчүрүләнләр һесабына ермәни аиләләринин сайы 2719-а чатды.⁴ Көчкүнләр-дән 2285 аилә әйаләтин Нахчыван маһалында, 266 аилә исә Ордубад маһалында йерләшдирилди. Үмүмийәтлә, гейри-рәсми көчәнләрлә бирликдә Шимали Азәрбайчана кәлмиш ермәни көчкүнләринин

¹ Шопен И.И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852, с. 540,635-642.

² Naхçivan tarixindən səhifələr. Bakı, 1996, s.117.

³ Azərbaycan tarixində Naхçivan. Bakı, 1996, s.96.

⁴ Григорьев В. Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб., 1833, с.127.

сайы 200 мин нәфәри өтмүшдүр.¹ Чаризмин бу мәнфур сийасәти Нахчыванда етиразла гаршыланмыш, әһалинин бөйүк наразылығына сәбәб олмушду.

Неһрәм чамааты буна гәти етираз етмиш вә кәндләриндә ермәниләрә йер вермәмишләр. Нәтичәдә онларын Араз чайы саһилиндәки торпаглары зорла әлләриндән алынараг ермәниләрә верилмиш, орада онлар Тәзәкәнд йашайыш йерини салыб мәскунлашмышлар. Кәндиң йухары тәрәфиндән тәгрибән 5 км Неһрәмдән аралы Күзнүт кәнди дә белә салынмышдыр. Ейни һал Күлтәпә, Бәнәнийар кәндләриндә дә баш вермишдир.

Јарарлы торпагларын көчкүнләрә верилмәси йерли азәрбайчанлы кәндлиләри нараһат етмәйә билмәзди. Онлар өз торпагларының бир һиссәсиндән мәһрум олурдулар. Бу һадисәләрин шаһиди олан рус сәфири А.С.Грибоедов йазырды: “Биз онунла, һәмчинин мүсәлманлары онларын узунмүддәтли олмайачаг индики ағырлашмаларла барышдырмаг вә онлардан ермәниләрин илк вахтларда көчүрүлдүкләри торпаглары һәмишәлик тутачаглары барәдә горхуну чыхармаг үчүн мүсәлманлара олуначаг тәлгин барәдә чох мүлаһизәләр етдик”.²

Чар Русийасы ермәниләри Шимали Азәрбайчан торпагларына, еләчә дә Нахчыван әразисинә көчүрмәклә бурада демографик вәзийәти

¹ Пашайева Е.М. 1801-1830-чу илләрдә Русийа, Түркийә вә Иран муһарибәләриндә Азәрбайчан проблеми. Намизәдлик дисс., Бақы, 2004, с.136.

² Грибоедов А.С. Записка о переселении армян из Персии в наши области. Соч. в двух томах, т.БІІ, Москва, 1971, с.341.

дэйишдирмэк, өзүнө дайаг йаратмаг мэгсэди күдүрдү. Ермәниләр исә “бөйүк Ермәнистан” йаратмаг хүлйаларыны керчәкләшдирмэк, илк нөвбәдә исә ермәни дөвләти йаратмаг арзусу илә күтләви олараг бу әразиләрдә мәскунлашырдылар.

Рус шәрғшүнасы К.Н.Смирнов “Нахчыван дийарынын тарихинә вә этнографийасына аид материаллар” китабында көчүрүлән ермәниләрин бөлкәдә йерләшдийи әразиләри ашағыдакы кими көстәрир: Әлиабәд кәндинә Хойдан 136 нәфәр, Шых-маһмуд кәндинә Хой вә Салмасдан 430 нәфәр, Гараханбәйли кәндинә Салмасдан 440 нәфәр, һачывар кәндинә Салмасдан 102 нәфәр, Ашағы Узуноба кәндинә Хойдан 65 нәфәр, Бадамлы кәндинә Салмасдан 101 нәфәр¹, Гулубәй-Дизә кәндинә Урмийа вә Салмасдан 136 нәфәр, Күлтәпә кәндинә Салмасдан 330 нәфәр, Дидивар кәндинә Салмасдан 15 нәфәр, Нәзәрабад кәндинә Хой вә Салмасдан 198 нәфәр² ермәни көчүрүлмүшдү.

Нахчыван торпаглары тарихи Азәрбайчан әразиси олмагла, онун йерли әһалисини азәрбайчанлылар тәшкил едирди. Нахчыван бөлкәси әһалисинин тәркибиндәки ермәниләр кәлмә иди. Кәлмә ермәниләри дә ики йерә бөлмәк олар: 1. Русийа ишғалынадәк бу бөлкәйә кәләнләр; 2. Ишғал заманы вә сонра кәләнләр.³ 1801-чи илдә Нахчыван әразисиндә 54,2 мин нәфәр азәрбайчанлы, 7,4 мин

¹ Смирнов К.Н. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края. Баку: «Озан», 1999, ч. 123-137.

² Јенә орада, с. 129, 131-132.

³ Шаһвердийев З. Нахчыван бөлкәси ХҮҮХ-ХХ әсрин әввәлләриндә. Бақы, 2008, с.126.

нәфәр ермәни олмушдур. Ишғал дөврүндә исә - 1826-чы илдә мұвафиг олараг 64,2 вә 8,5 мин нәфәр иди ки, бу да үмүми әһалинин 81,7 вә 10,8 фаизини тәшкил едирди.¹ Көчүрмәдән сонра исә - 1832-чи илдә азәрбайчанлыларын сайы азалараг 49,7 мин нәфәрә (59,4 фаизә) енмиш, ермәниләрин сайы исә артараг 29,2 мин нәфәрә (34,8 фаизә) чатмышдыр.² 1826-1828-чи илләр Русийа-Иран мұһарибәси дөврүндә вә мұһарибәдән сонра Иран вә Түркийәдән ермәниләрин күтләви сурәтдә бу йерләрә көчүрүлмәси нәтичәсиндә әһалинин етник тәркиби дәйишди. Франсыз мәншәли рус тәдгигатчысы И.Шопенин 1829-1832-чи илләрдә рәсмән һәйата кечирдийи камерал тәсвирин нәтичәләринә кәрә, артыг бурада 31201 аилә, 164450 нәфәр әһали гейдә алынмышды. Онлардан 16078 аилә (81749 нәфәр) мүсәлманлар (азәрбайчанлылар); 4428 аилә (25151 нәфәр) көчүрмәйәдәк бурада йашайан ермәниләр; 6949 аилә (35560 нәфәр) Ирандан көчүрүлмүш ермәниләр; 3682 аилә (21666 нәфәр) Түркийәдән көчүрүлмүш ермәниләр иди.³ Кәлмә ермәниләрин сайы Нахчыван әйаләтиндә 10589 нәфәр (2145 аилә), Ордубад даирәсиндә исә 1340 нәфәр (250 аилә) олмушду. Азәрбайчанлылар бүтүн аиләләрин 66,5 фаизини, ермәниләр исә 33,5 фаизини тәшкил едир.

Чар Русийасы тәрәфиндән ермәниләрин стратеги йашайыш мәнтәгәләриндә йерләшдирилмәсинә хүсуси диггәт йетирилирди. Нахчыван шәһәринә 416 ермәни

¹ Сафаров Р. Изменение этнического состава населения Иреванской губернии и ХЫХ-ХХ веках. Баку, 2009, с.143.

² Јенә орада.

³ Шопен И.И. Көстәрилән әсәри, с.635-642.

аиләси көчүрүлдүйү һалда, бурада 386 азәрбайчанлы аиләси йашайырды. Нәһрәм кәндиндәки 116 аиләйә гаршы 208 ермәни аиләси, Чәһри кәндиндәки 168 аиләйә гаршы, 151 ермәни аиләси көчүрүлүб йерләшдирилмишди. Нахчыван даирәсиндә көчүрүлмәйәдәк 434 ермәни аиләси йашайырдыса, көчүрүлмә просесиндә бурайа 2285 йени аилә кәтирилмишди.¹

1828-чи иләдәк әһалисинин 92 фаизи азәрбайчанлылар олан Нахчыван әйаләтинә тәкчә һәммин илдә 12755 нәфәр (2551 аилә) ермәни көчүрүлмүшдүр ки, бунлардан 2080 нәфәр (416 аилә) Нахчыван шәһәриндә, 9345 нәфәр (1869 аилә) Нахчыван әйаләтиндә, 1330 нәфәр (266 аилә) Ордубад даирәсиндә мәскунлашдырылмышды. Нахчыван әйаләтинә көчүрүлмүш 1869 ермәни аиләсинин 1127-и бу әйаләтин табелийиндә олан кәндләрдә, 362-и Олинчәчай кәндләриндә, 369-у исә Дәрәләйәз кәндләриндә йерләшдирилмишди.²

Чаризмин көчүрмә сийасәти ермәниләрин сайынын артмасына сәбәб олдуса да, азәрбайчанлылар өз сай үстүнлүкләрини горуйуб сахладылар. Әһалинин үмуми сайында азәрбайчанлыларын фаиз етибарилә азалмасы өзүнү көстәирди. Бу исә ермәниләрин сүни олараг бу әразиләрә күтләви көчүрүлмәси илә әлагәдар иди. Лакин һеч вахт Нахчыван дийарында ермәниләрин артымы азәрбайчанлылардан үстүн ола билмәди. Рус чаризми, сонракы дөврләрдә исә

¹ Казымов И. Нахчыван: әһалиси, социал-игтисади вә сийаси тарихинә даир (1828-1920-чи илләр). Бақы, 2007, с.42.

² Чәфәрли Е. Нахчыванда ермәни-Азәрбайчан мұнагишәси. Бақы, 2008, с.73.

болшевик һакимийәти истәсәләрдә белә,
мәгсәдләринә наил ола билмәдиләр.

4. ЕРМӘНИЛӘРИН НАХЧЫВАНА ГАРШЫ ӘРАЗИ ИДДИАЛАРЫНЫН ӘСАССЫЗЛЫҒЫ ВӘ ТАРИХИ ҺӘГИГӘТЛӘР

Ермәниләр әсрләр бойу Азәрбайчанын айрылмаз тәркиб һиссәси олан Нахчываны ишғал етмәйә, ону «бөйүк ермәнистан»а бирләшдирмәйә чәһд көстәрмишләр. Бунун үчүн онлар сахта тарих йаратмыш, бу әразинин ермәни торпаглары олдуғуну, әһалинин милли тәркибиндә ермәниләрин «үстүнлүк» тәшкил етдийини сүбут етмәйә чалышмыш вә бу

сийасәти бу күн дә давам етдириләр. Мәһз, бу сийасәтин нәтижәсидир ки, сон күнләрдә¹ Бирләшмиш Әрәб Әмирлийинә мәхсус интернет сайтларындан бириндә, Јахын Шәрг ермәниләринин “Азад-Һйе” адлы интернет порталында Сурийа ермәниләриндән олан йазычы Аво Катерчийанын «Ермәнистан Нахчываны, йахуд тәһриф олунмуш Нахчыван» адлы китаб йазмасы һаггында мәлумат верилир. Китабдан айдын олур ки, «йазычы-тәдгигатчы» бурада Нахчыван тарихинә аид фактлары сахталашдырмыш, Нахчываны тарихи Ермәнистан әразиси кими тәгдим етмиш, гәдим йашайыш мәскәнләримизин адларыны ермәниләшдирмиш, чоғрафи адлары тәһриф олунмуш формада охучулара чатдырмышдыр.

Һәмишә әразиләримизә көз диқән мәқрли ермәниләр бу дәфә дә Нахчывана йенидән марағ көстәриләр. Бу да сәбәбсиз дейилдир. Азәрбайчанын Дағлыг Гарабағ әразисини вә онун әтрафындакы 7 району ишғал едән, бурадакы 500-ә йахын тарихи-мемарлыг вә мәдәнийәт абидәләрин мәһв едән, 900-ә йахын йашайыш мәнтәгәсини виран гойан ермәни шовинистләри инди дә Нахчывана көз диқир, куйа бурада олан мәзар дашларынын - хачкарларын дағдылдығыны билдириләр. Бунунла онлар өз вәһши һәрәкәтләрини өрт-басдыр едир, дүнья ичтимаийәтини әсас мәгсәддән йайындырмаға чалышырлар. Нахчыван әразисиндә ермәниләрә аид олан һеч бир гәбристанлыг олмамыш вә бу күн дә йохдур. Чүнки, онларын Нахчыван әразисинә көчүрүлмәләри сон әсрләрдә олмушдур. Нахчыван

¹ 2006-чы илин әввәли нәзәрдә тутулур (ред.).

эразисиндэ узун мүддэт йашамайан ермәниләрин һансы мазарлыгларындан данышмаг олар. Нахчыван Мухтар Республикасы эразисиндэ олан бүтүн тарихи, археологи, мемарлыг, мәдәниййәт вә дини абидәләр дөвләт тәрәфиндән горунур. Тәсадүфи дейилдир ки, Нахчыван МР Али Мәчлиси Сәдринин 6 декабр 2005-чи ил тарихли «Нахчыван Мухтар Республикасы эразисиндәки тарих вә мәдәниййәт абидәләринин горунмасы вә паспортлашдырылмасы ишинин тәшкили һаггында» хусуи сәрәнчамы олмушдур. Икинчи бир тәрәфдән исә, әслиндә ермәниләр Гафгазын, еләчә дә индики Ермәнистанын – Гәрби Азәрбайчанын, Нахчыванын йерли сакинләри олмамыш, онлар бу эразийә кәлмәдирләр.¹ Бу барәдә бәһс едән ермәни алими Б.Ишханян һәлә 1913-чү илдә йазмышдыр: «Ермәниләрин һәгиги вәтәни, гәдим-тарихи Бөйүк Ермәнистан Кичик Асийададыр, йәни Русийа һүдудларындан кәнардадыр вә ермәниләр... Гафгаз эразисинин мүхтәлиф һиссәләриндә йалныз сон әсрләрдә мәскунлашмышлар».²

Кичик Асийанын өзүнә дә онлар кәлмәдирләр. «Ермәниләрин әчдадлары олан ариләр һәлә ерадан әввәл ЫЫ-Ы миниллийин һүдудларында Фракийадан Кичик Асийа кәчмүшләр».³

Танынмыш Америка алими Сәмйуел А. Вимз йазмышдыр ки, «үч мин илдән артыг дөврдә ермәниләрин һеч бир милли торпағы олмамышдыр, инди исә онлар тарихин зибил габларындан мүфтә-

¹ Бах. Вердиева Х., Гусейнзаде Р. «Родословная» армян и их миграции на Кавказ с Балканы. Баку, 2003.

² Ишханян Б. Народности Кавказа. С.-Петербург, 1916, с.44.

³ Народы Кавказа. т.2. Москва, 1962, с.443.

мүсәлләм «тарихи, милли әразиләр» иддиасына дүшмүшләр».¹

Ермәни мүәллифләринин фикринчә, Нуһ дөврүндә Нахчыван Ермәнистанын олмушдур. Онларын фикринчә йени еранын әввәлләриндә Нахчыван Ермәнистанын тәркибинә дахил иди. Бу фикирләрин һеч бир елми әсасы йохдур вә ермәни «алимләринин» уйдурмаларыдыр. Археоложи, тарихи-чографи тәдгигатларын нәтичәләри кәстәрир ки, Нахчыван дийары тарихән Азәрбайчанын айрылмаз тәркиб һиссәси, айрылмаз әразиси олмушдур.² Тарихи гайнаглар, археоложи материаллар сүбут едир ки, миладдан өнчә ЫВ-ЫЫ минилликләрдә Нахчыван әразисиндә мейдана чыхан ири тайфа иттифаглары Азәрбайчан халгынын сойкөкүнүн формалашмасы просесиндә мүһүм рол ойнамышдыр. Нахчыван әразисиндә ашкар едилән даш вә метал дөврүнүн абидәләри, Кәмигайда сәрт гайалар үзәриндә чәкилән ики минә гәдәр мүхтәлиф гурулушлу тәсвирләр, өз сәнәткарлығы илә сечилән бойалы габлар

¹ Сәмйуел А. Вимз. Ермәнистан – террорчу “христиан” өлкәнин кизликләри. Ермәниләрин бөйүк фырылдаг серийалары. Ы ч. (Инкилис дилиндән тәрчүмә), Бақы, 2004, с.246.

² Абибуллаев О. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, 1982; Әлийев В. Азәрбайчанын тунч дөврү бойалы габлар мәдәнийәти. Бақы, 1977; Јенә онун. Гәдим Нахчыван. Бақы, 1979; Јенә онун. Нахчыван – Азәрбайчанын тарихи дийарыдыр. Бақы, 2002; Будагова Г. Нахчыван Мухтар Республикасынын топонимләри. Бақы, 1998; Историческая география Азербайджана. Баку, 1987; Мешадуханум Неймат. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Т ЫЫЫ. Арабо-персотюркоязычные надписе Нахчыванской Автономной Республики (ХЫЫ- начало XX века). - Б., 2001; Пирийев В. Нахчыван тарихиндән сәһифәләр. Бақы, 2004; Вәлиханлы Н. Нахчыван-әрәбләрдән монголларадәк. Бақы, 2005 вә б.

мәдәнийәти, йүксәк гәдим шәһәрсалма мәдәнийәтинин изләри бу әразинин гәдим түрк йурду, илкин сивилизасийа бешикләриндән олдуғуну сүбут едир.¹ Бунлар башлыча олага түрк мәншәли каспи, кадуси вә нахч тайфа иттифаглары иди. Нахчыван сөзү дә бу әразидә йашамыш гәдим тайфалардан бири олан «нахч»ларын ады илә бағлыдыр.² Бизим еранын әввәлләриндән башлайараг Нахчыван әразисинә булгар, һун, печенек, кәнкәр вә хәзәр тайфалары кәлмишләр. Ады чәкилән тайфаларын онларла гол вә тирәләри бу бөлкәдә мәскунлашмышлар. Нахчыван бөлкәсиндә һабелә Сәлчуг оғузларынын бәкдилли, хәләч, йайчы вә башга тайфалары да из гоймушлар. Түрк тайфаларындан устачлы, дидиварлы, гызыллы, әмрханлы, әрәфсәли, һачылы, кечили, кәлфирли, коланылы, гараханбәйли, гархунлу, әлиханлы, муғанлы вә онларла башгалары бөлкәнин аборикен халглары олмуш, бу күн дә Нахчыван Мухтар Республикасы әразисиндә һәмин тайфаларын адлары илә бағлы йашайыш мәскәнләри мөвчуддур. Бүтүн бунлар бир даһа ону тәсдиг едир ки, Нахчыван әразисиндә гәдимдән түрк мәншәли этнослар йашамышлар. Тарихин һеч бир мәрһәләсиндә ермәниләрлә бағлы Нахчыван дийарында йер ады олмамыш вә бу күн дә йохдур.

¹ “Нахчыван” бейнәлхалг аналитик-информасийа журналы. Март (01) 2004, с.42.

² Ган К. Опыт объяснение Кавказских географических названий. СМОМРК. 40-чы бурахылыш, Тифлис, 1909, с.110; Дирр А. Современные названия Кавказских племен. СМОМРК. 40-чы бурахылыш, Тифлис, 1909, с.9; Армянская география VІІІ века П.Х. (приписывавшаяся Моисей Хоренскому). СПб, 1877, с.36-38; Мәммәдов Р. Нахчыван шәһәринин тарихи очерки. Бакы, 1977, с.28 вә б.

Нахчыван эразиси узун эсрлэр эрзиндэ бир-бирини эвэз едэн Манна, Мидийа, Өһәмәниләр империйасы, Атропатена, Парфийа, Сасанилэр вә б. дәвләтләрин тәркибиндә олмуш вә һәмин дәвләтләрин эн инкишаф етмиш әйәләтләриндән бири олмушдур. Нахчыван гәдим заманлардан бу күнә кими мүхтәлиф бөйүк дәвләтләрин тәркбиндә олдугда да Азәрбайчанын айрылмаз тәркиб һиссәсини тәшкил етмишдир.

Ермәниләрин өзүнә кәлдикдә исә, онларын Ермәни дәвләти ЫВ эсрдә тарих сәһнәсиндән силянмиш, 387-чи илдә Ермәнистан Иран вә Бизанс арасында бөлүнмүшдүр. 428-чи илдә Иран ермәни чарлығы ләғв едилмишдир.¹ Бу замандан, эсрләр бойу та 1918-чи илин май айына гәдәр Ермәнистан дәвләти, ермәни милли дәвләтчилийи олмамышдыр. Нахчыван, тәбии, мөвчуд олмайан Ермәнистан дәвләти тәркибиндә ола билмәзди вә олмамышдыр. Доғрудур, 1080-1375-чи илләр эрзиндә Киликийа ермәни чарлығы мөвчуд олмушду.² Лакин, Түркийә эразисиндә олан бу ермәни чарлығына Нахчыванын һеч бир аидийәти йох иди.

Тарихин сонракы айры-айры дөврләриндә ермәниләрин миграсийасы Чәнуби Гафгаза, о чүмләдән Азәрбайчана давам етмиш вә ермәниләрин мүәййән һиссәсинин өлкәмизә ахыны эрәб хилафәтинин ишғалы дөврүндә баш вермишдир.

654-чү илдә Нахчыван эрәб әмири һәбиб ибн Мәсләмә тәрәфиндән тутулмуш вә эрази хилафәтин

¹ Көчәрли Т. Нәгши-чаһан Нахчыван. Бакы, 1998, с.262.

² Јенә орада.

биринчи эмирлийинин тәркибинә дахил едилмишдир.¹ Эрәб мүәллифләринин «Нәшәва» адландырдыглары Нахчыван шәһәри билаваситә Азәрбайчана дахил иди. Гарс вилайәтиндәки Нахчыван исә үчүнчү эмирлийин тәркибиндә иди. Ермәни «тәдгигатчылары» биләрәкдән бунлары ейниләшдирир, Гарс Нахчыванында баш верән тарихи һадисәләри Азәрбайчан Нахчыванына аид едирләр ки, бу да онларын мәкрли ниййәт вә марагларындан ирәли кәлир. «Мәһәммәд ибн Мәрван 150-чи илдә (ермәни тәгвими илә – И.Һ.; 702-703) әсир алдығы кнйазлары Нахчывана кәтирәрәк, 800 нәфәри килсә ичиндә килидләйиб дири-дири йандырды»², - фикрини әсас кәтүрән ермәни мүәллифләри бу фактдан да өз мәгсәдләринә уйғун истифадә едир вә бунун Азәрбайчан Нахчываны олдуғуну гейд едирләр. И.Орбели³ вә З.Бүнйадовун⁴ тәдгигатлары илә сүбут олунмушдур ки, «Мәһәммәд ибн Мәрванын ермәни кнйазларыны ичиндә йандырдығы мәбәд Түркийәнин Гарс вилайәтинин Кағызман маһалында йерләшән Нахчыван шәһәридир». Буну да гейд етмәлийик ки, Азәрбайчан Нахчыванында нә килсә, нә дә башга ермәни христиан тикилиләринин харабалыглары һеч вахт тапылмамышдыр вә йохдур.

Бир чох орта әср гайнаглары Нахчыванын

¹ Бүнйадов З. Азәрбайчан ВЫЫ-ЫХ әсрләрдә. Бақы, 1965, с.82; Историческая география Азербайджана. Баку, 1987, с.56.

² Кирокос Г. История. Б., 1946, с.40; Каланкайтуклу М. Албания тарихи. Бақы, 1993, с. 190.

³ Орбели И. Надписи о построении церкви в Нахичевани. с.430-433.

⁴ Бунятов З. Об одном историческом недоразумении. Азәрб. ССР ЕАнын мәрузәләри. №2, 1977, с.67-69; Јенә онун. Һансы Нахчыван? “Улдуз” журналы, №6, 1988, с.61-63.

Азәрбайчан шәһәри олдуғуну көстәрир: Әбу-Мүслүмүн «Азәрбайчан шәһәрләриндән бири олан Нахчываны» тутмасы (X әср әрәб тарихчиси Әл-Куфи), «Нахчыван Азәрбайчан шәһәридир» (ХЫЫ-ХІІІ әср, Јагут әл-Һәмәви), «Шәмсәддин Елдәниз Нахчыван шәһәри вә Нахчыван әйаләтинин һакими»дир (ХІІ-ХІІІ әср, Мхитар Гош), «Нахчыван шәһәри Азәрбайчанындыр, бөйүкдүр вә әһалиси чохдур, һүндүр йердә йерләшмишдир вә олдуғча мөһкәмдир» (ХЫЫЫ әср, «Дүнийанын гәрибә шейләри» әсәри), «Нахчыван әһалиси мүсәлманлардан ибарәтдир вә Азәрбайчанын көзәл шәһәри»дир (ХІІІ-ХІV әср, Һәмдуллаһ Гәзвини), «Гарабағлар бол немәтли бир йашайыш мәнтәгәсидир. Бу дийарын әһалисинин һамысы (50 мин нәфәр олмушдур-И.Һ.) мүсәлмандыр. Бу дийарда ермәни вә рум йохдур» (ХVІІ әср, Евлия Чәләби) кими фикирләр бу гәбилдәндир. Бу да данылмаз бир һәгигәтдир ки, әрәб истиласындан сонра Нахчыван әсрләр бойу Азәрбайчанда бир-бирини әвәз етмиш мүхтәлиф мүсәлман дөвләтләринин - Сәлчуглар, Азәрбайчан Атабәйләри, Гарагойунлулар, Ағгойунлулар, Сәфәвиләр вә б.тәркибиндә олмушдур.

Бир сыра ермәни мүәллифләри Ирәван әйаләтинин ермәни торпағлары олдуғуну сүбут етмәйә чәһд көстәрирләр. Әслиндә исә ермәниләр инди Ермәнистан адланан өлкәйә кәлмә элементдир. «Ирәван әйаләтинин ичмал дәфтәри»¹ндә бу барәдә тутарлы фактлар вардыр. Һәмин «Дәфтәр»дән айдын олур ки, 1590-чы илдә Ирәван әйаләти ики санчагдан –

¹ Ирәван әйаләтинин ичмал дәфтәри (Арашдырма, тәрчүмә, гейд вә шәрһләрин мүәллифләри З.Бүниядов, Һ.Мәммәдов). Бақы, 1996, с.9.

Ирэван вә Нахчывандан ибарәт олмушдур. Нахчыван санчагы Нахчыван гәзасыны вә 16 наһийәни (Ағчагала, Мәвазийи-Хатун, Мүлки-Арслан, Гарабағ, Дәрәшам, Дәрәшаһбуз, Базарчайы, Шәрур, Зар, Зәбил, Әлинчә, Сисйан, Азадчиран, Ордубад, Шорлут, Дәрәнүркүт) әһатә етмишдир.¹

«Дәфтәрләрдә» әйаләтин шәһәрләринин әһалиси көстәрилиб. Мәлум олур ки, ХВЫ әсрин сонунда әйаләтин ән чох әһали йашайан шәһәри Нахчыван олуб. Орада 4208, Ирәванда 2000, Ордубадда 1357 нәфәр йашайыб.

Ермәниләрин XVI әсрин әввәлләриндә дә Ирәван әйаләтинә – Гәрби Азәрбайчана кәлмәләри барәдә Ирәван галабәйиси вә Гәрби Азәрбайчан бәйләрбәйи Рәван ханын Шаһ Исмайыл Хәтаййә йаздыгы бир мәктуб дедикләримизи там тәсдиг едир:

«...Сон илләр мүшаһидәләримә көрә, әһалинин бир гисми, йәни Бәйнәннәһрейдән Ван көлү саһилләринә, орадан да беш-беш, он-он Гафа, бизим торпаглара кәлән ермәниләр... кәсбкарлыгла, хырда тичарәтлә, бәнна вә дүлкәрликлә күзәран сүрүб фарағат отурмагданса, табелийимдәки торпагларда йердәйишмә вурнухмаларына башламыш, кениш отураг һәйат иддиаларына гапылмышлар. Инди Ағкилсә (Ечмиәдзин) кәндиндә әйләшән дүняа ермәниләринин католикосу 2-чи Григори зүннарына хас олмайан фәалийәти илә вә тәхрибатчылыг әмәлләри илә идарәмизи мүшкүлләрә мәрүз гойуб. Католикос ермәни дини мәркәзинин вәғф сәрмайәси һесабына өз сойдашларынын түрк кәндләри

¹ Ирәван әйаләтинин ичтимаи дәфтәри (тәрчүмә). Бақы, 1996.

кəнарында ики-үч аилə олмага отураг мəскунлашмасыны малийəлəшдирир, онлара уфачыг килсəлəр тикдирир, белəликлə, бу тайфанын Гафда гəдим мөвчудийəти тəсəввүрү йарадылыр ки, бунлар истигбалда нəсиллəримизə башағрысы верə билəчəк фəсадлар төрəнмəсинə зəмин йарада билəр. Инди зикр олунан əразидə елə бир кəндимиз, обамыз галмайыб ки, орда үч йад аилə ишығы йанмасын. Исмəтсизлик əхлагына гуршанмыш һайк гыз-кəлиндлəri түрк дəлиганлы чаванларына сырынмага чан атыр, ...оғузлара эрə кетмəйə, башга сөзлə, мүлкүмүзə, малымыза шəрик чыхмага чалышыр, сийасəтдə сакит тəчавүз адланан чинайəтлəр төрəдирлəр. Гарышыг никаһларын вүсəти мəни горхудур, шаһым. Мəнə сəлахиййəт вер, чəми он беш мин кəлмəни мөвсүми ишчилəр кими гисим-гисим гайтарым вəтəнин дышарына. Сəнин гулун Рəван хан».¹

Сəфəвилəр дөвлəти дөврүндə (1501-1736) Нахчыван əсасən бу дөвлəтин, бəзən дə Османлы Түркийəсинин тərкибиндə олмушдур. Азəрбайчан Сəфəви дөвлəтиндə «Нахчыван өлкəsi» əввəллəр Тəбриз бəйлəрбəйлийинин, сонра исə Чухур Сəд «Нахчыван өлкəsi»нин идарə едилмəsi һүгүгуну өзлəринин ən күчлү дайагларындан олан түрк Гызылбаш тайфасы – Устачлыларын бир голу олан Кəнкəрли тайфасы башчыларына вермишдилəр. Кəнкəрли тайфа башчылары Нахчыванын ирси һакимлəri олараг дийары XIX əсрин 20-чи иллəринə гədər идарə етмишлəр. Нахчыван гызылбаш устачлы гəбилəсинин игамəткаһы иди.

¹ 7 Күн, 1992, 19 декабр.

1723-чү илин йазындан Чэнуби Гафгаза орду йеридэн Османлы империйасы 1724-чү илин сентйабрында Нахчываны, сонра исэ Ордубад шәһәрини тутурлар. Нахчыван торпаглары 1735-чи иләдәк Османлы Түркийәсинин һакимийәти алтында галыр. Османлы инзибати-әрази бөлкүсүнә әсасән Нахчыван «Нахчыван санчағы» ады илә таныныр. Бу дөврдә тәртиб олунмуш «Нахчыван санчағынын мүфәссәл дәфтәри»ндән (1727) мәлум олур ки, һәмин санчағын тәркибиндә 15 һаһийә олмушдур: Нахчыван шәһәри, Нахчыван, Әлинчә, Саир Мәвази, Дәрә-шаһбуз, Мүлки-Арслан, Мәвазийи-Хатун, Гарабағ, Гышлағат, Дәрешам, Азадчиран, Шорлут, Дәрәнүркүт, Сисйан вә Дәрәләйәз.¹ Османлылар Сәфәвиләр дөврүндә олмуш Зор, Зәбил вә Шәрур һаһийәләрини онун тәркибиндән чыхарага Ирәван әйаләтинә бирләшдирмишләр. Нахчыван санчағы 315 йашайыш мәнтәгәсини әһатә едирди. Бурада индики Нахчыван МР-ин әразиси, Ермәнистанын Јехегназор району, Чермук районунун йарысы, Сисйан районунун бөйүк бир һиссәси, Мәһри дахил олмагла районун бир нечә йашайыш мәнтәгәси дахил иди. Мин илләр бойу Азәрбайчан дөвләтләринин тәркиб һиссәси олмуш Нахчыван дийары ХВҮІ әсрин сонунда (1588-1603) вә ХVІІІ әсрин әввәлләриндә (1724-1735) Османлы империйасынын тәркибинә кечмиш вә бурада османлы идарә системи тәтбиг едилмишдир.²

1735-чи илдә Азәрбайчанын диқәр әразиләри кими Нахчыван да Надир Әфшарын һакимийәтинә

¹ Нахчыван санчағынын мүфәссәл дәфтәри. Бақы, 1997, с.6-7.

² Јенә орада. Бақы, 2001, с.5.

кечир. 1736-чы илдә Надир өзүнү шаһ елан етди вә бундан сонра Азәрбайчанын бүтүн әразисини ваһид Азәрбайчан вилайәтиндә бирләшдирди. 1747-чи илдә Надир империйасынын дағылмасындан сонра Нахчыван фактики олага мүстәгил дөвләтә – ханлыға чеврилди. Һәмин Кәнкәрли тайфасынын башчысы Һейдәргулу хан өзүнү Нахчыван дийарынын мүстәгил һакими елан етди.¹

Нахчыван ханлығынын әразиси индикиндән хейли бөйүк олуб, Дәрәләйәз вә Зәнкәзур торпагларынын да чох һиссәсини әһатә едирди. Ханлығын тәркибиндә 7 маһал (Әлинчә, Әйлис, Бәлләв, Дәстә, Дәрәләйәз, Хок, Ордубад) вә ики шәһәр (Нахчыван, Ордубад) вар иди.

Нахчыван ханлығы Русийа империйасы тәрәфиндән ишғал едиләнәдәк, 1828-чи иләдәк йашады. Нахчыван Русийа империйасы тәркибинә гатылдыгдан аз сонра шаһлыг үсул-идарәси ләғв едилди.

1828-чи ил мартын 21-дә чар I Николайын фәрманы илә кечмиш Ирәван вә Нахчыван ханлыгларынын әразисиндә «ермәни вилайәти» адланан инзибати әйаләт йарадылды. Фәрманда дейилирди: «Иранла бағланмыш мүгавиләйә әсасән Ирандан Русийага бирләшдирилән Ирәван вә Нахчыван ханлыгларыны бундан сонра «ермәни вилайәти» адландырмағы һөкм едир вә өз титулумуза дахил едирик. Һәмин вилайәтин гурулушу вә онун

¹ Әлийев Ф., Әлийев М. Нахчыван ханлығы. Бақы, 1996, с.48.

идарə едилмəsi гайдасы һаггында али сенат лазыми фərманлары өз вахтында алачагдыр».¹

Тərкибиндə Нахчыван дийарынын да олдуғу «ермəни вилайəти»ни Ирəвандан рус кенералы идарə етмəли иди. Лакин Еһсан хан Кəнкəрли Нахчыванын наиби кими дийары 1840-чы илə гədər идарə етди. 1840-чы илин апрелиндə Русийа чары Загафгазийада инзибати ислаһат һагда ганун верди. 1841-чи ил йанварын 1-дən гүввəйə минən бу гануна əсасən комендант үсул-идарəsi лəгв олунду, үмуми Русийа инзибати идарə системи тəтбиг едилди. Буна уйғун йарадылан Нахчыван гəзасы Ордубад маһалы илə бирликдə Күрчүстан-Имеретийа губернийасынын тərкибинə дахил едилди. Нахчыван гəзасынын саһəsi 4378 кв. км, əһалиси исə 86,878 нəфər иди. Нахчыван гəзасы Нахчыван, Ордубад, Дəрəлəйəз, Чулфа, Шаһбуз вə с. əразилəрдən ибарət иди.

Чар Русийасынын кеосийази мəгсəдлəринə мұвафиг олараг Нахчыван гəзасы 1849-чу илдə Гərби Азəрбайчандакы Ирəван губернийасына бирлəшдирилди. Лакин бунунла белə, Ирəван губернийасы тərкибиндə дə Нахчывана мұстəгил идарəчилик статусу верилмишди. Шəрур-Дəрəлəйəз əразиси вə Ордубад даирəsi дə йени йарадылан Ирəван губернийасынын тərкибиндə əһалисинин чох бəйүк эксəрийəти азəрбайчанлылардан ибарət олан Шəрур-Дəрəлəйəз гəзасы тəшкил едилди. Азəрбайчанын тарихи əразилəri олан Ирəван, Нахчыван, Кəйчə маһалы, Шəрур-Дəрəлəйəз, Јени

¹ Собрание актов, относящихся к обозрению истории Азербайджанского народа. Ы т., Москва, 1833, с.178-179.

Бәйазид әразиләри Ирәван губернийасынын тәркибиндә иди.

Јарадылан «ермәни вилайәти»ндә 752 кәнд олмушдур ки, онлардан 521-и Ирәван әйаләтиндә, 179-у Нахчыван әйаләтиндә, 52-си Ордубад даирәсиндә иди.¹ Дағыдылмыш, хараба гойулмуш кәндләрлә бирликдә «ермәни вилайәти»ндә чәмиси 1111 кәнд олмушдур. Бунлардан 81.749 мүсәлман, чәми 25131 ермәни олуб² Нахчыванда исә 1828-чи илдә Ордубад да дахил олмагла 4959 аилә йашамышдыр: 4149 азәрбайчанлы аиләси (83,6 фаиз) вә 810 ермәни аиләси (16,4 фаиз).

«Ермәни вилайәти» йарадылдыгдан аз сонра онун башчысы вәзифәсинә миллийәтчә ермәни олан Д.О.Бебутов тәйин олунду. О, 1830-1838-чи илләрдә бу вәзифәни ичра етдийи мүддәтдә ермәниләрин йерләшдирилмәси, мадди шәраитләринин йахшылашдырылмасы, онларын ичра һакимийәти органларында тәмсил олунмасы саһәсиндә хейли иш көрдү. Нәтичәдә ишғал олунан әразиләрдә һәм ермәниләрин сайы артды, һәм дә һакимийәт органларынын әсас һәлгәләриндә һәлледичи саһәләри әлә кечирә билдиләр.

Ермәниләрин Нахчывана гаршы әрази иддиаларында бу әразидә ермәниләрин чохлуг тәшкил етмәләрини, хүсусилә габардырлар вә бу заман һеч бир тарихи гайнаға әсасланмыр, нечә вә нә кәлди сөйләйирләр. Р.Јенкибарйан, К.Микаелйан, З.Балайан

¹ Арзуманлы В., Мустафа Н. Тарихин гара сәһифәләри. Депортасийа. Сойгырым. Гачгынлыг. Бакы, 1998, с.181-189.

² Мәммәдов И. Тарихимиз, торпағымыз, талейимиз. Бакы, 2003, с.39.

вә б. ермәни мүәллифләри бу сәһәдә лап ағыны чыхарыблар.

Нахчыван әһалисинин тәркиби һаггында илк мәлуматы Грибойедов 1828-чи ил сентйабрын 23-дә кенерал Паскевичә йаздығы мәктубунда вермишдир. Бурадан айдын олур ки, Түркмәнчай мугавиләсинә гәдәр Нахчыван әйаләтиндә 404 ермәни аиләси (16,4 фаиз) олмушдур. И.Шопенә көрә әһалинин 14,4 фаизи,¹ Б.Григорйевә көрә 16,4 фаизи² ермәни олмушдур.

Нахчыван Русийа тәрәфиндән тутулдугдан сонра онун әһалисинин тәркибиндә һәм сайча, һәм дә етник чәһәтдән әсаслы дәйишиклик баш верди. Бу, чаризмин ишғал етдийи Азәрбайчан әразиләрини христианлашдырмаг, даһа дегиг десәк, ермәниләшдирмәк сийасәтинин нәтичәси иди. Ермәниләрин Чәнуби Гафгаза, еләчә дә Азәрбайчана ахыны чохпилләли бир просес олуб, бир чох әсрләр бойу давам етмиш вә күтләви шәкилдә миграсийалары XIX-XX әсрин әввәлләриндә баш вермишди. Нәтичәдә, Түркмәнчай вә Әдирнә мугавиләләриндән сонра 119,5 мин ермәни Шимали Азәрбайчанда мәскунлашмыш вә онларын миграсийалары сонракы дөврдә дә давам етмишди.³

1830-чу илдә Нахчыванла Ордубада 2511 ермәни аиләси (12555 нәфәр) көчүрүлдү. 1828-чи илдә исә

¹ Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб, 1852, с.611.

² Григорев Б. Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб., 1833, с.125-127.

³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, Бакинской губернии, с.52-53.

чәми 810 йерли ермәни аиләси йашамышдыр. Артыг ермәни аиләләринин сайы 3321-ә чатды.¹ Әһалинин биринчи Үмумрусийа сийаһыйа алынмасы материалларына көрә, 1897-чи илдә Нахчыван вә Шә-рур-Дәрәләйәз гәзаларында артыг 55398 нәфәр ермәни вә 115711 нәфәр азербайчанлы йашамышдыр. Көрүндүйү кими, чаризмин ермәниләри Нахчывана күтләви сурәтдә көчүрмәләринә бахмайараг азербайчанлылар йенә Нахчыванда ермәниләрдән ики дәфә чох олмушдур.

XX әсрин әввәлләриндә йаранмыш вәзиййәтдән истифадә едән ермәниләр Нахчыван әразисиндә олан азербайчанлылара диван тутур, онлары бу әразиләрдән говмаға вә беләликлә дә бу әразийә саһиб олмаға чалышырдылар. 1905-1907, 1918-1920-чи илләрдә Азербайчанын башга бөлкәләриндә одуғу ки-ми, Нахчыванда да азербайчанлы әһалийә гаршы сойгырымлар төрәдирдиләр. Елә бунун нәтичәси иди ки, 1918-1920-чи илләрдә Нахчыванын әһалиси кәскин шәкилдә – 38 фаиз азалмышдыр.

Ермәнистанын ишғалчы сийасәти Нахчываны зорла Ермәнистана бирләшдирмәк чәһдләри нәтичәсиндә 1918-1920-чи илләрдә Нахчыванда олдуғча кәркин һәрби-сийаси вәзиййәт йаранмыш вә бунунла әлагәдар олагаг ермәниләрин мүтләг әксәриййәти Нахчываны тәрк етмәйә мәчбур олмушдур. Бу мәчбуриййәт ермәниләрин етдикләри вәһшиликләрин нәтичәсиндә йаранмышдыр. Нәтичәдә, 1921-чи ил үчүн ермәниләр Нахчыван әһа-

¹ Григорьев Б. Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб., 1833, с.127.

лисинин 12 фаизини тәшкил етмишдиләр. Емәниләрин Нахчывандан дидәркин дүшмәләринә биринчи нөвбәдә Ермәнистан һөкүмәти баис олмушдур.

Ермәнистанын биринчи баш назири О.Качазнуни 1923-чү илдә Нахчыванла Шәруру «мүсәлман Нахчываны вә Шәруру» адландырараг йазмышды: «Мүсәлман районларында инзибати тәдбирләрлә гайда-ганун йарада билмәдик, силаһа әл атмаға, гошун йеритмәйә, дағытмаға вә гырғын төрәтмәйә мәчбур олдуғ. Лакин уғурсузлуға уғрадығ. Ведибасар, Шәрур, Нахчыван кими мүһүм йерләрдә һәтта силаһ күчүнә өз һакимийәтимизи гура билмәдик, мәғлуб олдуғ вә кери чәкилдик».¹

1918-1921-чи илләрдә харичи дөвләтләрин көмәйиндән истифадә едән Ермәнистан һөкүмәти Нахчываны иддиа едирди. Лакин Нахчыван әһалиси Ермәнистан һөкүмәтинин бу иддиасыны рәдд етди. Ермәниләрин зор күчүнә, һәрби йолла Нахчываны ишғал етмәк ниййәти дә баш тутмады.

1921-чи илин әввәлләриндә Нахчыванда референдум кечирилди. Әһалинин 90 фаизиндән чоху Нахчыванын мухтар республика статусунда Азәрбайчанын тәркибиндә галмасына сәс верди.²

1921-чи ил мартын 16-да Москвада Русийа вә Түркийә арасында мүгавилә имзаланды. Москва мүгавиләси Нахчыванын артыг мөвчуд олан әрази

¹ Качазнуни Ов. Ташнак партисинин йапачағы бир шей йок (1923 Парти Конферансына Рапор). Истанбул, 2005, с.56.

² Нахчыван Мухтар Республикасы Дөвләт Архиви, ф.1, сий.3, иш 13, в.79; Мусайев И. Азәрбайчанын Нахчыван вә Зәнкәзур бөлкәләриндә сийаси вәзиййәт вә харичи дөвләтләрин сийасәти (1917-1921), Баки, 1996, с.302.

статусуну тэсбит етди вэ Нахчывана Азэрбайчан протектораты алтында мухтариййэт верилмэсини мүййәнлэшдирди.¹ Москва мугавилэсинин шэртлэри 1921-чи ил октябры 13-дэ Русийа нүмайэндэсинин иштиракы илэ Түркийэ, Азэрбайчан, Күрчүстан вэ Ермэнистан арасында бағланмыш Гарс мугавилэси илэ даһа да мөһкәмлендирилди. Нахчыванын сэрһәдлэри вэ кәләчәк статусу гәти олараг мүййәнлэшдирилди.² Мугавилә мүддәтсиз имзалан-ды ки, бу амил дэ Нахчыванын кәләчәк талейи үчүн мүһүм әһәмиийәт кәсб етди.

Ермэнистан нүмайәндәлэри Гарс мугавилэсини имзаламагла өз үзәрләринә бу мугавиләнин маддәләрини вэ демәли, һәм дэ Нахчыванын дөвләт әрази статусу илэ бағлы маддәлэри позмайачағы һаггында өһдәлик кәтүрдү. Лакин сонракы дөврләрдә Ермэнистан нәинки кәтүрдүйү өһдәлийи йеринә йетирди, һәмин мугавиләнин ләғв едилмәсинә чалышды. Ермэнистан һөкумәти мугавиләни позараг Загафгазийа МИК-нин 18 феврал 1929-чу ил тарихли гәрары илэ Нахчыван Мухтар Республикасынын 657 кв. км әразисини әһатә едән 10 кәндиңә (Хачик, һорадиз, Гурдгулаг (Шәрур), Оғбин, Султанбәй, Ағхач, Алмалы, Итгыран (Шаһбуз) вэ Карчеван (Ордубад)) йийәләнди.³

Бунларла кифайәтләнмәйән ермәниләр вэ Ермэнистан дөвләти бүтүн XX әср бойу олдуғу кими,

¹ Документы внешней политики СССР. т.3, Москва, 1959, с.598-599.

² Документы внешней политики СССР. т.3, Москва, 1959, с.342; Исмаил Сойсал. Түркийенин сийасал андлашмалары. Ы чилд (1920-1945). Анкара, 1989, с.41-47.

³ АРДА, ф.379, сий.3, иш 2035, с. 2.

бу күн дә йенә өз мәкрли ниййәтләриндән әл чәкмәмиш, фүрсәт дүшдүкдә Нахчыван иддиаларыны ирәли сүрүр вә буна мане олан Москва вә Гарс мүгавиләләринин ләгв едилмәсини тәләб едирләр. Ермәнистанын Нахчыванла бағлы әрази иддиалары сонракы дөврләрдә дә давам етмиш вә инди дә бу чиркин ниййәтләриндән әл чәкмирләр.

1987-чи илдә АБШ-да «Нахчываны Ермәнистана бирләшдирмәк» тәшкилаты, 1999-чу илдә Ирәванда «Нахчыван гардашлары» чәмиййәти, «Нахчыван Ермәниләринин Милли Шурасы» кими тәшкилат вә чәмиййәтләр йарадылыр, мүхтәлиф мәтбу органларда Нахчыванла бағлы сахта, һеч бир елми әсасы олмайан, обйективликдән узаг олан йазылар дәрч етдирирләр. Бунунла ермәниләр Нахчыванла бағлы фикир формалашдырмаға чалышырлар.

90-чы илләрин әввәлләриндә исә ермәниләр Нахчыван Мухтар Республикасы әразисинә ачыг һәрби тәчавүзә башладылар, лакин лайигли чаваб алыб кери отурдулдулар.

Ермәниләрин Нахчыван иддиаларына лазыми чаваб верилмәли, бу иддиаларын әсассыз, уйдурма олдуғу тарихи фактларла көстәрилмәлидир. Азәрбайчанын әрази бүтөвлүйүнү нәинки индики дөврдә, кәләчәк нәсилләримиз үчүн дә горуйуб сахламалыйыг.

5. НАХЧЫВАН ӨҲАЛИСИНИН СОЛГЫРЫМА МӘРУЗ ГАЛМАСЫ

XX йүзилликдә Азәрбайчан халгынын башына бир сыра ағыр фачиэләр кәтирилиб. Бөйүк дөвләтләрин йеритдикләри империйа сийасәтинин гәддар вә мәкрли ичрачысы олан ермәниләрин әли илә дәфәләрлә азәрбайчанлылара гаршы етник тәмизләмә, сойгырымы, репрессийа вә депортасийа төрәдилмиш, халгымызы ағыр мәһрумийәтләрә, милли фачиә вә мәшәггәтләрә дүчар етмишләр. Јүз минләрлә динч азәрбайчанлы милли мәнсубийәтинә көрә мәһв едилмиш, өз ата-баба йурдундан дидәркин салынмышдыр.

Совет һакимийәти илләриндә ССРИ рәһбәрләринин биртәрәфли сийасәт йеритмәси, халгымыза гаршы дүзкүн мөвгә тутмасынын нәтичәси иди ки, биз бу чүр ағры-ачымыз барәдә вахтында вә обьектив сөз демәк имканына малик олмамышыг. Әксинә ермәниләрин мүдафиә олунмасы,

бир сыра һалларда онлара гаршы мүсбәт мейлләр кәләчәк бәлаларымызын әсасы олмушдур.

1991-чи илдән Азәрбайчан дәвләт мүстәгиллийини бәрпа етдикдән сонра тарихимизә, тарихи талейимизә вә кечмишимизә обьектив йанашмаг имканлары йаранмышдыр. Тәсадүфи дейилдир ки, халгымызын гаршылашдығы бу фачиәләрә, әввәлләр көстәрилмиш елми-идеоложи мүнәсибәтә наразылығыны билдирән Азәрбайчан Республикасынын Президенти Һейдәр Әлийев республика Елмләр Академийасынын үзвләри илә көрүшүндә демишдир: «XX әср халгымыз үчүн чох мүсибәтләр әсри олубдур. Кәрәк ону доғру-дүзкүн, нә чүр, нечә олубдурса, елә дә йазаг. Бунларын һамысы һәм халгымызын өзүнү танымасы, һәм дә букүнкү сийасәтимиз үчүн лазымдыр».

Президент Һейдәр Әлийевин 26 март 1998-чи ил тарихдә «Азәрбайчанлыларын сойгырымы һаггында» вердийи фәрман¹ илк дәфә олараг ермәниләрин тарих бойу азәрбайчанлылара гаршы төрәтдикләри бүтүн бу фачиәләрә, вәһшиликләрә һугуги-сийәси гиймәт вермишдир. Һәмин фәрманда азәрбайчанлыларын сойгырымынын бүтүн мәрһәләләри өз әксини тапмышдыр.

Ермәниләр «бөйүк Ермәнистан» йаратмаг хулайасы илә артыг нечә әсрдир ки, йашайырлар. Онлар өз һавадарларынын мадди вә мәнәви көмәйиндән истифадә едәрәк XX әсрин әввәлләриндә,

¹ «Азәрбайчанлыларын сойгырымы һаггында» Азәрбайчан Республикасы Президентинин 26 март 1998-чи ил тарихли фәрманы. Депортасийа. Топлу. Бақы, 1998, с.17-20.

йәни 1905-1907-чи илләрдә әввәлчә Бакыда, сонра исә Азәрбайчанын, еләчә дә Гафгазын дикәр рекионларында Азәрбайчан түркләринин сойгырымыны һәйата кечирмишләр.

Азәрбайчанын көркәмли йазычысы М.С.Ордубади «Ганлы илләр», Мир Мөһсүн Нәвваб исә «1905-1906-чы илләрдә ермәни-мүсәлман дапасы» китабларында азәрбайчанлылар гаршы һәйата кечирилән сойгырымы әтрафлы гәләмә алмышлар. һәмин китабларда бәһс олуна һадисәләр о заманын мәтбу нәшрләри, шаһидләрин ифадәләри, көндәрилән мәктублар әсасында һазырланыб. Бунлардан айдын олур ки, 1905-чи илин февралында Бакыда башланан ермәни-мүсәлман гырғынлары бир тәсәдүф нәтичәсиндә дейил, мәһз бүтүн Гафгазын варлы ермәниләринин заман-заман топландыглары бир шәһәрдә планлы шәкилдә баш вермишдир. Ермәниләр Бакыда ермәни варлыларынын көмәйи илә истәдикләринә наил олачагларына, Бакынын нефт сәлтәнәтини әлләринә кечирәчәкләринә вә бундан сонра бүтүн Загафгазийадан мүсәлманлары силаһ күчүнә говуб Ермәнистан дөвләти йарадачагларына әмин идиләр. Февралын 6-дан 10-на гәдәр Бакыда шиддәтлә давам едән гырғынлар заманы һәр ики тәрәфдән тәләфат мин нәфәрә чатса да ермәниләрин нийәтләри баш тутмамыш вә мәғлуб олмушдулар¹.

1905-чи илин май айындан башлайараг Нахчыван гәзасында да ермәниләрин азәрбайчанлылар гаршы гырғынлары башлады. Нахчыванда, Ордубадда, Чәһри, Чешмәбасар, Тиви, Тумбул вә башга шәһәр вә

¹ М.С.Ордубади. Ганлы илләр, Бакы, 1991, с.7.

кэндләрдә азәрбайчанлылар гәтлә йетирилдиләр. Баш вермиш һадисәләрлә бағлы майын 8-дә Ирәван витсегубернатору Барановски, Ирәван шәһәр главасы Ағамоловла бирликдә Нахчыван шәһәр главасы Чәфәргулу хан Нахчывански Нахчывана кәлдиләр. Гырғынлар ара вермәдийи үчүн Тифлисдән кенерал Әлиханов Аварски дә Нахчывана көндәрилир. Ермәниләр Нахчыванда да мәғлуб олдугларындан нөвбәти игтишашлары Ирәванда төрәтдиләр. Ермәниләрин мәгсәди «Ирәвандан Нахчывана гәдәр йол үстә йерләшән ислам кэндләрини дағытмагла Ирәван ермәниләрини Нахчыванда һазыр әскәри гүввәләрлә бирләшдирмәк, Нахчывандан Зәнкәзура кими йол бойунда олан кэндләри дағыдыб Зәнкәзур көнүллүләри илә Нахчывандакы әскәри гүввәни битишдирмәк кими алчаг хәйаллар»дан¹ ибарәт иди.

1905-чи илин май айында Ордубад гәзасынын Тиви кәндиндә ермәниләрлә мүсәлманлар арасында баш вермиш мұнагишә илә әлагәдар бурайа 500-ә йахын әскәр вә забит көндәрилмишди. Сәнәдләрдән айдын олур ки, бу һәрби һиссә кәнддәки мүсәлманлара гаршы зор тәтбиг етмиш, онлары йурдларындан говмуш, адамлары өлдүрмүш, әслиндә исә ермәниләрә көмәк етмишләр. Казакларын көмәйиндән истифадә едән ермәниләр 1905-чи илин нойабрын 26-да Нахчыван шәһәриндәки мүсәлман базарыны тамам гарәт етдикдән сонра од вурмушлар. Јанғын нәтичәсиндә базарда 85 дүкан, 75 анбар вә б. тикилиләр йаныб күлә дөнмүшдү.

¹ Јенә орада, с.119.

1905-1907-чи илләрдә олдуғу кими, ермәниләр Ы Дүнйа мұһарибәси илләриндә йаранмыш шәраитдән истифадә едәрәк бир сыра әразиләрдә, еләчә дә Нахчыван гәзасында да азербайчанлылара гаршы сойгырымы сийасәтини давам етдирмәклә бөлкәйә йийәләнмәк мәгсәдләрини керчәкләшдирмәйә чалышырдылар. 1917-чи илин йанварындан башлайараг бөлкәнин айры-айры кәндләриндә азербайчанлылар ермәниләр тәрәфиндән гәтлә йетирилирди. 1918-1920-чи илләрдә Азербайчанын бу гәдим кушәси вә онун сакинләри дә башга торпагларымыз кими, ермәни дашнакларынын дүшмән сийасәтинин һәдәфинә чеврилмишди. һәмин илләрдә һадисәләрин билаваситә шаһиди, Нахчыван Мүсәлман Милли Комитәсинин катиби олан Мирзә Бағыр Әлийев күндәлик кими йаздығы «Ганлы күнләримиз» әсәриндә¹ ермәниләрин төрәтдикләри сойгырымы, шәһәрин өзүндә вә Нахчыванын мүхтәлиф бөлкәләриндәки вәһшиликләри, Андраник Озанийанын Нахчывана һүчуму, түркләрин Нахчывана кәлмәси вә с. тәсвир олунур.

Сәнәдләрдән вә архив материалларындан айдын олур ки, 1917-чи илин декабр айындан башлайараг 1920-чи илин ийул айына кими ермәни һәрби һиссәләри тәрәфиндән башда Андраник Озанийанын, Ниғденин, Дронун, Киббонун, Долухановун вә б. башчылыг етдикләри ермәни гулдур дәстәләри Нахчыван, Шәрур-Дәрәләйәз вә Ордубад гәзаларында 50-дән артыг мүсәлман кәндләринә, Нахчыван, Шәрур-Дәрәләйәз вә Ордубад шәһәрләринә басгынлар

¹ М.Б.Әлийев. Ганлы күнләримиз. Бакы, 1993, 141 с.

етмиш, дағытмыш, йандырмыш, 73727 нәфәри вәһшичәсинә гәтлә йетирмиш¹, чанларыны гуртаранлар исә өз йурдларындан дидәркин дүшмүшләр.

Лакин бүтүн бу вәһшиликләрин гаршысыны йерли азербайчанлыларын икидлийи вә Түркийәдән кәлмиш түрк әскәрләринин гардашлыг көмәйи алмыш, ермәниләрин бөлкәйә саһиб олмаг вә азербайчанлылары тамамилә бу бөлкәдән говмаг вә өлдүрмәк планларына йол вермәмишдир.

1917-чи илин сону – 1918-чи илин әввәлиндә ермәниләрин Нахчыванын да дахил олдугу Ирәван губернийасынын мүсәлман кәндләринин әһалисинә гаршы төрәтдикләри өзбашыналыглар вә гәтлләр Түркийә силаһлы гүввәләринин һәрби әмәлийәтләра башламасына сәбәб олдү.

1918-чи ил ийунун 4-дә Батум шәһәриндә Османлы дөвләти Гафгазын һәр үч республикасы илә «Сүлһ вә достлуг һаггында» мугавилә бағлады. Азербайчанла бағланмыш мугавиләнин 4-чү маддәсиндә йазылырды ки, әкәр өлкәдә асайиши вә онун тәһлүкәсизлийини тәмин етмәйә еһтийач оларса, Османлы императорлуғу Азербайчан һөкүмәтинә силаһлы гүввә илә йардым көстәрмәйи өз өһдәсинә көтүрүр².

Батум мугавиләсинин шәртләри вә онлара әсасән дә Азербайчан Халг Чүмһурийәти рәһбәрләринин Түркийәйә мүрачиәти, һәм дә ермәниләрин Нахчыван бөлкәсиндәки азғынлыглары Османлы дөвләтини гәти

¹ «Каф Дағы» гәзети, (Түркийә, Эрзурум), Јыл 1 сайы 4, Кыш 2001.

² Нәсибзадә. Н. Азербайчанын харичи сийасәти (1918-1920). Бакы, 1996, с.60.

тәдбирләр көрмәйә вадар етди. Чәфәргулу хан Нахчыванскинин вә Кәрим хан Ирәванлынын хаһишләриндән сонра 1918-чи илин майын 16-да Хәлил бәйин башчылығы илә түрк гошунлары Нахчывана кәлди.¹

Андраник Озанийанын гулдур дәстәләринин бөлкәдә төрәтдикләри вәһшиликләри көрән вә азербайчанлы әһалини хилас етмәйә чалышан Түркийә Мустафа Камал Ататүркүн төвсиййәси илә 1918-чи илин йайында Нахчыван бөлкәсинә Казым Гарабәкир пашанын команданлығы алтында силаһлы гүввәләрин өн һиссәләрини йеритди. Нахчыван бөлкәсинин мүдафиәси Казым Гарабәкир пашанын команданлығы алтында олан Ы Гафгаз колордусуна тапшырылды. Буна көрә дә Казым Гарабәкир паша августун 7-дә Нахчыванда өз гәраркаһыны гурду². Бунунла да Зәнкәзур вә онун әтрафында Андраникин башчылығы алтында топлашан 8 минлик ермәни гошунунун Нахчывана һүчумунун гаршысы алынды. Түрк ордусу әһалини ермәниләрин гырғынындан хилас етди. Бу заман бөлкәнин дахилиндә сабитлик вә әмин-аманлыг йаранды. Дашнаг гулдур дәстәләри бурайа айаг баса билмирдиләр. Әһали тәһлүкәсиз йашайырды. Лакин Нахчыван чамаатынын динч йашамасы чәми бир нечә ай давам етди. Түркийә Ы Дүнья мүһарибәсинин нәтичәсинә көрә-Антанта дөвләтләри илә бағладығы Мудрос мүгавиләсинин 11-чи маддәсинә көрә бир сыра йерләрдән, о чүмләдән Азербайчандан да

¹ Ибраһим Еthem Аtnур. Мухтарийят әрәфәсиндә Нахчыван. Нахчыван, 1999, с.34.

² Кырзыоғлу.Ф. Казым Гарабәкир. Анкара, 1991, с.19.

гошунларыны чыхармалы олду. Казым Гарабәкир пашанын команданлыгы алтында түрк гошуну нойабрын 1-дә Нахчываны тәрк етди. Бу һадисәнин Нахчыванын вәзиййәтинә нечә тәсир кәстәрмәси Нахчыван Милли Комитәсинин сәдри Чәфәргулу ханын сөzlәри илә белә сәчиййәләнирди: «Түркләр кетдиләр, йенә биздә мүсәлман кәнд вә гәсәбәләринин мәһв едилмәси, һеч бир күнаһы олмайан азербайчанлы гадын вә ушагларын дөйүлмәси вә өлдүрүлмәсинин ганлы сәһифәләри тәкрат олунмаға башлады. Јенә дә Ирәван губернийасында ермәниләр тәрәфиндән гәддар өлүмә мәһкум едилмиш он минләрлә мүсәлманын үрәкпарчалайан ғышгырыг вә наләләри көйә йүксәлди».

Түркийә орду һиссәләринин бөлкәдән чыхдыглары, азербайчанлы әһалинин өзүнү вә торпағыны горумаг үчүн гүввәтли дөвләт гурумуна, низами һәрби гүввәләрә малик олмадыгы бир вәзиййәтдә ермәниләрин сийасәти вә фәаллашмасы ағыр нәтичәләр верә биләрди. Јаранмыш шәраитдә бөлкәнин мүсәлман-түрк әһалисинин башчылары 1918-чи илин нойабрында Араз-Түрк Республикасыны йаратдылар¹. Һәрби-мүдафиә проблемләринин һәллиндә Араз-Түрк Республикасынын рәһбәрлийи Түркийәнин йардымындан истифадә етмишди. Түркийә дөвләтинин Араз-Түрк Республикасы һөкумәти йанындакы даими һәрби мүшавири Хәлил бәй, Османлы гошунлары бөлкәни тәрк етдикдән

¹ Мусайев.И. Азербайчанын Нахчыван вә Зәнкәзур бөлкәсиндә сийаси вәзиййәт вә харици дөвләтләрин сийасәти (1917-1921-чи илләр). Бақы, 1996, с.70.

сонра бурада сахланылан 5 забит вә 300 әскәр бу истигамәтдә мүйәйән ишләр көрмүшдүләр. Хүсусилә, Хәлил бәй истәр о вахт, истәрсә дә 1919-1920-чи илләрдә бөлкә әһалисинин ермәниләрин һүчум вә зоракылыгларындан горунмасында хүсуси хидмәтләр көстәрмишдир.

1919-чу илин йанварындан инкилисләрә архаланан ермәниләр бөлкәйә басгынлар едир, азәрбайчанлылара диван тутурдулар. Ермәнистанын Нахчыван торпагларына йийәләнмәк чәһдләри 1919-чу илин йазында даһа да гүввәтләнди. Инкилисләрин көмәйи илә онлар май айынын 20-дән «ермәни идарә-чилийи»ни йаратсалар да ийулун 25-дә Нахчыван бөлкәсинин әһалиси ермәниләри әзәрәк әразидән говдулар. Нәтичәдә, 1919-чу илин августун 30-да Сәмәд бәй Чәмиллински Нахчыванын кенерал-губернатору тәйин олунду¹. Хәлил бәй гошунларын баш команданы, Калбалы хан исә онун көмәкчиси тәйин олунду.

1919-чу илин сонундан етибарән Түркийәнин Нахчыван бөлкәсинә һәрби-сийаси йардымы йенидән гүввәтләнмәйә башлады. Бөйүк өндәр Мустафа Камал пашанын хүсуси тапшырығы илә Күнәй Гафгаза кәлән Хәлил паша Анадолу илә Азәрбайчаны бирләшдирән Нахчыван коридорунун тәһлүкәсизлийини тәмин етмәклә, өз силаһлы гүввәләрини бөлкә әһалисинин силаһлы мүбаризәсинә йөнәлдирди. Майор Хәлил бәй Түркийә һәрби нүмайәндәлийинин башчысы кими йенә дә өз фәалийәтини давам етдирир, бөлкәнин

¹ Әлийев.Ә. Әлинчә йаддашы: Нахчыван – 1914-1992, Бақы, 1997, с.69.

мүдафиэ ишләринә йардым көстәрир, ермәниләр тәрәфиндән азәрбайчанлылара гаршы төрәдилә биләчәк вәһшиликләрин гаршысы алынырды.

1920-чи илин мартында Казым Гарабәкир пашанын Әли Теймур бәйин башчылыгы илә көндәрдийи түрк гошунлары нахчыванлы гардашларынын көмәйинә вахтында чатмыш вә йерли гүввәләрлә бирликдә ермәниләрә ағыр зәрбәләр вурмушлар. Түркийә һәрби нүмайәндәлийи йерли силаһлы гүввәләрин башчылары илә бирликдә бөлкәнин ермәниләрдән мүдафиәси үчүн тәдбирләр һазырлайыб вә уғурла һәйата кечирмишләр. Ермәниләр Ордубадда чидди тәһлүкә йаратдыгларындан Түркийәдән Әдиб бәйин башчылыгы илә 500 нәфәрлик һәрби һиссә кәлмиш вә Аза кәнди йахынлығында дүшмәни әзәрәк говмуш вә Ордубад әтрафында уғурлу һәрби әмәлиййатлар һәйата кечирмишләр.

1920-чи илин апрелин 28-дә Бакы, ийулун 28-дә исә Нахчыван рус ордусу тәрәфиндән ишғал едилди. Вәзийәтин дәйишдийини көрән бир груп Нахчыван зийалысы, әразинин ермәниләрә верилмәси тәһлүкәсини арадан галдырмаг үчүн Нахчыван маһалыны Совет Сосиалист Республикасы елан етдиләр.

Бу заман Нахчыванда йерли өзүнүмүдафиә һәрби гүввәләри, ишғалчы рус ордусу вә ермәниләрдән мүдафиәйә көмәк едән түрк гошунлары вар иди. Рус ишғалчылары түрк гошунларынын бурадан чыхарылмасыны тәләб едирдиләр. 1920-чи илин август айында Совет-Түрк данышыгларына әсасән һәр ики тәрәфин гошунлары Нахчыванда сахланылды.

1920-чи ил декабрын 1-дә Азәрбайчанын дижәр маһаллары илә бирликдә Нахчыванын да Ермәнистана верилмәси һаггында бәйанат верилди. Декабрын 5-дән етибарән йерли әһалинин бу акта гаршы кәскин чыхышлары баш верди. Республика Ингилаб Комитәсинин үзвү вә Әдлийә Комиссары Бейбуд бәй Шаһтахтински Нахчывана кәлди вә әһали илә көрүшләриндә ачыгча демишди: «...Сиз торпагынызла бирликдә өз мүстәгиллийинизи сахламаг истәйирсинизсә, бурада истинад едә биләчәйиниз йеканә гүввә Түркийә гошунларыдыр. Халг гошунларын әтрафында сых бирләшмәлидир. Сизин мүстәгиллийинизи вә торпагларынызы йалныз онлар горуйачаглар вә сизи ағыр фәлакәтдән хилас едәчәкләр»¹.

Көрүндүйү кими, Түркийә Нахчыванын ермәниләр тәрәфиндән ишғалына гаршы өлүм-дирим мүбаризәси апаран дөйүшкән әһалийә даим дипломатик вә һәрби йардым кәстәрмиш, ермәниләр тәрәфиндән йерли азәрбайчанлылара гаршы сойгырымынын гаршысыны алмыш, ән башлычасы исә бу гәдим түрк йурдунун ермәни әлиנә кечмәсинә имкан вермәмишдир.

Нахчыван советләшсә дә Мустафа Камал Ататүрк вә Казым Гарабәкир паша ермәниләрин иддиалары илә әлагәдар Нахчыванын кәләчәк тәлейи илә бағлы нараһат идиләр. Билдирдиләр ки, Москванын вә коммунистләрин тәзйиги илә Азәрбайчан һөкүмәти Нахчываны Ермәнистана күзәштә кедә биләр. Азәрбайчан һәрби Ингилаб Комитәсинин

¹ Мусайев.И. Кәстәрилән әсәри, с.299.

йухарыда ады чәкилән 1 декабр тарихли бәйанатында белә тәшәббүс көстәрилмишди. Түркийәнин ишә гарышмасы илә бунун гаршысы алынмышды. Она көрә дә Вейсәл бәйин башчылығы илә түрк гошунлары һәлә дә Нахчыванда галмагда иди. Түркийәнин бу һимайәси вә нараһатчылығы Русийа дипломатийасыны чидди тәшвишә салмышды. Онлар күман едирдиләр ки, Түркийә сәрһәддиндә йерләшән Нахчыванла өз арасында буфер зона йарада биләр. Она көрә дә Русийа дипломатийасы мүйәйән компромисә кетмәли олса да, Гафгазда Түркийә илә «достлуг вә гардашлыг һаггында» мугавилә бағламаға чалышырды. Москва данышыгларында Түркийә тәрәфи Нахчыван мәсәләсиндә һеч бир компромисә кетмәйә разы дейилди. Түркийә билдирди ки, гошунларыны Нахчывандан о шәртлә чыхарачагдыр ки, Русийа һөкүмәти Нахчываны Азәрбайчанын тәркиб һиссәси олдуғуну рәсми шәкилдә тәсдиг етсин. Москва данышыгларынын кетдийи дөврдә Русийага тәзийг көстәрмәк мәгсәдилә Казым Гарабәкир паша гошун йеридиб Батуму тутду. Ейни вахтда Загафгазийага һүчум етмәк барәдә Бәкир Сами бәй Инкилтәрәнин баш назири Л.Чорчла данышыглар апарды. Совет нүмайәндә һейәтинин башчысы К.Чичерин Нахчыван мәсәләсиндә күзәштә кетмәйә мәчбур олду. Москва мугавиләсинин (16 март 1921) 3-чү маддәсинә әсасән белә бир гаршылыглы гәрара кәлинді: Нахчыван вилайәти бу мугавиләнин Ы (Б) әлавәсиндә көстәрилән сәрһәдләрдә Азәрбайчанын һимайәси алтында, һәмин протектораты

Азәрбайчанын һеч бир үчүнчү дөвләтә күзәштә кетмәмәси шәртилә мухтар әрази тәшкил едир¹.

Түрк дөвләтинин, Мустафа Камал Пашанын сәйләри нәтичәсиндә Нахчыван мәсәләси өзүнүн әдаләтли һәллини тапды.

Гарс мугавиләси (13 октябр 1921) Нахчыванын әрази мәнсубиййәти мәсәләсини бир даһа тәсдигләди, онун сәрһәдләрини гәти сурәтдә мүййәнләшдирди. Мугавиләнин 5-чи маддәсиндә йазылырды ки, Нахчыван вилайәти бу мугавиләнин 3-чү әлавәсиндә мүййән олуна сәрһәдләр дахилиндә Азәрбайчанын һимайәси алтында мухтар әрази тәшкил едир.²

Түркийә Чүмһуриййәтинин баниси Мустафа Камал Ататүркүн ардычыл вә сәмәрәли дипломатик фәалиййәти, Казым Гарабәкир пашанын башчылығы илә түрк гошунларынын һәрби йардымы вә Нахчыван маһалы әһалисинин гәтиййәтли мөвгәйи бөлкә әһалисини ермәни гырғынларындан хилас етди вә бағланмыш мугавиләләр нәтичәсиндә бөлкәнин әрази мәнсубиййәти мәсәләси Азәрбайчан үчүн гануни вә әдаләтли гайдада һәлл олунду.

XX йүзиллийин сонракы тарихи мәрһәләләриндә дә бөлкәнин тәһлүкәсизлийинин горунуб сахланылмасында Түркийә Чүмһуриййәти Гарс мугавиләсинин шәртләринин вердийи имканлардан истифадә едәрәк һәмишә өз сөзүнү демиш, бөлкәнин

¹ Сойсал Исмаил. Тарихчелери ве ачыгламалары иле бирликте Түркийе`нин сийасал андлашмалары. Ы чилт (1920-1945), Анкара, 1983, с. 33, 37-38.

² Күмрү, Москва, Гарс мугавиләләри вә Нахчыванын талейи (тәртиб едәни вә өн сөзүн мүйәлифи И.Һачыйев). Бақы, 1999, с.25.

горунмасында сәмәрәли фәалийәт көстәрмишдир. Азәрбайчан өз мүстәгиллийини бәрпа етдикдән сонра онун мүстәгиллийини таныян илк өлкә Түркийә Чүмһуриййәти олмушдур. 90-чы илләрин әввәлләриндә ермәниләр Нахчывана сילהлы һүчум едәркән Гарс мүгавиләси йенидән күндәмә кәлмиш вә Түркийә дөвләти бу сәһәдә сөз саһиб илдугуну бир даһа бәйан етмишдир. Дағлыг Гарабағ проблеми илә бағлы Азәрбайчаны бүтүн бейнәлхалг тәшкилатларда мүдафиә едән, һәр сәһәдә өлкәмизи дәстәкләйән Түркийә Чүмһуриййәтидир.

Нахчыван бөлкәсинин әразисинин горунмасында, дүшмән әлинә кечмәсинә йол верилмәмәси уғрунда апарылан мүбаризәдә, азәрбайчанлыларын сойгырыма мәрүз галмасынын арадан галдырылмасында, Азәрбайчаны, еләчә дә Нахчыван бөлкәсинин истиглалы йолунда, дашнаклара гаршы апарылан мүчадиләдә 1130 нәфәр гәһрәман түрк әскәри вә забити һәлак олмушдур. Халгымыз гәһрәманчасына өз чаныны гурбан вермиш түрк әскәрләринин хатирәсини һәмишә әзиз тутмуш вә онларын хатирәсинә Бақыда вә Нахчыванда абидәләр учалтмышлар.

6. НАХЧЫВАНЫН ИТИРИЛМИШ ТОРПАГЛАРЫ ВӘ НАХЧЫВАНЛА БАҒЛЫ БИР ХӘРИТӘ ҺАГГЫНДА

Бу йахынларда Нахчыван өлкәсинин 1924-чү илә аид бир хәритәсинә раст кәлдик. Хәритә 2-чи дәрәчәли картограф Н.Рыбаков тәрәфиндән тәртиб едилмиш вә чәкилмишдир. Бурада Нахчыван өлкәсинин әразиси вә әсас йашайыш мәнтәгәләри өз әксини тапмышдыр. Хәритәдә Нахчыванла Ермәнистан арасындакы «мүбәһисәли әразиләр» хусуси оларак көстәрилмишдир. Бунлар индики Шәрур, Кәнкәрли, Бабәк, Шаһбуз районлары илә Ермәнистан ССР арасындакы 279 һектар әрази вә Ордубад району илә Зәнкилан арасында гәдим Азәрбайчан торпағы олан Зәнкәзур әразисинин бир һиссәсидир. Гейд етмәлийик ки, тарихи әразиләримиз олан Килит вә Гарчеван әразиләри Нахчыван өлкәсинин сәрһәдләри ичәрисиндә өзүнә йер алмышдыр ки, бу да мүәллифин обйектив мөвгейи кими дәйәрләндирилә биләр.

Азәрбайчанын мүхтәлиф әразиләринә, еләчә дә онун айрылмаз бир һиссәси олан Нахчывана гаршы ермәниләр торпаг иддиалары илә чыхыш етмиш, инди дә бу мәрәзләриндән әл чәкмәмишләр. Етираф етмәлийик ки, ермәниләр бир чох һалларда мәгсәдләринә наил олмушлар. Онлар Азәрбайчанын бир сыра торпагларыны Ермәнистана бирләшдирә билмишләр. «Бөйүк Ермәнистан» йаратмаг хүлйасы илә йашайан ермәни дашнаклары мин бир һийлә илә бәзи торпагларымызы әлимиздән алмышлар. Биз күзәштә кетдикчә онларын иштаһы даһа да артмышдыр. Бу йолла Зәнкәзур маһалы, Көйчә

торпаглары, Ведибасар эразиси элимиздэн алынмышдыр. Нахчыван Шимали Азербайчандан айры дүшмүшдүр. Кәрки кэнди ишғал олунмуш, нечә-нечә кэндимиз гәрарла ермәниләрә верилмишдир...

Мәлумдур ки, Азербайчан Демократик Республикасынын мөвчудлуғу заманы онун эразиси 114 мин квадрат километр иди. Бунун 97,4 мин квадрат километри мүбаһисәсиз, 16,6 мин квадрат километри «мүбаһисәли эразиләр» иди.¹ Нәинки «мүбаһисәли эразиләрдән», һеч бир мүбаһисә доғурмайан эразиләрдән дә торпаглар итирдик. Дағлыг Гарабағ һадисәләринә гәдәр 86,6 мин квадрат километр эразийә саһиб идик. Һәләлик бу эразинин 20 фаизә йахын һиссәсиндә гануни һакимийәтимизи бәрпа едә билмәмишик.

Нахчывана кәлдикдә исә, вахты илә Азербайчанын күнортачында йерләшән бу гәдим дийар инди Азербайчандан айры дүшмүшдүр. Мүхтәлиф тарихи мәрһәләләрдә һәмишә Азербайчанла чоғрафи чәһәтдән, һәм дә бүтүн чәһәтләрлә бир олан Нахчыван инди анклав вәзийәтинә дүшмүшдүр. Зәнкәзур маһалынын Ермәнистана верилмәси Нахчываны эрази чәһәтдән Азербайчандан айры салмыш вә бу сәбәбдән дә Нахчывана мухтарийәт статусу верилмишдир. Бунунла әлагәдар улу өндәр Һейдәр Әлийев демишдир: «Әкәр Зәнкәзур маһалынын Ермәнистана верилмәси олмасайды, бәлкә

¹ Азербайчан тарихи. Једди чилддә, В чилд (1900-1920-чи илләр). Бақы, 2001, с.422.

дә Нахчываның мухтарыйәти дә лазым дейилди вә Азәрбайчан ваһид әразийә малик олан бир өлкә иди».¹

Нахчыван гәдим дәвләтләрин тәркибиндә оlanda да Азәрбайчандан айры олмамыш, бу дәвләтләрин ән инкишаф етмиш әйаләтләриндән бири олмушдур.² Бу әразидә Нахчываншаһлыг, Азәрбайчан Атабәйләри дәвләти, Нахчыван ханлығы, Араз-Түрк Республикасы кими дәвләт гурумлары мөвчуд олмушдур. Нахчыван ханлығының әразиси индикиндән хейли бөйүк олмуш, Дәрәләйәз вә Зәнкәзур торпагларының да чох һиссәсини әһатә едирди. Үмуми саһәси 9,4 мин квадрат километр иди. Ханлығын тәркибиндә 7 маһал вә 2 шәһәр вар иди.

Бәһс олунан хәритәдә көстәрилдийи кими, 1929-чу иләдәк Нахчыван МССР-ин әразиси 5988 квадрат километр идисә, сонра итирилмиш торпагларын һесабына азалараг 5363 квадрат километрә енди. 625 квадрат километр әрази итирилди.³ Тарихә мүрачиәт етмәклә бу мәсәләнин маһийәтинә диггәт йетирәк.

1918-чи илин май айында үч Чәнуби Гафгаз республикасы өз мүстәгилликләрини елан етдиләр. Бу республикалар йарананда онларын әрази вә сәрһәдләри һәлә мүәйәнләшдирилмәмишди. Јени йаранан Ермәнистан дәвләтинин (Арарат Республикасының) мәркәзи дә йох иди. Азәрбайчан Де-

¹ Һейдәр Әлийев. Мүстәгиллийимиз әбәдидир. 19-чу китаб. Бақы, 2006, с.144.

² Вәли Әлийев. Нахчыван – Азәрбайчаның тарихи дийарыдыр. Бақы, 2002, с.4.

³ Гарс мүгавиләси. Азәрбайчан, рус, түрк вә франсыз дилләриндә. Тәртиб едәни вә өн сөзүн мүәллифи Н.Мәммәдов (Гараманлы). Бақы, 2002, с.82.

мократик Республикасынын рəһбэрлэри «һуманистлик едэрək» Ирəваны ермəнилэрə күзəштə кетдилэр.¹ Бу мэрһэлэлэрдə Ермəнистан рəһбэрлэри ниййэтлэрини һэлə кизлэдирди. Лакин тезликлə мəлум олду ки, «ермəнилэрлə бүтүн мүбəһисэлэр» гуртармайыб. О да мəлум олду ки, Ермəнистан Азэрбайчан эразилэрини элə кечирмək үчүн башкəсэнлэрини ишə салыб. 1918-чи илин ийун айынын эввəллэриндэн башлайараг Нахчывана гаршы ермəни һүчумлары, вəһшиликлэри башланды. 1918-1920-чи иллэрдə ермəнилэр Нахчываны тутмаг, бу эразийə саһиб олмаг үчүн һэр чүр васитэдэн истифадə едирдилэр. Вə нəтичэдə 73 мин нэфəрдэн чох (əһалинин 38 фаизи) нахчыванлы ермəнилэрлə апарылан дөйүшлэрдə һəлак олду.² Бунунла белə гəһрəман нахчыванлылар ермəни ишкалчыларыны эразидэн говдулар.

Ермəнистан Республикасынын биринчи баш назири Ованес Качазнуни 1923-чү илдə етираф етмишди ки, «...инзибати тəдбирлэрлə мүсəлман районларында гайда-ганун йарада билмəдик, силаһа эл атмаға, гошун йеритмəйə, дағытмаға вə гырғын салмаға мəчбур олдуг вə һэтта уғурсузлуға уғрадыг. Ведибасар, Шəрур, Нахчыван кими мүһүм йерлэрдə өз һакимиййəтимизи һэтта силаһ күчүнə гура билмəдик, мəғлуб олдуг вə кери чəкилдик».³

Азэрбайчан Демократик Республикасынын баш назири Н.Јусифбəйли исə йазырды ки, «Чəсур

¹ Азэрбайчан Республикасы Дəвлəт Архиви (АРДА). ф. 970, сий. 1, иш 4, в.1.

² Каф – дағы гəзети (Түркийə). Ермəни мəсəлəсинə аид хусуи бурахылыш, 2001, №4.

³ Ов. Качазнуни. Дашнакцутюн больше нечего делат! Баку, 1990, с.33.

нахчыванлылар, шәрурлулар... өzlәри бу мәсәләни (Азәрбайчан Чүмһуриййәти илә бирләшмәк мәсәләсини-И.Һ.) һәлл етдиләр. Онлар һәйатларыны, аиләләринин шәрәфини вә әмлақларыны риск едәрәк, доғма торпаға-Вәтәнә бирләшмәк үчүн өzlәри айаға галхдылар, азад олдулар».¹

Азәрбайчан Совет Республикасы һөкүмәтинин Москвадакы сәләһийәтли нүмайәндәси Б.Шахтаһтински исә 1920-чи ил августун 13-дә Ленинә көндәрдийи мәктубда йазырды: «Нахчыван өлкәси әһалиси бир нечә ил әрзиндә өз мүстәгиллийини дашнақлардан горуйуб сақлады. Бүтүн чәһдләринә бақмайараг дашнақлар Нахчывана йийәләнә билмәдиләр».²

Бу да бир һәгигәтдир ки, 1920-чи илә гәдәр өз мәгсәдләринә наил ола билмәйән ермәниләр, болшевик рәһбәрләринин икиүзлү, мәқрли сийасәтләри нәтичәсиндә мәрһәлә-мәрһәлә арзуларыны керчәкләшдирдиләр, болшевикләр бир сыра әразиләримизи гейри-гануни олага ермәниләрә вердиләр. Загафгазийада Совет һакимийәтинин гурулдуғу дөврдә Азәрбайчанын тарихән Нахчыванла бағлы олан Зәнкәзур, Дәрәләйәз, Гәмәрли, Ирәван вә Көйчә маһаллары вә б. Дилбәр кушәләри дә Русийанын һавадарлығы илә Ермәнистан тәрәфиндән асанлығыла әлә кечирилди. Ермәнистан Нахчыванын мүхтәлиф әразиләрини һәр вәчһлә даим кизли вә ашқар шәкилдә әлә кечирмәйә чәһд көстәрмишдир. 1920-чи илин йайында Азәрбайчанын Зәнкәзур, Нахчыван вә

¹ Азербайджанская Республика. Документы и материалы. 1918-1920, Баку, 1998, с.403.

² Азербайжан Республикасы Президентинин Ишләр Идарәсинин Сийәси Сәнәдләр Архиви (АРПИИССА), ф.609, сий.1, иш 71, в.237, 239.

Шәрур-Дәрәләйез кими мүбәһисәсиз торпаглары уғрунда Совет Русийасы илә дашнак Ермәнистаны арасында һәрби әмәлийәтларла йанашы, кизли сийәси вә дипломатик данышыглар да давам етдирилмиш, Азәрбайчанын иштиракы олмадан онун торпагларынын Ермәнистана верилмәси мәсәләси мүзакирә олунмушду. Н.Нәриманов В.И.Ленинә мәктубунда йазырды: «Дәһшәтли вәзийәт йаранмышды. Мәркәз Күрчүстан вә Ермәнистанын мүстәгиллийини, Азәрбайчанын исә истиглалийәтини танымыш, лакин ейни заманда һәмин мәркәз Азәрбайчанын тамамилә мүбәһисәсиз әразиләрини Ермәнистана верир...».¹

Бахмайараг ки, 1921-чи илдә Азәрбайчанын, Ермәнистанын, Күрчүстанын, Түркийәнин сәләһийәтли нүмайәндәләринин РСФСР-ин нүмайәндәсинин иштиракы илә имзаладыглары Гарс мүгавиләси илә өз үзәрләринә өһдәликләр кәтүрмүшдүләр. һәмин мүгавиләнин биринчи маддәсиндә кәстәрилир ки, «разылыға кәлән тәрәфләр әрази мәсәләләри барәдә әввәлки мүгавиләләрин гүввәсини итирмиш һесаб едирләр. Загафгазийә Республикалары бир-биринә гаршы әрази иддиалары илә тәләб галдырмамағы вә үчүнчү бир өлкәйә дә бу имканы вермәмәйи өһдәсинә кәтүрүрләр».²

Гарс мүгавиләсинин 3-чү әлавәсиндә кәстәрилән сәрһәдләр дахилиндә Нахчыван өлкәси Азәрбайчанын һимайәси алтында мухтар әрази тәшкил едиб.

«Нахчыван әразиси» башлығы алтында верилән әлавәдә Ермәнистан ССР илә Нахчыван Мухтар

¹ АРПИИССА, ф.609, сий.1, иш 71, в.1.

² Гарс мүгавиләси, с.24.

Республикасы арасындакы сэрһэд хэттинин кечдийи эсас нөгтэлэр ашағыдакы кими көстэрилиб:

(Нахчыван эразиси) Урмийа кэндиндэн (башлайыр), орадан дүз хэтт илэ Араздэйэн стансийасына (бу стансийа Ермәнистан ССР-э галачаг), сонра дүз хэтт илэ Дашбурун дағынын (3142) гәрбинә, орадан Дашбурун дағынын суайрычысыны (4108), Чәһәннәмдәрәси чайыны, Бағырсаг дағынын суайрычысыны (6607 вә йа 6587) кечәрәк, «Род.» (Булаг) йазысынын чәнубундан кечмиш Ирәван вә Шәрур-Дәрәләйәз гәзаларынын инзибати сэрһәдләри илэ кедәрәк, 6629 йүксәклийиндән Көмүрлүдаға (6839 вә йа 6930), орадан 3080 йүксәклийинә, Сайатдаға (7868), Гурдгулаг кэндинә, һәмәсүр дағына (8160), 8022 йүксәклийинә, Күкүдаға (10282) вә (нәһайәт) кечмиш Нахчыван гәзасынын шәрги инзибати сэрһәддиндә (гуртарыр).¹

Нахчыванын сэрһәдләри дәгиг көстәрилсә дә, ермәниләр мәгсәдли сурәтдә сонракы илләрдә тәртиб едилмиш хәритәләрдә арзуларыны керчәкләшдирмишләр. Белә ки, 1924, 1928, 1932-чи илләрдәки хәритәләрдә Нахчыван эразиси дәгиг көстәрилсә дә, 1929, 1942, 1952, 1955, 1963...-чү ил хәритәләриндә сахтакарлыға йол верилмиш вә беләликлә Араздэйэн стансийасы бөлкәсиндән 400 гектар, Шаһбуз районунун Күкү эразисиндән 450 гектар эрази Ермәнистан ССР эразисинә гатылмышдыр. Јенә Шаһбуз району эразисиндә Чамышөлән зирвәсиндә 100 гектар эрази 1982-чи илдә тәртиб едилмиш хәритәдә Ермәнистан торпаглары кими көстәрилмишдир.

¹ Гарс мүгавиләси, с.36.

Лухарыда гейд етдийимиз кими, Рыбаковун ишлэдийи 1924-чү ил хэритэси (1:25000 мигйаслы) обйективлийи, тэкмил вэ дэгийлийи илэ сечилир. Гэрибэдир ки, бу хэритэ сон иллэрэ гэдэр үзэ чыхарылмамышдыр. Бу хэритэдэ Сэдэрэк кэндинин «Һэсэнгулу бағы» дейилэн эрази дүзкүн олараг Нахчыван Мухтар Республикасы эразисинэ дахил едилмишдир. 1929-чу ил хэритэсиндэ исэ, эксинэ «Һэсэнгулу бағы» Ермэнистан ССР эразиси кими көстэрилмишдир.

Гарс мүгавилэси илэ Нахчыван Мухтар Республикасынын Азэрбайчанын тэркибиндэ олмасыны рэсмэн гəбул етмэйэ мəчбур олан Ермэнистан ССР сонракы дөврэ Нахчывана гаршы эрази иддиаларындан, ону өзүнэ бирлэшдирмэк ниййэтлэриндэн эл чэкмэмишдир. Ермэнистанын һаким даирэлэри Москвадакы һимайэдарларынын көмэйи илэ Нахчыванын бэзи торпагларыны гопарыб өз эразилэринэ бирлэшдирмэйэ наил олмушлар. 1929-чу ил 18 февралда Загафгазийа МИК-ин гэрары илэ Нахчыванын 625 кв.км эразиси-Шəрур гəзасынын Гурдгулаг, Хачик, Һорадиз, Нахчыван гəзасы Шаһбуз наһийэсинин Оғбин, Ағхəч, Алмалы, Итгыран, Султанбэй кəндлэри, Ордубад гəзасынын Гарчеван кəнди, һабелэ Килит кəнди торпагларынын бир һиссəsi Ермэнистана верилиб.¹

Көрүндүйү кими, һеч бир һүгуги əсасы олмайан бу гэрарла, Түркийə һəкүмəтинин разылығы вэ хəбэри олмадан Гарс мүгавилэсинин шəртлэри позулмуш, Нахчыван Мухтар Республикасынын 10-а йахын

¹ АРДА. ф.379, сий. 3, иш 2035, в.2.

кәнди әкин саһәләри, отлаглары, бичәнәкләри вә саир илә бирликдә әлимиздән алынмышдыр. Ачыг етираф етмәлийик ки, йаранмыш шәраитдән истифадә едән ермәниләрин истәкләринә Азәрбайчан рәһбәрлийи лазыми мугавимәт көстәрә билмәмишдир.

Бүтүн бунлардан истифадә едән ермәниләр йени-йени торпаглар әлә кечирмәк истәйиндә олмушлар. Онлар 1930-чу илдә Алдәрә, Лехваз, Астазур, Нүвәди вә башга йашайыш мәнтәгәләрини Ермәнистана бирләшдирмиш вә бу әразидә Мехри районуну йаратмышлар.¹

Јенә дә Гарс мугавиләсинин шәртләрини кобуд сурәтдә позараг Загафгазийя Советләри МИК Рәйасәт һейәтинин 1938-чи ил 5 март тарихли ичласынын гәрарына әсасән Шәрурун Сәдәрәк вә Кәрки кәндләри әтрафындакы бәзи әразиләр дә Ермәнистана верилиб.²

Тарихин сонракы мәрһәләләриндә ермәниләр о гәдәр азғынлашмышлар ки, артыг айры-айры әразиләри йох, бүтөвлүкдә Нахчыванын Ермәнистана верилмәсини дөвләт сәвиййәсиндә галдырмышлар. Лакин онларын арзулары үрәкләриндә галмыш, мәсәләни өз хейирләринә һәлл едә билмәмишләр. Ермәнистанын Нахчыванла бағлы әрази иддиалары сонракы дөврләрдә дә давам етмиш, ермәни дашнаклары инди дә бу сәрсәм хүлйаларла йашайырлар. Кечән әсрин 80-чи илләрин сонун-90-чы илләрин әввәлләриндә Ермәнистан һәрби йолла Нахчыван Мухтар Республикасына тәчәвүз етсә дә, мәгсәдинә наил ола билмәмишдир. Бунунла белә,

¹ Нахчыван Мухтар Республикасы, Бақы, 2001, с.95.

² Халг гәзети, 2008, 10 феврал, №31 (25796).

ермәни дашнаклары рус ордусунун көмәйи илә 1990-чы илин йанварында Кәрки кәндени ишғал етмиш, дикәр әразиләри тутмаға башламышлар. Лакин Улу өндәр Һейдәр Әлийевин Нахчыванда йашайыб фәалийәт көстәрмәси Нахчываны ермәни ишғалындан хилас етмишдир.

Бу күн дә ермәни хисләти, ермәни тәблиғаты өз ишиндәдир. Онлар бейнәлхалг ичтимаийәти чашдырмаг үчүн сахта тәблиғатларыны ишә салмыш, Нахчыванла, онун тарихи вә абидәләри илә бағлы һеч бир елми әсасы олмайан уйдурмалар ирәли сүрүр, китаблар чап етдирир, конфранслар кечирирләр. Республика зийалылары, елми ичтимаийәт ермәниләрин бу уйдурма тәблиғатларыны ифша етмәли, бейнәлхалг ичтимаийәтә доғру-дүзкүн мәлумат чатдырмалыдырлар. Бунун үчүн бүтүн васитәләрдән истифадә едилмәлидир. Халгымызын үмуммилли лидери Һейдәр Әлийевин дедийи кими, «...бүтүн бу иддиаларын әсассыз, уйдурма олдугуну бейнәлхалг аләмдә сүбут етмәлийик. Азәрбайчанын әрази бүтөвлүйүнү нәинки индики дөврдә, кәләчәк нәсилләр үчүн дә горуйуб сахламалыйыг».

7. АЗӘРБАЈЧАНЛЫЛАРЫН ДЕПОРТАСИЈАСЫ ВӘ НАХЧЫВАН (1948-1953-чү илләр)

Ермәниләрин Азәрбайчан топрпагларынын әлә кечирмәк нийәтләринин тарихи чох узаглара кедиб чыхыр. Елә сон ики әсрә нәзәр салдыгда мәлум олур ки, Русийа Гафгазы ишғал етдикдән сонра Азәрбайчан халгына гаршы мөгсәдйөнлү депортасийа сийасәти йеридилмишдир. XIX әсрин әввәлләриндән

башлайараг истәр Азәрбайчанда, истәрсә дә индики Ермәнистан әразисиндә йерли азәрбайчанлылар сыхышдырылыб чыхардылмыш, онларын йеринә Ирандан вә Түркийәдән көчүрүлмүш ермәниләр йерләшдирилмишдир. 1828-чи ил мартын 21-дә чар Ы Николайын фәрманы илә ермәниләрин йыгчам йашадығы әразидә илк дөфә “ермәни вилайәти” тәшкил едиләркән һәмин әразидә чәмиси 25 мин ермәни йашамышдыр.

Рус-Иран мұһарибәсиндән (1826-1828) дәрһал сонра Ирәван вә Нахчыван ханлыглары әразисиндә йарадылмыш “ермәни вилайәти”нә күтләви сурәтдә ермәниләр көчүрүлмүшдү. Русийа-Түркийә мұһарибәсиндән (1828-1829) сонра Ирандан 23098 нәфәр, Түркийәдән 20324 нәфәр, чәми 43422 нәфәр ермәни көчүрүләрәк йерләшдирилир.¹ Сонра Иран вә Түркийәдән йенә дә 130 миндән чох ермәни бу бөлкәйә көчүрүлүр. Беләликлә, Ирәван ханлығы әразисиндә йашайан азәрбайчанлыларын хүсуси чәкиси 77,9 фаиздән 46,7 фаизә енир.

Рус тарихчи статистики И.Шопенин вердийи мәлумата көрә, 1828-1832-чи илләр сийаһыйаалманын нәтичәләринә әсасән ермәни вилайәтиндә 1125 йашайыш мәскәни олмушдур ки, бунлардан чәмиси 62 кәнддә (онлардан чәмиси 14 кәндин ады ермәни мәншәлидир) йерли ермәниләр мәскунлашмышдылар.² Мұһарибәләр нәтичәсиндә 420-дән артыг кәнд хараба галмыш, онларын

¹ Рәһимоғлу Н. Силинмәз адлар, сағалмаз йаралар... Бакы, 1977, с. 22.

² Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб, 1852, с. 34.

эксэриййэтиндэ көчкүн ермәниләр мәскунлашмышлар.

Индики сәрһәдләр дахилиндә Ермәнистан әһалиси 1831-чи илдә 162 мин нәфәрә йахын, 1879-чу илдә 798 мин нәфәрә, 1913-чү илдә 1 млн. нәфәр, 1920-чи илдә 720 мин нәфәр, 1926-чы илдә 881 мин нәфәрдән чох олмушдур. Үмумиййәтлә, 1820-1920-чи илләрдә Загафгазийайа 600 мин ермәни кәтирилмиш, әвәзиндә 2 миллион азербайчанлы өз доғма очағындан чыхарылмышды.¹

Икинчи Дүнйа мұһарибәсиндән сонра Ермәнистан һөкүмәти Гарабағын Ермәнистана бирләшдирилмәси мәсәләсини галдырыр. Лакин бу мәсәлә баш тутмадығындан Ермәнистан рәһбәрләри өз тактикасыны дәйишмәли олур, харичдән кәтириләрәк ермәниләри йерләшдирмәк бәһанәси илә орадан азербайчанлылары депортасийа едилмәсинә наил олмаға чалышыр.

Ермәнистан КП МК-нын биринчи катиби Г.Һарутунйан Сталини инандырыр ки, көчүрүлән азербайчанлылары Азербайчанын памбыг йетишдирилән районларында, Мил-Муған дүзәнлийинә йерләшдирмәк игтисади чәһәтдән сәрфәлидир.

И.Сталинин 1947-чи ил декабрын 23-дә имзаладығы ССРИ Назирләр Советинин 4083 нөмрәли гәрарына әсасән, 1948-1953-чү илләрдә йүз мин азербайчанлы әһалинин Ермәнистандан Азербайчанын

¹ “Нахчыван” гәзети, 1997, 24 декабр; “Азербайчан” гәзети, 1998, 13 йанвар.

Күр-Араз овалыгына көчүрүлмәси планлашдырылыр.¹

Гэрарда көстәрилерди ки, 1948-1953-чү илләрдә “көнүллүлүк принципләри әсасында” Ермәнистан ССР-дә йашайан 100 мин колхозчу вә дикәр азәрбайчанлы әһали Азәрбайчан ССР-ин Күр-Араз овалыгына көчүрүлсүн. “Көнүллүлүк” ифадәси хүсуси мәгсәдлә гәрара салынмышды. Әслиндә бу, гәти репрессийа иди. Гәрара көрә, 1948-чи илдә 10 мин нәфәрин, 1949-чу илдә 40 мин нәфәрин, 1950-чи илдә исә 50 мин нәфәрин көчүрүлмәси нәзәрдә тутулурду.²

Биринчи сәнәддәки йетәрсизлик Совет дәвләт рәһбәрлийини 2-чи бир гәрар имзаламаға да вадар етмишдир. Икинчи гәрар 1948-чи ил март айынын 10-да верилмишдир вә бурада тәдбирләр планы әтрафлы шәрһ олунмушдур.

Көрүндүйү кими, гыш айларында, һәм дә мүһари-бәдән сонра ачыначаглы һәйат сүрән әһалинин зорла көчүрүлмәси әслиндә ән ағыр антиһуманист акт – репрессийа иди. Бу, әсасы чаризм дөврүндә гойулан сийасәтин Ермәнистаны азәрбайчанлылардан тәмизләмәк, харичдәки ермәниләри Гафгаза йерләшдир-мәк планынын йени формада давамы иди. Гәрарын 11-чи маддәсиндә дә бу, ачыгча гейд едилмишди. Һәмин бәнддә дейилерди: “Ермәнистан ССР Назирләр Советинә ичазә верилсин ки, азәрбайчанлы әһалинин Азәрбайчан ССР-ин Күр-Араз овалыгына көчүрүлмәси илә әлагәдар онларын бошалтдыглары тикилиләрдән вә йашайыш евләриндән харичдән Ермәнистана кәлән

¹ Пашайев А. Көчүрүлмә. Бакы, 1995, с. 3.

² Мәммәдов И., Әсәдов С. Ермәнистан азәрбайчанлылары вә онларын ачы тәлейи. Бакы, 1992, с. 48.

ермәниләри йерләшдирмәк үчүн истифадә етсинләр”¹

Азәрбайчан Республикасы Назирләр Совети өзүнүн 14 апрел 1948-чи ил 455 сайлы гәрары илә ССРИ һөкүмәтинин бәднам гәрарларынын ичрасына башлады. Лакин бир чәһәти гейд етмәлийик ки, Азәрбайчан ССР Назирләр Советинин сәдри Т.Гулийев көчүрүләнләрин гәбул едилмәси үчүн көрүлән һазырлыг ишләринин “гейри-гәнаәтбәхш олмасыны, азәрбайчанлыларын Ермәнистанын әсасән дағлыг районларында йашамаларыны, Күр-Араз овалыгы районларында йашайыш евинин олмадыгыны, торпағын йарарлы һала салынмадыгыны нәзәрә алараг Ермәнистан азәрбайчанлыларынын йашайыш үчүн даһа әлверишли олан районлара көчүрүлмәсинә ичазә верилмәсини ССРИ һөкүмәтиндән хаһиш едирди.² Лакин бу хаһишләрә мәһәл гойулмады.

Нәтичәдә 1948-1953-чү илләрдә Ермәнистанын 23 районунун 150-дән артыг йашайыш мәскәниндән 150 мин нәфәрдән чох азәрбайчанлы күтләви сурәтдә вә зоракылыгла өз доғма йурдларындан депортасийа олунмушдулар. Дәниз сәвиййәсиндән 1900-2000 метр йүксәликдә, дағлыг районларында йашайанлар Азәрбайчанын аран районларына көчүрүлүр вә онлар йерли шәраитә уйғунлаша билмәдикләриндән Азәрбайчанын мүхтәлиф районларына сәпәләнмәли олурдулар.

Сон илләрә гәдәр азәрбайчанлыларын 1948-1953-чү илләрдәки депортасийасынын өйрәнилмәси

¹ “Вәтән сәси” гәзети, 1991, 8 май; “Республика” гәзети, 1997, 20 август.

² “Халг гәзети”, 1997, 26 декабр.

гадаған олунмуш мөвзулардан иди. Бу һагда илк дэфә 1988-чи ил һадисәләриндән сонра ачыг данышылмаға башланды. 1990-чы илдә “Дидәркинләр” китабы чапдан чыхды. Бир ил сонра “Республика” вә “Вәтән сәси” гәзетләриндә¹ А.Пашайевин архив материаллары әсасында йаздығы “Көчүрүлмә” адлы силсилә йазылары ишыг үзү көрдү, 1995-чи илдә исә китаб һалында чапдан чыхды.²

Республика Президенти Һейдәр Әлийев һаглы олараг о дөврү хатырладараг, үрәк агрысы илә демишдир: “Һамымыз йахшы билирик ки, о вахт бизим сойдашларымыз – азербайчанлылар о йерләрдән, о доғма вәтәнләриндән, йурдларындан зорла чыхарыларкән, депортасийа едиләркән нә гәдәр иткиләр вердиләр, чәтинликләрә мәрүз галдылар, нә гәдәр инсанлар тәләф олдулар... Һәтта мәлумдур ки, бәзиләри бурада йашайа билмәдиләр, кизли олараг гайыдыб өз йерләринә, евләринә кетдиләр. Нә гәдәр эзаб, әзийәт, чәтинликләр чәкдиләр. Һесаб едирәм ки, бу да бизим халгымыза гаршы едилән ән бөйүк әдаләтсизликдир”.³

1948-1953-чү илләрдә Ермәнистандан азербайчанлыларын депортасийа едилмәсини арашдырмаг, өйрәнмәк вә һадисәләрә һүгуи-сийази гиймәт вермәк үчүн өлкә президенти Һейдәр Әлийев “1948-1953-чү илләрдә азербайчанлыларын Ермәнистан ССР әразисиндәки тарихи-етник торпагларындан күтләви сурәтдә депортасийасы һаггында” тарихи фәрман (18

¹ “Республика” гәзети, 1991, 13 апрел; “Вәтән сәси” гәзети, 1991, 8, 17, 22, 28 май.

² Пашайев А. Көчүрүлмә. Бақы, 1995.

³ “Азербайжан” гәзети, 1997, 28 май.

декабр 1997-чи ил) вермишдир.¹ Бу фәрман халгымызын гəдим заманлардан топлум Һалында йашайыш йерлəри олан Кəйчə-Зəнкəзур, Ирəван, Чухур-Сəдд, Дəрəлəйəз, Ағбаба вə йүзлəрлə унудулмуш ата-баба йурдларынын йенидən тəдгиг олунмасы, бу дийарда йашайанларын башына кəтирилən сонсуз бəлаларын əтрафлы шəкилдə өйрəнилмəsi, сахталашдырылмыш тарихимизин бəрпасы, тарихи Һəгигəтлəрин ашкара чыхарылмасы үчүн гиймəтли, əвəзсиз тарихи сənəддир.

Өлкə Президентинин бу тарихи фəрманы имкан верəчək ки, азербайчанлыларын өз тарихи-етник торпагларындан күтлəви сурəтдə депортасийасы Һəртəрəфли тəдгиг едилсин, Азербайчан халгына гаршы дəвлəт сəвиййəсиндə Һəйата кечирилмиш бу тарихи чинайəтə Һүгуги-сийаси гиймəт верилсин вə о, бейнəлхалг ичтимаиййəтə чатдырылсын.

Ермəнистанын мұхтəлиф йерлəриндən Азербайчана доғру истигамəтлənən, Һəр дəфə азербайчанлыларын гəдим йурдларындан, дəдə-баба очагларындан дидərкин салынмасы илə нəтичələnən гачагачларын Һамысында Нахчыван да кечид йери олуб. Кəйчə маҺалындан, Күмрү елиндən, Ведибасардан, Дəрəлəйəздən, Зəнкəзурдан, Мəһри дəрəсиндən кəч едэнлəрин бəйүк əксəриййəти илк нəвбədə бура үз тутублар. Нахчыван Ермəнистан йайласы илə бəйүк Азербайчан арасында кəрпүйə дөнүб.²

1948-1953-чү иллəр депортасийасында да Нахчыван Һəм кечид йери вəзифəсини йеринə

¹ Јенə орада, 1997, 19 декабр.

² Һəбибов И. Кечид йери //Дидərкинлэр, Бақы, 1990, с. 303.

йетирмиш, һәм дә зорла көчүрүләнләрә өз гойнунда йер вермишдир. Ганунла Нахчывана көчүрүлмә нәзәрдә тутулмаса да, алдадылан кәндлиләр Нахчывана пәнаһ кәтирмишләр. Һәмин дөврдә рәсми чәдвәл үзрә көчүрүләнләрдән, гейдийтата алынан әһалидән башга, хейли әһали дә өзбашына Азәрбайчанын мүхтәлиф районларына көчмүшдүр.

1948-1953-чү илләрдә Ермәнистандакы азәрбайчанлылар Азәрбайчан һөкүмәтинә, Нахчыван рәһбәрләринә мүрачиәт едәрәк хаһиш едирдиләр ки, онларын Нахчыван Мухтар Республикасында йерләшдирилмәләринә көмәклик көстәрсинләр.

Зәнкибасар районунун Елйас кәндинин 220 нәфәр колхоз үзвү Нахчыван Мухтар Республикасынын индики Шәрур районунун Шәнкилей әразисинә вә Дәрәкәнд кәндләринә 150 тәсәррүфатын көчмәсини хаһиш едирдиләр. Нахчыван Виләйәт Комитәсинин катиби Ј.Јусифов АК(б)П МК гаршысында мәсәлә галдырырды ки, һәмин тәсәррүфатларын вә әлавә 150 тәсәррүфатын да (чәми 300 тәсәррүфат) Норашен районунда гәбулуна ичазә верилсин.¹

1949-чу илин сентйабрында Сисйан районунун Шәки кәндинин колхозчулары да Азәрбайчан ССР Назирләр Советинә көндәрдикләри әризәдә онлара Шаһбуз районуна көчмәйә ичазә верилмәсини хаһиш едирләр.²

1950-чи илин февралында республика Көчүрмә Идарәси Нахчыван Виләйәт Комитәси вә Назирләр

¹ Пашайев А. Көстәрилән китабы, с. 30.

² Јенә орада.

Советинин 1950-чи илин йазында 500 тәсәррүфатын Ермәнистан ССР-дән Норашен районуна көчүрүлмәсинә ичазә вермәк барәдәки хаһишинә чаваб олараг билдирди ки, һазырда рәсмән йалныз Күр-Араз овалығына көчүрмәдән данышылмасына баһмайараг, Нахчыван МССР Ермәнистан ССР-ин Гарабағлар, Веди, Арташат районларындан өзбашына кәлән азербайчанлы әһалини гәбул едир. Онларын арасында Күр-Араз овалығына көчүрмә билети оланлар да вардыр. Көчүрмә идарәси Нахчыван МССР рәһбәрлийини хәбәрдар едирди ки, кәләчәкдә бу чүрһаллара йол вермәсин.¹

Ермәнистанын Гурдгулу (индики Октамберйан) маһалынын Кәримархы, һачыбайрамлы, Хейирбәйли, Шаварат кәндләринин әһалиси Азербайчанын бир сыра районлары илә йанашы, Нахчыванын Әлиабад, Дидивар вә Шыхмаһмуд кәндләринә дә көчмүшләр.²

Үмумийәтлә, депортасийа илләриндә Ермәнистандан йүзләрлә азербайчанлы аиләси Нахчывана кәлмиш вә бурада мәскунлашмышдыр.

Азербайчанлылара гаршы Ермәнистанда мәгсәдйөнлү шәкилдә һәйата кечирилән етник тәмизләмә вә сойгырымы сийасәти нәтичәсиндә халгымыз ағыр мәһрумийәтләрә, милли фәчиә вә мәшәггәтләрә мәрүз галмышдыр. Бу әдаләтсизлик кеч дә олса бейнәлхалг аләмә бүтүн тәфсилаты илә чатдырылмалы, һадисәләрә һүгуги-сийәси гиймәт верилмәлидир.

8. ЕРМӘНИ ЈАРАГЛЫЛАРЫНЫН

¹ “Азербайчан” гәзети, 1997, 11 ийул.

² “Елтуран” журналы, 1992, №1, с.18.

НАХЧЫВАНА ТƏЧАВҮЗҮ

XX əсрин 80-90-чы иллəриндə Азəрбайчанда дахили сийаси вəзиййəтин кəркинлəшмəсиндən истифадə едən ермəни йараглылары Нахчыван əразисинə дə – онун сəрһəd районларына, кəндлəринə силаһлы басгынлар едирдилər. Ермəни дашнакларынын "бəйүк Ермəнистан" йаратмаг планларында Нахчыван мүһүм йер тутурду. Тарихин бир сыра мəрһэлэлəриндə ермəнилər Нахчываны тутмаг вə ону "бəйүк Ермəнистан"а гатмаг үчүн бурайа һәрби тəчавүз етмиш, минлэрлə нахчы-ванлыны вəһшичəсинə гəтлə йетирмиш вə доғма ата-баба торпагларындан дидərкин салмышлар. Бунунла белə, нахчыванлылар ермəни йараглыларына лайигли чаваб вермиш, онларын бу əразини ишғал етмэлəринə имкан вермəмишлər.

Дағлыг Гарабағ мүнагишəsi башлайандан ермəни ишғалчылары Нахчыванын сəрһəd кəндлəрини атəшə тутур, эллəринə фүрсət дүшдүкчə азəрбайчанлыларын мал-гараларыны оғурлайыб Ермəнистана апарырдылар. Мухтар республиканын сəрһəd кəндлəринə ермəнилəрин арамсыз һүчумлары рəсми һакимиййət органларынын вə һərbчилəрин көзлəri гаршысында баш версə дə бунларын гаршысы алынмырды. Хүсусилə дə, минлэрлə азəрбайчанлы гачгынларын Ермəнистандан гачараг мухтар республикайа кəлмэлəri вə бу заман һаки-миййət органларынын мүшаһидəчи мөвге тутмалары бурада вəзиййəти даһа да кəркинлəшдирмишди.

Азəрбайчан рəһбэрлийи мухтар республикада вəзиййəти нəзарət алтына алмаг үчүн йерли

рәһбәрликдә дәйишиклик етди. 1990-чы ил йанварын 3-дә Вилайәт Партия Комитәсинин нөвбәдәнкәнар пленумунда Һ.Исәев биринчи катиб вәзифәсиндән азад едилмиш, онун йеринә Нахчыван МССР Назирләр Советинин сәдри А.Чәлилов сечилмишди. Лакин йени рәһбәрлик үмуммилли мәсәләләрдә халгын тәрәфини тутдуғундан мәркәзи партия рәһбәрлийи илә онун арасында сойуглуг йаранды.

Ермәни йараглыларынын тәчавүзкар һәрәкәтләринин гаршысыны алмаг, мухтар республика әһалисинин тәһлүкәсизлийини горумаг үчүн һеч бир реал аддым атылмадығыны көрән халг өзү тәшкилатланыр, өзүнүмүдафиә вә көнүллү дәстәләр йарадырды. Нахчыван Мухтар Республикасынын Ермәнистанла сәрһәддә йерләшән бүтүн кәндләриндә постлар гурулмуш, мүдафиә ишини дүзкүн тәшкил етмәк үчүн районларда мүдафиә комитәләри вә гәраркаһлар йарадылмышды.

Хейли вахт иди ки, ермәни йараглылары Шәрур районунун Кәрки кәндинә һүчумлар едир, бурада йашайан азәрбайчанлылары өлдүрмәк, йахуд бурадан чыхармаг үчүн чәһдләр едирдиләр. 1990-чы ил йанварын 15-и вә 17-дә ермәни дашнакларынын кәндә һүчуму да дәф едилди. Лакин бунунла белә, тәһлүкәсизликләрини горумаг ады алтында орду нүмайәндәләринин көстәриши илә кәнди горуйан көнүллүләр вә милис ишчиләри кәнддән чыхарылдыгдан сонра дахили хидмәт гошунлары да Кәркини тәрк етдиләр. Январын 18-19-да кәнд

ермәниләрин элинә кечди¹. Кәркинин ишғалындан сонра ермәни йараглыларынын Сәдәрәйә, Шәрура, Кәрмәчатаға, Бузгова, Шадайя, Күннүтә, Чағазирә вә б. йашайыш мәнтәгәләринә һүчумлары артды. Јерли әһалидән өлән вә йаралананлар олурду. Бүтүн бунлар иттифаг вә республика рәһбәрлийинин көзү гаршысында баш верир, лакин онлар һеч бир әмәли тәдбирләр көрмүрдүләр. һакимийәт даирәләринин фәәлийәтсизлийи Мухтар Республика әһалисини вә рәһбәрлийини радикал аддымлар атмаға сөвг етди. Халгын тәләби вә тәзйиги илә йанварын 19-да чағырылмыш сессийа Нахчыван МССР-ин ССРИ тәркибиндән чыхмасы һаггында мәсәләни мұзакирә етди. "Нахчыван МССР-дә йаранмыш ичтимаи-сийаси вәзийәт һаггында" Нахчыван МССР Али Советинин гәрары илә мухтар республиканын әрази бүтөвлүйү вә вәтәндашларынын һәйаты тәһлүкә гаршысында галдыгындан, Гарс мұгавиләсинин шәртләри кобуд шәкилдә позулдуғундан Нахчыван МССР ССРИ-нин тәркибиндән чыхараг өзүнү мұстәгил республика елан етди².

1990-чы ил йанварын 27-дә Азәрбайчан ССР Али Советинин Рәйасәт һейәти Нахчыван МССР Али Советинин Нахчыван МССР-ин ССРИ-нин тәркибиндән чыхмасы һаггында гәрарыны ләғв етсә дә,³ һәмин гәрарын Нахчыванын талейи үчүн, онун бейнәлхалг ичтимаийәтә чатдырылмасы үчүн бөйүк әһәмийәти олду.

¹ Гайдыш (1990-1993). Тәкмилләшмиш вә йенидән ишләнмиш икинчи нәшр. Бақы: "Азәрбайчан", 2008, с. 817.

² "Шәрг гапысы" гәзети, 1990, 20 йанвар.

³ "Коммунист" гәзети, 1990, 28 йанвар.

Надисэлэрдэн бир гэдэр сонра Нахчыван МССР Али Советинин һәмин тарихли гэрарыны нэзэрдэ тутан Һейдэр Өлийев гейд едирди: "Нахчыванлыларын бу чэсарэтли аддымы о вахт советлэр иттифагында йеканэ бир аддым иди... Бу нахчыванлыларын нэ гэдэр чэсарэтли, гейрэтли, нэ гэдэр азадлыгсевэр вэ мүстэгиллийэ нэ гэдэр бағлы олдугларыны сүбут етди, нүмайиш етдирди".¹

Ермэни дашнаклары Нахчываны блокадайа алмаг үчүн Бакы-Шәрур сәрнишин вэ йүк гатарларына басгынлар едир, атәшә тутур, онун һәрәкәтинэ һәр вәчлэ мане олмаға чалышырдылар. 1990-чы ил мартын 24-дә исә Шәрур-Бакы сәрнишин гатары Мехри районундан кечәркән ермәниләр тәрәфиндән партладылды. Апарылан данышыглар нәтичә вермирди. Сәрнишин гатарларынын тәһлүкәсиз һәрәкәти барәдә сөз версәләр дә, ермәниләр вердикләри сөзә әмәл етмирдиләр. 1991-чи ил апрелин 20-дә Ордубад-Мехри зонасында Нахчыван МР Ордубад районунун вэ Ермәнистанын Мехри вэ Сисйан районларынын йерли һакимийәт вэ һүгуг мүһафизә органлары рәһбәрләринин көрүшү олмушду. Азәрбайчан дәмир йолунун Мехри саһәсиндә дәмирийол нәглиййатынын тәһлүкәсиз вэ фасиләсиз ишләмәси мәсәләләри мүзакирә едилди.² Гатарларын һәрәкәти бәрпа едилсә дә, апрелин 28-дән етибарән йенидән дайандырылды. Чүнки һәмин күн ермәни йараглылары Сәдәрәк гәсәбәсини атәшә тутмуш, нәтичәдә 13 нәфәр йараланмыш, онларла

¹ Өмрүн үч күнү. Бакы: "Еркүн", 1997, с. 33.

² "Коммунист" гәзети, 1991, 22 апрел.

йашайыш еви вә ичтимаи бина дағыдылмышды. Майын 7-дә Батабат йайлағындакы вә Чулфа районунун Өрәфсә кәнди йахынлығындакы милис постларына атәш ачылмышды. Майын 13-дә ССРИ Дахили Ишләр Назирлийинин нүмайәндәсинин иштиракы илә Нахчыван МР Сәдәрәк району вә Ермәнистанын Јехегнадзор вә Арарат районлары совет вә һүгуг мұһафизә органлары нүмайәндәләринин көрүшү кечирилмиш, сәрһәдйаны районда вәзиййәт музакирә олунмушду.

Нахчыван Мухтар Республикасыны йаранмыш вәзиййәтдән хилас етмәк, ермәниләрин силаһлы басгынларындан горумаг, әһалинин тәһлүкәсизлийини тәмин етмәк мәгсәдилә Нахчыван МР Али Мәчлисинин 7 сентйабр 1991-чи ил тарихли гәрары илә Нахчыван Мухтар Республикасы Дөвләт Милли Мұдафиә Комитәси йарадылды.¹

Бир һәфтә сонра Сәдәрәк районундакы милис посту йенә атәшә тутулду. Ермәни гулдурлары Ордубад району эразисиндән ики нәфәр чобаны вә мин баша йахын мал-гараны, Шаһбуз району Күней Гышлаг кәнди эразисиндән 250 баш хырдабуйнузлу һейваны апармышлар. Сентйабрын 11-дә Азәрбайчан дәмир йолу һәрбиләшдирилмиш мұһафизә дәстәсинин үч атычысы зорла Мәһрийә апарылмыш, онларын табел силаһы алынмыш вә дөйүлмүшләр. Нахчыван МР Али Мәчлисинин сәдри һейдәр Әлийев Ермәнистан Али Советинин сәдри Л.Тер-Петросйанла телефонла данышмыш, Азәрбайчан дәмир йолунун Мәһри стансийасында сәрнишин вә

¹ Азәрбайчан тарихи. 7 чилдә, ч. 6, Бакы: “Елм”, 2002, с.479-480.

йүк гатарларына вә һәмсәһәд кәндләрә басгынларын, адамларын тутулуб киров сахланыл-масынын, мал-гаранын гачырылмасынын көкүнү кәсмәк үчүн тәдбирләр көрүлмәсини тәләб етмишдир.¹

Сентябрын 20-дә Ермәнистанын Сисйан району эразисиндән 60 нәфәрлик гулдур дәстә Батабатдакы Бичәнәк адланан йердә йерләшән телерадио өтүрүчүсүнү дағытмыш, чиһазлары сырадан чыхармышлар. Ермәни йараглылары тәрәфиндән зорла апарылмыш 2 чобанын - Хәлил Хәлиловун, Әшрәф Чаббаровун - мейитләри сәһәд йахынлығындан тапылмышдыр. Октябрын 16-да Ордубад илә Мәһри районунун сәһәддиндә тәрәфләр киров тутулмуш адамлары бир-биринә гайтармышлар.

Ноябрын 5-дә Нахчыван Бакы истигамәтиндә вә әкс истигамәтдә сәрнишин гатарларынын һәрәкәти бәрпа олунмушдур. Ермәни тәрәфи илә данышыглар заманы тәләб олунмушдур ки, дәмир йолунун Мәһри саһәсиндә гатарларын һәрәкәтинин тәһлүкәсизлийи тәмин едилсин. Ермәнистан президенти Һейдәр Әлийеви әмин етмишдир ки, ермәни тәрәфи Мәһри районунун эразисиндә гатарларын тәһлүкәсиз һәрәкәтини тәмин едәчәкдир. Ноябрын 28-дә йүк гатарларынын һәрәкәти бәрпа едилди. Сәрнишин гатарларынын тәһлүкәсизлийинә ермәни тәрәфи тәминат вермәдийиндән онларын һәрәкәти дайанды.

¹ Гәтиййәтин тәнтәнәси (сәнәдли хроника). Бакы: "Сәһәр", 1995, с. 190.

Декабрын 8-дә ермәни йараглылары Ордубад дәмир йолу стансийасы тәмир бригадасынын 12 ишчисини киров көтүрдүләр. Һейдәр Әлийевин Ермәнистан президенти илә данышығындан сонра декабрын 19-да 12 нәфәр кери гайтарылды. Ейни заманда, декабрын 16-дан сахланылан Бакы - Шәрур гатары азад едилди.

Азәрбайчан халгы Нахчыван МР-дәки һадисәләри, Һейдәр Әлийевин халгы, ордуну сәфәрбәр етмәсини, дүшүнүлмүш дипломатик тәдбирләр көрмәклә дүшмәнин күчлү һүчумларынын гаршысыны уғурла алмасыны бөйүк үмид вә һәйәчанла изләйирди. Ермәни силаһлы бирләшмәләри гыса фәсиләдән сонра 1992-чи ил майын 5-дә сәрһәди кечәрәк, Нахчыван МР-ин сәрһәдйаны йашайыш мәнтәгәләринә йенидән басгын етдиләр. Сәдәрәк гәсәбәси үзәринә һүчумда беш пийадаларын дөйүш машынынын, ики зиреһли транспортйорун вә бир танкын көмәйи илә 700-ә йахын силаһлы ермәни һәрби гуллугчусу иштирак етмишдир.¹ Сәдәрәк гәсәбәси, һавуш, Күннүт, Јухары Јайчы кәндләри йахынлығындакы дөйүшләр заманы 42 нәфәр йараланмыш, 3 нәфәр һәлак олмушду. Майын 7-дә сәһәр тездән Сәдәрәк гәсәбәси вә һавуш кәнди мүхтәлиф топлардан атәшә тутулмуш, 20 нәфәр йараланмышды. Сәдәрәкдә бөйүк дағынтылар олмушду.²

Майын 5-дә Нахчыван шәһәриндә, майын 7-дә Шәрур районунун мәркәзиндә митинг кечирилди.

¹ Гәтиййәтин тәнтәнәси (сәнәдли хроника). Бакы: "Сәһәр", 1995, с. 288.

² Јенә орада, с. 289.

Һейдәр Әлийев һәр ике митингдә чыхыш етмиш, сабитлийи сахламаг наминә бүтүн гүввәләрин бирләшмәсини зәрури һесаб етмишди. Азәрбайчан әразисиндән бурайа електрик енержиси вә йаначаг верилмәсини тәмин едән коммуникасийа хәтләри Ермәнистанда бағланылмышды. Телефон вә телеграф рабитәси позулмуш, дәмир йолунда һәрәкәт даيانмышды. Нахчыван Мухтар Республикасы йенә ишыгсыз вә газсыз галмышды.

Майын 8-дә «Миллийәт» гәзетиндә Нахчывандакы һәрби вәзиййәтлә бағлы мәлуматлар верилмишди. Түркийәнин Баш назири С.Дәмирәл АБШ президенти Чорч Буш илә телефон данышығында билдирмишди ки, Ермәнистан Нахчывана һүчумлары давам етдирсә, Түркийә кәнар мүшәһидәчи кими гала билмәйәчәкдир.¹

Сәдәрәк районунда тәһлүкәсизлийи тәмин етмәк мәгсәдилә орада һәрби вәзиййәт елан едилди. 1992-чи ил май айынын әввәлләриндә Нахчыван МР-дә, Азәрбайчанын Ермәнистанла сәрһәдләриндә кәркинлик йенидән артды. Дүшмән Нахчыван тәрәфдән һүчум олачағындан еһтийатланараг орадакы һәрби һиссәләрин башыны гатмаг, һәм дә Азәрбайчанда йаранмыш хаосдан бәһрәләнәрәк йени торпаглар әлә кечирмәк ниййәтиндә иди. Майын 18-дә Мухтар Республиканын Сәдәрәк, Күннүт, һавуш, Јухары Бузгов, Шада, Бичәнәк вә с. гәсәбә вә кәндләринә күчлү һүчумлар башланды. Ермәни фашистләри һәтта зәһәрли кимйәви силаһдан истифадә едирдиләр. Сәдәрәкдә ганлы дөйүшләр 40

¹ "Миллийәт" гәзети, 1992, 8 май.

күн давам етди. Нахчыванлыларын һамысы Сәдәрәйин мұдафиәсинә галхды. Онлар гәһ-рәманлыгла вурушурдулар. Гәсәбәнин йүз метрлийиндәки Мил дағындан 10 күн мүддәтиндә 17 шәһидин чәсәдини кәтүрмәк мүмкүн олмады. Һейдәр Әлийевин шәхси нүфузу бир күнлүк атәшкәс йаратмаға көмәк етди, шәһидләри 1992- чи ил майын 28-дә дөйүш зонасындан кәтүрүб дәфн етмәк мүмкүн олду.¹ Кәндләрә хейли зийан дәймиш, евләр вә инзибати биналар дағыдылмышды. Он минләрләр инсан чадырларда, мешәләрдә ағыр шәраитдә йашамаға мәчбур олмушду.²

Нахчыван МР Али Мәчлисинин сәдри Һейдәр Әлийев ермәни тәчавүзүнүн гаршысыны алмагда дипломатик васитәләрдән кениш истифадә етди. Һәлә мартын 23-дә онун Түркийәйә сәфәри заманы Баш назир Сүлейман Дәмирәл бүтүн дүняйа бәйан етмишди ки, Нахчыван МР-ин статусунда бир дәйишиклик мейдана кәләрсә, мөвчуд мугавиләйә әсасән Түркийә өз сөзүнү дейәчәкдир. Майын 18-дә кечә Түркийә Назирләр Кабинети топланыб кениш бәйанат гәбул етди. Түркийә рәһбәрлийинин вә Һейдәр Әлийевин биркә сәйләри сайәсиндә ермәни тәчавүзкарларынын нийәти дүняа ичтимаийәтинә чатдырылды. 57 дөвләт бу тәчавүзү писләди. НАТО хүсуси бәйанат верди.³ Русийа бурада кери чәкилмәйә мәчбур олду. МДБ Бирләшмиш Силаһлы Гүввәләринин Баш команданы маршал

¹ "Шәрг гапысы" гәзети, 1992, 23 май.

² "Оғуз йурду" гәзети, 2001, 15 сентйабр.

³ Азәрбайчан тарихи. 7 чилдә, ч. 6, Бакы: "Елм", 2002, с. 333.

Шапошниковун гейд етдийи кими, Түркийэнин Нахчывана көмэк етмәси Үчүнчү дүнйа муһарибәсинә кәтириб чыхара биләрди. Майын 24-дә Ермәнистанын тәклифи илә данышыглар башланды вә сабитлик тәмин едилди.

Јеничә һакимийәтә кәлән АХЧ-Мүсават игтидары әввәлки һакимийәт кими өлкәни идарәетмә габилыйәтинә малик дейилди. Онлар да Нахчывана өкей мунасибәт бәсләйир, халг арасында күндән-күнә нүфузу артан һейдәр Әлийевә гаршы чидди мүбаризәйә башламышды.¹ 1991-чи илин декабр айындан Нахчыван МР-ә газ, 1992-чи илин ийул айындан електрик енержиси верилмирди. 1992-чи илин апрел айындан бурайа гатарларын һәрәкәти там дайандырылмышды.² Мухтар Республика блокадайа дүшмүшдү.

Бүтүн бу чәтинликләрә бахмайараг Нахчыван әһалиси мухтар республиканын мүдафиәсини мөһкәмләндирмәк үчүн өз көмәйини көстәрирди. Мухтар Республиканын бүтүн йашайыш мәнтәгәләриндә көнүллүләрдән ибарәт өзүнүмүдафиә дәстәләри йарадылмыш вә онлар сәрһәд кәндләриндә йерләшдирилмишди.

Һейдәр Әлийевин Нахчыванда йашамасы, Нахчыван МР Али Мәчлисинә рәһбәрлик етмәси, бөлкәнин мүдафиәсини тәшkil етмәси, рәһбәрликлә халгын бирлийини йаратмасы Нахчываны көзләнилән тәһлүкәләрдән, ермәни тәчавүзүндән хилас етди. Онун ағыллы вә узагкөрән тәдбирләри

¹ "Шәрг гапысы" гәзети, 1992, 28 май.

² Азәрбайчан тарихи. 7 чилдә, ч. 6, Бакы: "Елм", 2002, с. 334-335.

ермәни дашнакларынын ниййәтләрини үрәкләриндә гойду, арзулары пуч олду. Белә тәдбирләрдән бири дә Һейдәр Әлиевин тәклифи илә йарадылан инкишаф вә мүдафиә фонду олду. Белә бир фонд Али Мәчлисин Рәйасәт Һейәтинин 25 май 1992-чи ил тарихли ичласынын гәрары илә йарадылды.¹

Һейдәр Әлиев Мухтар Республикада һәрби гуручулуг мәсәләләринә хүсуси диггәт йетирирди. Онун бирбаша рәһбәрлийи алтында Нахчывандакы 75-чи мотоатычы дивизийасынын, 41-чи сәрһәд гошунлары дәстәләринин командалыглары илә апарылан данышыглар нәтичәсиндә һәмин һәрби һиссәләр динч шәраитдә онлара аид олан силаһ-сурсаты тәһвил верәрәк мухтар республика эразисиндән йола салынды. Бундан сонра Нахчыван Мухтар Республикасынын мүдафиә имканлары артды, Нахчыванын мүдафиәси даһа да мөһкәм-ләндирилди.

1992-чи ил сентйабрын 29-да Нахчыван Мухтар Республикасы эразисиндә Азәрбайчан милли орду-сунун вә Азәрбайчан Милли Сәрһәд Гошунларынын һиссәләри фәалийәтә башладылар.

Беләликлә, Нахчыван Мухтар Республикасы Али Мәчлисинин Сәдри Һейдәр Әлиевин рәһ-бәрлийи илә кечән әсрин 90-чы илләрин әввәлләриндә Нахчыванда мүдафиә вә һәрби гуру-чулуг саһәсиндә һәйата кечирилмиш тәдбирләр бөлкәнин дүшмән элиנә кечмәсинин гаршысыны алды, ичтимаи-сийаси вәзийәтин сабитләшмәсинә,

¹ Гайыдыш (1990-1993). Сәнәдләр топлусу. Бакы: “Азәрбайчан”, 1996, с. 533-534.

эмин-аманлыгын мөһкәмләнмәсинә әсаслы тәсир көстәрди.

НӘТИЧӘ

Апарылмыш тәдгигат заманы ашкар едилмиш тарихи фактларын вә һадисәләрин тәһлили ашағыда гейд олунаң нәтичәләри әлдә етмәйә имкан вермишдир.

Азәрбайчан өз дөвләт мүстәгиллийини бәрпа едәнә гәдәр ермәни милләтчиләринин халгымыза гаршы төрәтдикләри сойгырымы, депортасийа вә гачгынлыг бәлалары барәдә мәлуматларын дилә кәтирилмәси, өйрәнилмәси, гиймәтләндирилмәси вә

бунларын дүнья ичтимаиййәтинә чатдырылмасы мүмкүн олмамышдыр.

Азәрбайчан Республикасы Президентинин 18 декабр 1997-чи ил тарихли “1948-1953-чү илләрдә Азәрбайчанлыларын Ермәнистан ССР әразисиндәки тарихи-етник торпагларындан күтләви депортасийасы һаггында” вә 26 март 1998-чи ил тарихли “Азәрбайчанлыларын сойгырымы һаггында” фәрманлары имкан вермишдир ки, ермәниләрин Азәрбайчан халгына гаршы төрәтдикләри вәһшиликләр арашдырылсын, бунлар барәдә тәдгигат әсәрләри йазылсын вә әлдә едилмиш мәлуматлар дүнья ичтимаиййәтинә чатдырылсын.

Арашдырмалар нәтичәсиндә ермәниләрин мәншәйи, йашадыглары чоғрафи әрази һаггында доғру-дүзкүн мәлумат әлдә едилди. Тарихи гайнаглар онларын өзләрини һай адландырдыгларыны көстәрсә дә, ермәниләрлә һайларын ейни этнос олмадығы бәлли олур. Онлар фригләрин бир голу олмуш, Балканлардан Кичик Асийайа, орадан Ван әтрафына вә ХВ әсрин орталарындан исә Ирәван әразисинә кәлмишләр. ЫҮИ Тигранын йаратдығы ермәни дәвләти гыса мүддәтдә мөвчуд олмуш, сонра исә Иранла Рома арасында бөлүшдүрүлмүшдүр.

Ермәниләрин Гафгаза күтләви шәкилдә көчүрүлмәси XIX әсрин 30-чу илләринә тәсадүф едир. Чар Русийасынын Гафгаз сийасәтиндә вә Азәрбайчанын ишғал едилмәсиндә ермәниләрин “мүстәсна” ролу олмуш вә бу хидмәтләринин мүгабилиндә сонрадан Арарат Республикасыны йарада билмишләр. Ермәнистан дәвләти гәдим Азәрбайчан торпагларында йарадылмыш, сонракы илләрдә

Азәрбайчанын йени әразиләрини әлә кечирмишләр. XX әсрин әввәлләриндә олдуғу кими, ермәниләр һәммин әсрин сонларында да әразиләримизин мүәййән һиссәләрини һавадарларынын көмәйи илә ишғал едә билмишләр.

Арашдырылан мөвзу индики дөврдә чох актуал олдуғундан бу мөвзунун даһа да тәкмилләшдирилмәсинә вә инкишаф етдирилмәсинә бөйүк еһтийач вардыр. Чүнки нә гәдәр ки, мәнфур гоншуларымыз Азәрбайчан дөвләтинә гаршы өз әрази иддиаларындан әл чәкмәйибләр, Азәрбайчан торпағлары һесабына өз әразиләринин кенишләндирилмәси истәкләри мүхтәлиф формаларда өзүнү бүрузә верәчәкдир.

Азәрбайчан Республикасы күнү-күндән сүрәтлә инкишаф едир. Өз игтисади потенсиалыны вә һәрби күчүнү артырыр, бейнәлхалғ нүфузу, дүня сийасәтиндә фәал мөвгә тутмасы илә диггәти чәлб едир. Тәсадүфи дейилдир ки, үмуммилли лидер һейдәр Әлийев демишдир: ***“Азәрбайчан Республикасы өз торпағларыны горумағ үчүн бөйүк потенсиала маликдир. Онун ән бөйүк потенсиалы-бизим вәтәндашларын өз Вәтәнләринә олан сәдағәти вә мәһәббәтидир. Бу һисләр халғымызын тарихи гәһрәманлығ әнәнәләри илә доғулмушдур...”***

ИСТИФАДЭ ЕДИЛМИШ МЭНБЭ ВЭ ЭДЭБИЈАТЛАР

I. Архив сənəдлəri вə мənбэлər

- Азərbayчан Республикасы Мəркəзи Дəвлəт Архиви (АРМДА). ф.100, сий.2, иш 791.
- Азərbayчан Республикасы МДА. ф.894, сий.4, иш 64-66.
- Азərbayчан Республикасы МДА. ф.894, сий.10, иш 80-101.
- Азərbayчан Республикасы МДА. ф.896, сий.2, иш 3-5.
- Азərbayчан Республикасы МДА. ф.970, сий.1, иш 10-11, 57, 65, 104, 113, 142, 161, 227-229.
- Азərbayчан Республикасы МДА. ф.2898, сий.. 1, иш 15.
- Азərbayчан Республикасы Президентинин Ишлэр Идарəсинин Сийаси сənəдлэр Архиви (АРПИИССА). ф.276, сий.9, иш 41.
- Азərbayчан Республикасы Президентинин ИИССА. ф. 277, сий. 2, иш 57-58.
- Азərbayчан Республикасы Президентинин ИИССА. Сурəт фонду.
- Азərbayчан тарихи үзрə гайнаглар. Бакы: Азərbayчан Университети нəшриййаты, 1989, 328 с.
- Азərbayчан тарихи сənəдлэр вə нəшрлэр үзрə. Бакы: “Елм”, 1990, 384 с.
- Нахчыван Мухтар Республикасы Дəвлəт Архиви (НМРДА). ф.32, сий.1, иш 22.
- Нахчыван Мухтар Республикасы ДА. ф. 314, сий. 1, иш 18-23.

- Нахчыван Мухтар Республикасы ДА.ф. 314, сий.5, иш 1-72.
- Нахчыван Мухтар Республикасы ДА. ф. 314, сий. 5а, иш 72-74.
- Нахчыван Мухтар Республикасы ДА. ф. 582, сий. 1, иш 40, 43, 48.
- Əлийев М.Б. Ганлы күнлəримиз (1918-1920. Нахчыван). Бакы: “Азəрнəшр”, 1993, 142 с.
- Нəвваб М.М. 1905-1906-чы иллəрдə ермəни-мүсəлман давасы. Бакы: “Азəрбайчан”, 1993, 128 с.
- Ордубади М.С. Ганлы иллəр. 1905-1906-чы иллəрдə Гафгазда баш верən ермəни-мүсəлман давасынын тарихи. Бакы, 1991, 144 с.

ЫЫ. Гəзет вə журналлар

- 1948-1953-чү иллəрдə Азəрбайчанлыларын Ермəнистан ССР əразисиндəки тарихи-етник торпагларындан күтлəви сурəтдə депортасийасы һаггында Азəрбайчан Республикасы президентинин 1997-чи ил 18 декабр тарихли фəрманы. “Азəрбайчан” гəзети, 19 декабр 1997-чи ил.
- Азəрбайчанлыларын сойгырымы һаггында Азəрбайчан Республикасы президентинин 1998-чи ил 26 март тарихли фəрманы. “Азəрбайчан” гəзети, 27 март 1998-чи ил.
- Əлийев Һейдэр. Азəрбайчан ХХІ əсрин вə үчүнчү миниллийин айрычында. Јени 2001-чи ил, Јени əср вə үчүнчү миниллик мүнəсипəтилə Азəрбайчан халгына мұрачиəт. “Азəрбайчан” гəзети, 30 декабр 2000-чи ил.
- Фəвгəладə Тəһгигат Комиссийасы сəдринин əдлиййə назинə мəрузəsi. “Азəрбайчан” гəзети, 17 октябр

1992-чи ил.

- Фөвгәладә Тәһгигат Комиссийасы сәдринин әдлийә назиринә мәрузәси. “Азәрбайчан” гәзети, 21 октябр 1992-чи ил.
- Гурбанов А. “Ермәни мәсәләси”: йаранмасы вә мүртәчә маһийәти. “Республика” гәзети. 2010, 5, 7, 10 март.
- Пашайев А. Ермәни мәкри. “Азәрбайчан” гәзети, 2001, 22, 25, 29 сентябр.
- Һәбибоғлу В. Азәрбайчанлыларын сойгырымы вә “бөйүк Ермәнистан” хульасы. “Республика” гәзети, 2003, 27 март.
- Нәчәфов Б. Сойгырымы һаггында тарихи һәгигәтләр. “Республика” гәзети, 2005, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29 апрел.
- Әлийев Р. Тарих сойгырымынын идеологларыны вә тәшкилатчыларыны нифрәтлә дамғалайыр. “Халг гәзети”, 2005, 31 март.
- Мусайев И. Чар Русийасынын “ермәни сийасәти”: фәргли йанашмалар вә мөвгеләр. “Олайлар” гәзети, 2011, 14 октябр.
- Азербайджан и азербайджанцы. Баку, 2007, №1-4, 230 с.
- Азербайджан и азербайджанцы. Баку, Вол. 98, 2008, №5-8, 271 с.
- Нахчыван Дөвләт Университетинин “Елми әсәрләр”и (хүсуси бурахылыш). Депортасийа вә Нахчыван, “Гейрәт”, 2001, №8, 83 с.
- “Нахчыван” журналы (Азәрбайчанлыларын сойгырымы вә депортасийасына һәср олунмуш хүсуси нөмрә). Нахчыван: “Әчәми”, 2005, 181 с.
- “Нахчыван” журналы. Нахчыван, “Әчәми”, 2003, №8, 93 с.

- “Нахчыван” журналы. Нахчыван, “Өчәми”, 2001, №5, 137 с.
- “Елтуран” (Милли мәсәлэләр) журналы, Бакы, 1994, №1-2 (5), 63 с.
- “Елтуран” (Милли мәсәлэләр) журналы, Бакы, 1992, №1 (5), 32 с.
- “Елтуран” (Милли мәсәлэләр) журналы, 1995, №1-2 (7), 63 с.
- “ИРС- Наследие” журналы. Нахчыван (хүсуси бура-хылыш). Москва, 2007, №3 (27), 71 с.
- “ИРС- Наследие” журналы. Карабах (хүсуси бура-хылыш). Москва, 2011, №6 (54), 63 с.
- “ИРС- Наследие” журналы. Карабах (хүсуси бура-хылыш). Москва, 2010, №6 (48), 63 с.

ЫЙЫ. Азәрбайчан дилиндә олан әдәбийятлар

- Абышов В. 1918-1920-чи илләрдә Азәрбайчанлыларын сойгырымы. Сәнәдләр вә мате-риаллар. Бакы: “Гартал”, 2001, 176 с.
- Абышов В. Азәрбайчанлыларын сойгырымы (1917-1918-чи илләр). 2007, 176 с.
- Арзуманлы В., Мустафа Н. Тарихин гара сәһифәләри. Депортасийа. Сойгырым. Гачгынлыг. Бакы: “Гартал”, 1998, 280 с.
- Атнур И.Е. Мухтариййәт әрәфәсиндә Нахчыван. На-хчыван: “Гейрәт”, 1999, 442 с.
- Азәрбайчан Халг Чүмһуриййәти Енсиклопедийасы. Ики чилддә. I ч. 439 с.; II ч. 469 с., Бакы “Лидер”, 2005.
- Азәрбайчан халгына гаршы 1918-чи ил март сойгырымы. Ы чилд, “26 Бакы комиссарлары”нын әсл тарихи. Бакы: “Чашыюғлу”, 2009, 776 с.

- Азәрбайчанлыларын сойгырымы: тарихин ганлы салнамәси. I чилд. Бакы, 2012, 444 с.
- Азәрбайчанлыларын сойгырымы: тарихин ганлы салнамәси. II чилд. Бакы, 2012, 422 с.
- Чәфәрли Е.Ј. Нахчыванда ермәни-Азәрбайчан мұнагишәси. Бакы: Нурлан, 2008, 280 с.
- Чәфәров Ф.А. Ермәни вәһшилиийи. Бакы: “Нурлан”, 2009, 186 с.
- Депортасийа. Топлу. “Азәрбайчан Енсиклопедийасы” НПБ, Бакы, 1998, 440 с.
- Емин Ариф. Ермәни иддиаларынын сийаси маһийәти. Бакы: “Нурлан”, 2006, 187 с.
- Емин Ариф (Шыхәлийев). Ермәни-Азәрбайчан мұнагишәси сивилизасийаларарасы мұнасибәтләр контекстиндә. Бакы: “Елм вә тәһсил”, 2011, 324 с.
- Ермәни террор вә гулдур бирләшмәләринин бәшәрийәтә гаршы чинайәтләри (XIX-XXI әсрләр). Мүхтәсәр хроноложии енсиклопедийа. Бакы: “Елм”, 2003, 367 с.
- Әләкбәрли Ә. Гәдим түрк-оғуз йурду- “Ермәнистан”. Бакы: “Сабаһ”, 1994, 208 с.
- Әлийев Ч., Будагов Б. Түркләр, азәрбайчанлылар, ермәниләр: тарихи һәгигәтин сойгырымы. Бакы: “Азәрнәшр”, 2003, 72 с.
- Әлийев Н.А. 1917-1920-чи илләрдә Азәрбайчанда түрк-мүсәлман сойгырымлары илк мәнбәләрдә. Бакы: “Нурлан”, 2007, 204 с.
- Кенерал Вейсәл Үнүвар. Нахчыван: тәлатүм вә бурулғанлар (1920-1921). Нахчыван, “Әчәми”, 2006, 104 с.
- Начыйев А. Гарс вә Араз-Түрк Республикасынын тарихиндән. Бакы: “Азәрнәшр”, 1994, 124 с.
- Начыйев И., Мәммәдов Ш. Нахчыван вә

- нахчыванлылар. Бакы: “Елм”, 2001, 280 с.
- Нәсәноғлу Н. Дүнийанын мәнфур милләти: ермәни. Бакы: “Әбилов, Зейналов вә оғуллары”, 2003, 256 с.
 - Нәсәноғлу Н. Ермәниләрин ганлы чинайәти. Бакы: “Әбилов, Зейналова вә оғуллары”, 2005, 300 с.
 - Ирәван ханлығы. Русийа ишғалы вә ермәниләрин Шимали Азәрбайчан торпагларына көчүрүлмәси (АМЕА-нын мүхбир үзвү, проф. Ј.Маһмудовун елми редакторлуғу илә). Бакы: “Азәрбайчан”, 2009, 574 с.
 - Искәндәров А. Азәрбайчанда түрк-мүсәлман сойғырымы проблеминин тарихшүнаслығы. Бакы: “Адилоғлу”, 2006, 396 с.
 - Казымов И. Нахчыван: әһалиси, сосиал-игтисади вә сийаси тарихинә даир (1828-1920-чи илләр). Бакы: “Елм”, 2007, 175 с.
 - Көчәрли Т. Јаддан чыхмаз Гарабағ. Нәгши-чаһан Нахчыван. Бакы: “Елм”, 1998, 462 с.
 - Көчәрли Т. Нахчыван: уйдурмалар вә тарихи һәгигәтләр. Бакы: “Тәкнур”, 2005, 170 с.
 - Гайыдыш (1990-1993). Тәкмилләшмиш вә йенидән ишләнмиш икинчи нәшр. Бакы: “Азәрбайчан”, 2008, 840 с.
 - Глинка С.Һ. Азәрбайчан ермәниләринин Русийа һүдудларына көчүрүлмәсинин тәсвири. Бакы: “Азәрбайчан”, 1995, 128 с.
 - Гулийев В. Азәрбайчанда ермәни зүлмү. Бакы: “Озан”, 1999, 228 с.
 - Майевски. Русийанын Ван вә Әрзурумдакы Баш консулу Майевскинин хатирәләри. Бакы: “Шәрг-Гәрб”, 1994, 39 с.
 - Мете Ә., Әһмәдов Н. Иблис хисләтли ермәни. Бакы: “Елм вә тәһсил”, 2009, 496 с.
 - Мәһдийев Р.Ә. Корус-2010: абсурд театры мөвсүмү.

- Бакы: “Шəрг-Гəрб”, 2010, 96 с.
- Мəммədов И., Əсədov С. Ермəнистан азəрбайчанлылары вə онларын ачы талейи. Бакы, 1992, 102 с.
 - Мусайев И. Азəрбайчанын Нахчыван вə Зəнкəзур бəлкəлəриндə сийаси вəзиййət вə харичи дəвлəтлəрин сийасəти (1917-1921-чи иллəр). Бакы Университети нəшриййаты, 1996, 328 с.
 - Мусайев Т. Ермəнилəр вə фачиэлəримиз (XX əсрдə ермəнилəр тəрəфиндən халгымызын башына кəтирилмиш фачиэлəр). Бакы: “Нурлан”, 2008, 320 с.
 - Мурадов М.А. Чар Русийасынын Азəрбайчанда ишғалчылыг вə кəчүрмə сийасəти (XIX əсрин I йарысында). Бакы: “Чашыоғлу”, 1999, 138 с.
 - Нахчыван Енсиклопедийасы. Ики чилддə, Истанбул, Ы чилд, 376 с.; ЫЫ чилд, 356 с.
 - Нəчəфли К. XVIII əсрдə Азəрбайчан əразисиндə ермəни дəвлəти йарадылмасы чəһдлəри. Бакы: “Нурлан”, 2007, 248 с.
 - Пашайев А.Ə. Ачылмамыш сəһифэлəрин изи илə. Бакы: “Азəрнəшр”, 2001, 536 с.
 - Рəһимоглу Н. Силинмəз адлар, сағалмаз йаралар. Бакы: “Азəрнəшр”, 1997, 260 с.
 - Сəмйуел А. Уимз. Ермəнистан-террорчу “христиан” əлкəнин кизлинлəри (ермəнилəрин бəйүк фырылдаг серийалары). Бакы, 2004, 386 с.
 - Сүлєйманов М. Ермəни миллэтчилийи вə тəчавүзкарлыгы тарихиндən. Бакы: “Нəрби нəшриййат”, 2008, 398 с.
 - Шаһвердийев З.Ə. Нахчыван бəлкəси XIX-XX əсрин əввəллəриндə. Бакы: “Елм”, 2008, 264 с.
 - Вəлизадə И., Мурадов Б. Ермəнистан азəрбайчанлыларынын сойгырымы. Бакы: “Кəнчлик”, 1996, 172 с.

- Заманов Е.Д. Чәнуби Гафгазда ичтимаи-сийаси вәзиййәт вә Азәрбайчанын харичи сийасәти (1918-1920-чи илләр). Бақы: “Елм вә тәһсил”, 2011, 176 с.
- Зейналова Т. Азәрбайчанда милли дөвләт гуручулуғу тарихиндән (1920-30-чу илләр). Бақы: “Елм”, 2004, 176 с.

IV. Рус дилиндә олан әдәбийятлар

- Асадов С. Миф о «Великой Армении». Баку: «Азербайджан», 1999, 280 с.
- Файгл Э. Правда о терроре. Армянский терроризм – истоки и причины. Баку: «Азернешр», 2000, 176 с.
- История Азербайджана по документам и публикациям (Под редакцией академика З.М.Бунятова). Баку: «Элм», 1990, 384 с.
- Исторические факты о деяниях армян на азербайджанской земле. Баку: «Техсил», 2009, 219 с.
- Гасанов Т. Великая ложь о «Великой Армении». Книга 1, Баку: «Араз», 2009, 190 с.
- Мамедов И., Мусаев Т. Армяно-азербайджанский конфликт: история, право, посредничество. 2-е издание. Баку, 2007, 196 с.
- Мамедов И. Об истории, исконной земле и горькой судьбе азербайджанцев, изгнанных из нынешней Республики Армения. Баку: «Гисмет», 2009, 376 с.
- Нуриев Дж., Нуриева Ш. Тайны истории фальсификации. Баку: «Шерг-Герб», 2009, 219 с.
- Сафаров Р. Изменение этнического состава населения Иреван ской губернии в XIX-XX веках (этнодемографическое и этногеографическое исследование). Баку: «Сада», 2009, 254 с.
- Шопен И. Исторический памятник состояния

Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб, 1852, 1231 с.

- Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку: «Элм», 1990, 176 с.
- Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (XIX-начале XX вв.). Баку: «Алтай», 1990, 340 с.
- Вердиева Х., Гусейнзаде Р. «Родословная» армян и их миграция на Кавказ с Балкан. Баку: «Елм», 2003, 168 с.

V. Түрк дилиндэ олан эдэбийятлар

- Азербайжан Белкелеринде Ермени Соруну (1918-1920). Анкара: Т.Ч. Башбаканлык Девлет Аршивлери Кенел Мүдүрлүгү, 2001, 682 с.
- Емин Арифоглу-Шыһалийев. Түркийе ве Азербайжан ачысындан ермени соруну. Тарих, керчеклер ве олайлар. Анкара, 2002, 231 с.
- Емин Арифоглу (Шыһалийев). Кафкасия жеополитикинде Русия, Иран, Түркийе рекабети ве ермени факторү. Анкара, 2004, 378 с.
- Начыйев И., Аманаоглу Е. Тарихте ве күнүмүзде Наһчыван. Анкара, 1998, 92 с.
- Качазнуни Ов. Ташнак партисинин йапачагы бир шей йок (1923 Парти Конферансына рапор). Истанбул, 2005, 119 с.
- Османлы архив белкелеринде Наһчыван. Истанбул, 2011, 568 с.
- Пашайев А. Ерменилерин Азербайжан халкына каршы топрак иддиалары, сойкырымы ве теһчирлери (XIX-XX йүзйыл). Анкара, АТАФ, 2011, 138 с.

VI. Авторефератлар

- Абышыов В.Ш. 1917-1918-чи илләрдә ермәни милләт-чиләринин Азәрбайчан халгына гаршы сойгырымы сийасәти. Тарих үзрә фәлсәфә доктору. Бакы, 2007, 25 с.
- Бабайев Л.Ш. Азәрбайчан Халг Чүмһурийәтинин сәрһәд мұһафизәси тарихи (1918-1920-чи илләр). Тарих үзрә фәлсәфә доктору. Бакы, 2007, 24 с.
- Әлизадә М.Ч. Азәрбайчанда түрк-мүсәлман сойгырымыны өйрәнмәк үчүн мәнбәләр (1918-1920-чи илләр). Тарих үзрә фәлсәфә доктору. Бакы, 2005, 27 с.
- Хүсейнбәйли Н.М. XX әсрин 20-30-чу илләриндә Нахчыван МССР-дә сийаси репрессийа вә онун нәтичәләри. Тарих үзрә фәлсәфә доктору. Нахчыван, 2006, 26 с.
- Гулийев Н.Ә. Нахчыван ханлығынын әһалиси (тарихи-демографик тәдгигат). Тарих үзрә фәлсәфә доктору. Нахчыван, 2007, 25 с.
- Гурбанлы Ә.Ч. Ермәнистан ССР-дә азәрбайчанлылар әлейһинә сийасәт (1945-1990-чы илләр). Тарих үзрә фәлсәфә доктору. Бакы, 2012, 24 с.
- Мәчидли И.Т. Ермәнистан Республикасынын терроризм сийасәти вә ондан Азәрбайчан Республикасына гаршы истифадә олунмасы. Сийаси елмләр үзрә фәлсәфә доктору. Бакы, 2012, 22 с.
- Мәммәдов Ш.Ш. Ермәни террору вә бөйүк дөвләтләрин икили стандартлар сийасәти (XIX-XXI әсрин әввәли). Тарих үзрә фәлсәфә доктору. Бакы, 2010, 21 с.
- Мустафайев А.Н. XX әсрдә Гәрби Азәрбайчан әразисиндән азәрбайчанлыларын депортасийасы вә Нахчыван. Тарих үзрә фәлсәфә доктору. Нахчыван, 2005, 20 с.
- Пашайев А.Ә. XIX-XX әсрләрдә ермәниләрин азәр-

- байчанлылара гаршы төрәтдикләри сойгырымлары вә депортасийалар (архив сәнәд вә материаллары әсасында). Тарих елмләри доктору. Баку, 2007, 54 с.
- Заманов Е.Д. Азәрбайчан Халг Чүмһуриййәтинин Күрчүстан вә Ермәнистандакы дипломатик нүмайән-дәләринин фәалиййәти (1918-1920-чи илләр). Тарих үзрә фәлсәфә доктору. Нахчыван, 2002, 23 с.
 - Алиева М.Ф. Армянский терроризм против Азербайджана в XX веке. Доктора философии по истории. Баку, 2010, 21 с.
 - Ибрагимова Н.К. Система управления Российского царизма в Северном Азербайджане в начале XIX столетия (до 1840 годов). Доктора философии по истории. Баку, 2008, 27 с.

ИСМАЈЫЛ ҺАЧЫЈЕВ
(Исмайыл Мухтар оғлу Һачыйев)

ЕРМӨНИЛӘРИН
АЗӘРБАЙҖАНА ҒАРШЫ
ӘРАЗИ ИДДИАЛАРЫ ВӘ
ҒАНЛЫ ЧИНАЈӘТЛӘРИ

Җығылмаға верилмиш: 04.06.2012
Чапа имзаланмыш: 21.06.2012
Форматы 60х90 1/16 “Таймс” гарнитуру.
Офсет чап үсулу. Һәчми 12,00 ч.в.
Сифариш № 000 Тираж 300 нүсхә

“Әчәми” Нәшрийят-Полиграфийа Бирлийи.
Нахчыван шәһәри, Тәбриз күчәси, 1.